

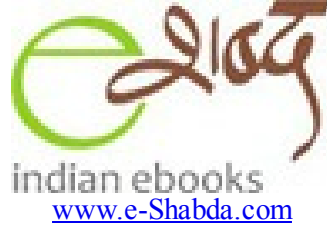
ત્યાગ-અહિંસા-આતંકવાદ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

ત્યાગ-અહિંસા-આતંકવાદ

સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

Tyag-Ahinsa-Atankvad
Swami Sachchidanand
Published by Gurjar Prakashan, Ahmedabad-380 006
© Swami Sachchidanand
First Published: 2012
This ePub edition: 2014
ISBN: 978-81-8461-861-7
GURJAR PRAKASHAN
Website: www.gurjar.biz
e-mail: goorjar@yahoo.com
eBook by

અર્પણ

એડવોકેટ પ્રદીપભાઈ જશભાઈ પટેલ (હાઈકોર્ટ) અને
એડવોકેટ રાજેન્દ્રભાઈ વિજયસિંહ બ્રહ્મભટ્ટ (આણંદ)ને

સપ્રેમ અર્પણ

—સચ્ચિદાનંદ

ત્યાગ-સમીક્ષા

1. લક્ષ્મીત્યાગ

ભારતીય ધર્મોમાં ત્યાગ ઉપર સર્વોચ્ચ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. કેટલાક લોકો તો સર્વસ્વ ત્યાગનો આદર્શ લોકોને સમજાવતા રહે છે. સર્વસ્વ ત્યાગ એટલે ધનનો, પરિવારનો, પત્નીનો, સંપત્તિનો, સત્તાનો એમ સર્વસ્વ ત્યાગ કરનારને જ મોક્ષ મળે છે. આ બધાં સુખનાં કેન્દ્રો છે અને સુખેચ્છા મોક્ષમાર્ગની બાધક છે. કારણ કે સુખો પાપ કર્યા વિના મળતાં નથી. જેમ જેમ તમે વધુ ને વધુ સુખોની ઇચ્છા કરો તેમ તેમ તમારે વધુ ને વધુ પાપો કરવાં પડે. પાપ કર્યા વિના સુખોની સામગ્રી મળતી નથી અને ભોગવાતી પણ નથી. એટલે સુખત્યાગી જ ખરો ત્યાગી છે: આવી વાતો લોકોનાં મનમાં વારંવાર સમજાવાતી હોય છે. એના પરિણામે ઘણા લોકો ઘરબાર, પત્ની-પરિવાર સર્વસ્વ છોડીને ત્યાગી થઈ જતા હોય છે અને સર્વોચ્ચ પૂજ્યતા પણ પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. ભારતમાં અધિકતમ ભિક્ષુકોની સંખ્યામાં ગરીબાઈની સાથે આવો ત્યાગનો આદર્શ પણ એક કારણ છે. લોકોને પરાવલંબી થઈને પારકે રસોડે જમવાની પ્રેરણા આપવા કરતાં પોતાના જ રસોડે પોતાના હકનું જમવાનો આદર્શ અપાયો હોત તો આ દેશમાં આટલા બધા ભિક્ષુકો ના થયા હોત. અસ્તુ. જરા ત્યાગનો વિચાર કરીએ.

મારી સમજણ પ્રમાણે સ્થૂલ વસ્તુનો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી; તેની સાથે જોડાયેલાં દૂષણોનો ત્યાગ એ જ ખરો ત્યાગ છે. લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરીને માણસ પરાવલંબી થઈ જશે; બીજાની લક્ષ્મી ઉપર જીવન જીવતો થઈ જશે. આ ત્યાગની લાચારી કહેવાય. ખરેખર તો લક્ષ્મીનો ત્યાગ નહિ પણ લક્ષ્મી સાથે જોડાયેલાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવો એ જ ખરો ત્યાગ છે. એવું માની લેવાયું છે કે ‘પૈસો પાપ છે’ માટે તેનો ધરમૂળથી ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. પૈસો કમાવામાં પાપ કરવું પડે છે, પૈસો વાપરવામાં પણ પાપ કરવું પડે છે. એકંદરે પૈસો બધી રીતે પાપ જ પાપ છે, માટે તેનો ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. આવી વાતો યોગ્ય નથી. આનાથી લોકો ત્યાગી થઈને અનુત્પાદક બને છે અને પછી પરાવલંબી બને છે, જેનાથી રાષ્ટ્ર અને પ્રજા દરિદ્ર બને છે. પોતાના પગ ઉપર ઊભા રહીને જીવન જીવવાની જગ્યાએ લોકો પારકા ખભા ઉપર બેસીને ભારરૂપ બનીને જીવન જીવતા થાય છે.

ખરેખર તો પૈસો પાપરૂપ છે પણ ખરો અને નથી પણ ખરો. જો તમે વગર હકનો, ચોરી, લૂંટ, માફિયાગીરી, લાંચ-રુશ્વત વગેરેના દ્વારા પૈસો કમાતા હો તો તે પાપરૂપ છે. તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પણ જો તમે ન્યાય-નીતિ-હકનો પૈસો શ્રમપૂર્વક કમાતા હો તો તે પાપરૂપ નથી. તે જરૂર કમાવો જોઈએ. આવા પૈસાના દ્વારા કોઈ ભામાશા કે જગડુશા બની શકે છે, જે હજાર સ્થૂલ ત્યાગીઓ કરતાં ઘણા મહાન છે. લોકોને ન્યાયનીતિ હકથી પૈસો કમાવાની પ્રેરણા આપીને માનવતાનાં પુણ્યકાર્યોમાં વાપરવાની પ્રેરણા અપાય તો ધર્મ ધન્ય થઈ જાય. જે લોકો સ્થૂલત્યાગી હોય છે, તેમણે ઘણી વાર અન્યાય, અનીતિથી પૈસો ભેગો કરનારનાં અન્ન-વસ્ત્રાદિથી પણ જીવન જીવવું પડતું હોય છે. આ દૂષણ ભરેલી મોટી લાચારી છે. લાંબા ગાળે આવી લાચારી કોઠે પડી જતી હોય છે. આળી ચામડી જેમ સંવેદનહીન થઈ જતી હોય છે, તેમ આવા ત્યાગીઓને પાપનું અન્ન પણ કોઠે પડી જતું હોય છે. તેમનું એક જ સમાધાન હોય છે: ‘કરે તે ભરે એમાં અમારે શું?’ આ સમાધાન બરાબર નથી. તે તો ભરશે ત્યારે ભરશે પણ તું તો હમણાં જ ભરી રહ્યો છે તે કેમ દેખાતું નથી? જો તારે કોઈની પાપની લક્ષ્મીનો રોટલો ના ખાવો હોય તો પોતાનો રોટલો પેદા કરતો થઈ જા. ભલે તે લુખ્ખો હોય તો લુખ્ખો, પણ પોતાના શ્રમનો-હકનો રોટલો જ નિષ્પાપ હોય છે. જે લોકો લક્ષ્મીનો સ્થૂળ ત્યાગ કરીને પણ લક્ષ્મી માટે ઉઘરાણાં કરે છે, જાતજાતની તરકીબો કરીને કે પછી ચમત્કારોની માયાજાળ બતાવીને લક્ષ્મી ભેગી કરે છે તે લોકોને અને પોતાની જાતને છેતરે છે. તે ખરેખર ત્યાગી નથી હોતા પણ ત્યાગી હોવાનો દેખાવ કરે છે. તેમના દ્વારા ધર્મને દંભ અને આડંબરનો જામો પહેરાવાય છે. તેમનાથી બચવું જોઈએ. તેમને મહાન ત્યાગી માનીને પ્રભાવિત ના થવું જોઈએ.

પ્રત્યેક માણસ પોતપોતાની ક્ષમતા પ્રમાણે ન્યાય-નીતિથી હકનો પૈસો જરૂર કમાય. બને તેટલો વધુ ને વધુ સ્વાવલંબી બને. જે લોકો પ્રયત્ન કરવા છતાં સ્વાવલંબી થઈ ના શકતા હોય તેમને સ્વાવલંબી થવામાં સહાયક બને તે વ્યક્તિ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર સુખી-સમૃદ્ધ બને. પૂર્વે કહ્યું તેમ લક્ષ્મીનો ત્યાગ નહિ પણ લક્ષ્મીનાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ત્યાગ છે. લક્ષ્મીની સાથે આવનારાં મુખ્યતઃ આટલાં દૂષણો છે: 1. અહંકાર, 2. અન્ય પ્રત્યે તુચ્છતા, 3. લોભ, 4. દુરુપયોગ, 5. ઉડાઉપણું વગેરે.

લક્ષ્મી એક મહાન શક્તિ છે અને શક્તિ માત્રમાં દૂષણ-ભૂષણ બંને રહેતાં જ હોય છે. દારૂની માફક શક્તિ પણ નશો ચઢાવતી હોય છે. લક્ષ્મીનો પણ નશો ચઢતો હોય છે. આ નશાના કારણે માણસને અહંકાર થઈ જતો હોય છે. અહંકાર માણસને ભાન ભુલાવે છે. કોઈ અહંકાર બીજાના અપમાન વિનાનો હોતો નથી. તેથી તે ઘણાં લોકોનું અપમાન કરતો થઈ જાય છે. જે લોકો નશામાં ચૂર થઈને વાતવાતમાં જેનાં ને તેનાં અપમાન કરતા રહે છે, તેમના શત્રુઓ વધી જાય છે. જેને ઘણા શત્રુઓ હોય તે પેલાની ઊંઘ હરામ કરી દે છે. અસુરક્ષા વધી જાય છે એટલે ચિંતા અને ભય પણ વધી જાય છે. એટલે લક્ષ્મીનું પ્રથમ દૂષણ અહંકાર છે. તેનાથી બચવાનો ઉપાય ભક્તિમાર્ગ છે. લક્ષ્મી મારા પ્રભુની કૃપાપ્રસાદી છે. આ લક્ષ્મી તો તેની જ છે. મારું કશું નથી. આજ છે ને કાલે ના પણ હોય. આવી ભાવનાથી કોઈ લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કરે તો તેને નશો ના ચઢે. જેમ જેમ લક્ષ્મી વધે તેમ તેમ તેની નમ્રતા, વિનય, વિવેક વધતાં જાય. તેવો લક્ષ્મીપતિ ધન્ય ધન્ય થઈ જાય.

આવી જ રીતે જુગાર, વ્યસન, કુમિત્રો અને કુમાર્ગ સેવન વગેરે અનેક દૂષણોથી મુક્ત થઈ શકાય; જો તે ઈશ્વરપરાયણ અને સત્સંગી જીવન જીવતો હોય તો. શક્તિ મેળવવી એ પ્રથમ સાધના છે, પણ શક્તિનાં દૂષણોથી મુક્ત રહેવું એ બીજી સાધના છે. આ બંને સાધનાઓ કરનાર અબજોપતિ બનીને પણ લક્ષ્મીનાં દૂષણોથી મુક્ત રહીને મહાન પરમાર્થનાં કાર્યો કરી શકે છે અને મહાપુરુષ બની શકે છે.

તા. 27-6-05

*

2. સત્તાનો ત્યાગ

લોકો વારંવાર સમજાવે છે કે સત્તાનો ત્યાગ કરો. ફલાણા-ફલાણા રાજા-મહારાજા અથવા તેમના રાજકુમારોએ સત્તાનો ત્યાગ કરીને પરિવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી લીધી. અર્કિચન થઈ ગયા. અરે પહેરેલું વસ્ત્ર પણ ત્યાગી દીધું. પોતાના આત્માનું કલ્યાણ કરી લીધું. માટે સત્તાનો ત્યાગ કરો. સત્તા છોડી દો.

આમ જોઈએ તો સંસારનાં બધાં સુખોમાં સૌથી સર્વોચ્ચ સુખ સત્તાનું છે. તમારી પાસે સત્તા છે તો તમે સુખી છો. પણ જો તમારે બીજાની સત્તાને આધીન થઈને જીવન જીવવું પડે છે તો તમે ભાગ્યે જ સુખી હોઈ શકો. એટલે લોકો લક્ષ્મી કરતાં પણ વધુ પ્રયત્નો સત્તાપ્રાપ્તિ માટે કરતા હોય છે. આ સત્તા માત્ર રાજકીય ક્ષેત્ર પૂરતી જ સીમિત રહેતી નથી. ઘરમાં સાસુ-વહુ, આશ્રમોમાં ગુરુ-શિષ્યો એમ સર્વત્ર સત્તાનો સંઘર્ષ ચાલતો જ હોય છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ સત્તા સુખરૂપ છે અને સત્તાહીનતા દુઃખરૂપ હોય છે, એટલે પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સત્તાપ્રાપ્તિ માટે નાનું-મોટું ઘર્ષણ ચાલતું રહે છે. સતત ઘર્ષણમાં જ જીવન જીવવું તે સારું નથી પણ યોગ્ય કાર્યો માટે ઘર્ષણથી ભાગવું પણ સારું નથી. જો તમે યોગ્ય અને જરૂરી કાર્યો માટે પણ ઘર્ષણ ના કરો અથવા ઘર્ષણથી ડરીને ભાગી છૂટો તો તે પલાયનવાદ છે. જીવનમાં જરૂરી અને અનિવાર્ય ઘર્ષણો કરવાની શક્તિ અને હિંમત હોવી જ જોઈએ. તેના વિના નમાલાપણું આવી જતું હોય છે. પણ પૂર્વે કહ્યું તેમ લોકો શાંતિ, મોક્ષ, પરલોક અને અધ્યાત્મના નામે ભાગી છૂટવાનું શિખવાડે છે, જેથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર ઊતરતી કક્ષાનાં બની જાય છે. સત્તાનો ત્યાગ કરી દેવાથી કદાચ પોતાને તો શાંતિ મળી જાય છે, પણ તેથી અન્યના માટે અશાંતિ વધી શકે છે.

પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે શ્રીરામે અયોધ્યાની ગાદીનો ત્યાગ કર્યો. આ રાજઆજ્ઞા હતી અને તેનું પાલન જરૂરી હતું. પણ ભરતે કોઈની આજ્ઞા વિના જ પોતાને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થયેલી ગાદીનો ત્યાગ કર્યો, એ સાચો ત્યાગ હતો. પણ હવે જો રામ કે ભરત બંનેમાંથી એક પણ ગાદી ના સંભાળે તો વેંકયુમ (ખાલીપણું) આવી જાય. અયોધ્યા સત્તા વિનાની થઈ જાય. સત્તાનું વેંકયુમ જ્યાં થાય ત્યાં ગુંડાગીરી અને અનિષ્ટોનો પ્રવેશ આપોઆપ થઈ જાય. એટલે એકના સત્તાત્યાગથી રાષ્ટ્ર મહાન આપત્તિમાં સપડાઈ જઈ શકે છે. આ તો મોટો અનર્થ કહેવાય.

આઝાદી પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ વારંવાર જણાવેલું કે હવે કોંગ્રેસનું વિસર્જન કરી નાખો. જોકે તેમની સલાહ કે આજ્ઞા કોઈએ માની નહિ, તે સારું જ થયું. બાકી જો તેમના કહેવા પ્રમાણે તે વખતે કોંગ્રેસનું વિસર્જન કરી દેવાયું હોત તો દેશમાં અરાજકતા વ્યાપી જાત; કારણ કે અંગ્રેજો ચાલ્યા ગયા હતા. દેશનાં સત્તાસૂત્રો સંભાળનાર માત્ર કોંગ્રેસ જ હતી. તેનો વિકલ્પ હતો જ નહિ. આવા સમયે તે સત્તાનો ત્યાગ કરી બેસે તો સત્તાનું વેંકયુમ થઈ જાય. અંધાધૂંધી અને અરાજકતા સર્જાય, જેમાં પૂરા રાષ્ટ્રની આઝાદી જોખમાઈ જાય. એટલે તેવી સત્તાનો ત્યાગ એ વૈરાગ્યનું પ્રતીક નહિ પણ અવિવેકનું પ્રતીક બની જાત. ખરી વાત તો એ છે કે લોકોને સત્તાનો ત્યાગ કરવાનું નહિ પણ સત્તાનાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવાનું ઉપદેશવું જોઈએ. જેમ પ્રત્યેક શક્તિમાં થોડાંઘણાં દૂષણો હોય જ છે, તેમ સત્તામાં પણ અનેક દૂષણો હોય જ છે. જેમ કે અહંકાર, અન્યાય, પક્ષપાત, દમન, ઉપેક્ષા, અક્ષમતા, લોલુપતા અને તીવ્ર આસક્તિ વગેરે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ સત્તા સર્વોચ્ચ શક્તિ છે અને શક્તિમાં નશો કરવાની ક્ષમતા હોય છે. એટલે નાની-મોટી સત્તાની ખુરશી ઉપર બેસનારને નશો ચઢતો હોય છે. નશો અને સ્વસ્થતા બંને સાથે રહી શકતાં નથી. માનસિક-બૌદ્ધિક સ્વસ્થતા વિનાનો માણસ ખોટો નિર્ણય કરી બેસતો હોય છે. ખોટા નિર્ણયોથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર દુઃખી થતાં હોય છે. દુઃખી પ્રજા ખોટા નિર્ણયકોને ત્યાગી દેતી હોય છે. પ્રજા અને ખોટા નિર્ણયકો વચ્ચે સંઘર્ષ થયા કરતો હોય છે. આમાં બંને પક્ષે હાનિ અને દુઃખ થતાં હોય છે. એટલે સાચા નિર્ણયો કરવાથી સૌનું ભલું થતું હોય છે. સાચા નિર્ણયો કરવા સ્વસ્થતા જરૂરી છે. જો સત્તાધીશ માણસ અહંકારના દૂષણને ત્યાગી શકે તો તે ઉત્તમ શાસક થઈ શકે છે. તે વિકમાદિત્ય કે જનક જેવો ઉત્તમ રાજા થઈ શકે છે. જરૂર છે સત્તાથી ઉત્પન્ન થતાં દૂષણોના ત્યાગની, નહિ કે સત્તાત્યાગની.

વાચસ્પતિ મિશ્રે એક સુંદર ઉક્તિ લખી છે: ‘ક્ષેત્રાણિ કથં નોપ્યન્તે? મૃગાઃ સન્નીતિ.’ કોઈએ પૂછ્યું કે ‘ખેતરોમાં અનાજ કેમ વાવ્યું નથી?’ તો જવાબ મળ્યો કે ‘મૃગો વધી ગયા છે, તે બધું ચરી જાય છે એટલે.’ ફરી પાછું કોઈએ પૂછ્યું કે ‘સ્થાલયો કથં નાધીયન્તે? ભિક્ષુકાઃ સન્નીતિ.’ અર્થાત્ ‘આજે ચૂલા ઉપર ભોજન બનાવવાની તપેલી કેમ ચઢાવી નથી?’ જવાબ મળ્યો કે ભિક્ષુકો વધી ગયા છે, તે

આખો દિવસ માગવા આવે છે. એટલે કશું ના રાંધવું જ સારું છે. એક જ જવાબ અપાય કે આજે રાંધ્યું નથી.’

આવી જ દશા સત્તાનાં દૂષણોથી ગભરાઈને સત્તાત્યાગ કરનારની પણ છે. તમે સત્તાનાં દૂષણોનો ત્યાગ કરો, સત્તાનો નહિ. સત્તાનો ત્યાગ કરશો તો ગુંડાઓ સત્તાનો કબજો કરી લેશે જેથી પ્રજા અને રાષ્ટ્ર મહાન દુઃખી થશે.

સત્તાનું દૂષણ અહંકાર, ગર્વ, ઘમંડ વગેરે છે. તેનો ત્યાગ ઈશ્વરને સમર્પિત થવાથી, ઈશ્વરની કૃપા અનુભવવાથી, તેને નમસ્કાર કરવાથી, માતા-પિતા, વડીલો તથા ગુરુજનોને વંદન કરતા રહેવાથી તથા તેમની સલાહ પૂછતા રહેવાથી, સત્સંગ કરતા રહેવાથી થાય છે. અહંકાર ઓછો થતો હોય છે. અહંકાર વિનાનો સત્તાધીશ માણસ મજબૂત અને મક્કમ હોઈ શકે છે.

સત્તાનું બીજું દૂષણ અન્યાય છે. અન્યાયી રાજા કે નેતા, પ્રજાપ્રિય નથી થઈ શકતો. તે હંમેશાં પક્ષપાત કરતો રહે છે. કોમવાદ કે સંપ્રદાયવાદના ધોરણે તે નિર્ણયો કરે છે. આવા નિર્ણયોથી પ્રજામાં અસંતોષ વધે છે, જે કાળે કરીને વિસ્ફોટક બની શકે છે. અન્યાય અને પક્ષપાતી થવું એ શાસકનું—સત્તાનું દૂષણ છે. જો તેનો ત્યાગ કરીને શાસક ન્યાયી અને સમભાવી થઈ શકે તો તે મહાન શાસક રાષ્ટ્ર અને પ્રજા માટે કલ્યાણકારી થઈ શકે છે. ન્યાયની શરૂઆત પોતાના ઘરથી જ કરવાની હોય છે. અપરાધીઓ જો પોતાનાં સગાં-સંબંધીઓ હોય તો તેમને પણ સંકોચ કે મોહ વિના પૂરેપૂરો દંડ ફટકારનાર પ્રભાવશાળી શાસક થઈ શકતો હોય છે. પોતાનાં સ્વજનોને છૂટ આપનાર કે અપાવનાર શાસક પક્ષપાતી બને છે. તે કદી સારો શાસક થઈ શકતો નથી.

ઘણી વાર સત્તાધીશ શાસક દમનકારી બની જતો હોય છે. તે વગર કારણ કે પછી અલ્પ કારણોથી પણ પ્રજાનું ઉત્પીડન કરતો રહે છે. કાયદાનો દુરુપયોગ કરીને અથવા ખોટાં અર્થઘટન કરીને લોકોને કેમ પીડવા તેની પેરવી તે કર્યા કરે છે. તેના હાથમાં સત્તા છે એટલે તે પ્રજાનું ઉત્પીડન પણ કરી શકે છે. આ સત્તાનું દૂષણ છે. આવો ઉત્પીડક શાસક પણ લોકપ્રિય થઈ શકતો નથી. અતિરેક કરનાર આવા જુલ્મી શાસકનો લોકો નાશ ઇચ્છે છે. પ્રજા પોતે અથવા કોઈ અન્ય રીતે તે આવા શાસકનો નાશ કરી નાખે છે. શાસકે પ્રજાનું ઉત્પીડન કરવા માટે સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, પણ પ્રજાને સુખી કરવા માટે કાયદાનું અર્થઘટન અને કાર્યસાધક પરિણામ કરવાનું છે.

સત્તાધીશ, તુંડમિજાજી કે કાચા કાનનો ના હોય. તુંડમિજાજી, આવેશમાં ખોટા નિર્ણયો કરી બેસતો હોય છે, જે ઘણી વાર ફેરવવા પડતા હોય છે. વારંવાર બોલેલું બદલવું, કે લીધેલા નિર્ણયો બદલવા તે અક્ષમ શાસકની નિશાની છે. આવો શાસક પ્રૌઢતા વિનાનો અપક્વ શાસક બની જતો હોય છે. પ્રજામાં તે હાસ્યાસ્પદ બનીને માનહીન પણ બની જતો હોય છે. જેમ જેમ શાસકનું કાર્યક્ષેત્ર ઊંચું અને વિશાળ થતું જાય તેમ તેમ તેણે વિશ્વાસપાત્ર કુશળ સલાહકારો જરૂર રાખવા જોઈએ. ‘પોતે સંપૂર્ણ છે’ તેવો ભ્રમ તેણે કદી ના કરવો. પણ મારે પણ તજજ્ઞોની સલાહની જરૂર છે, એમ માનીને તેણે સલાહકારો જરૂર રાખવા. યોગ્ય અને સાચા સલાહકારો રાખનાર શાસક મોટા ભાગે સાચા નિર્ણયો લઈ શકતો હોય છે. તેનામાં પ્રૌઢતા આવે છે. આ જ શાસકની યોગ્યતા કહી શકાય. એટલે શાસકે તુંડમિજાજીપણાનું દૂષણ છોડવું જોઈએ; સત્તા નહિ.

કેટલાક શાસકો કાચા કાનના હોય છે. યુગલખોરો યુગલીના દ્વારા કુશળ અને સાચા માણસો સાથે મનોમાલીન્ય કરાવી દેતા હોય છે. એના પરિણામે તેને રત્ન જેવા માણસો ખોઈ નાખવા પડે છે. સત્તા હંમેશાં સંયુક્ત હાથોમાં રહેતી હોય છે. એકહથ્થુ સત્તા હોતી જ નથી. માનો કે તમે રાજા છો, પણ તમારે દીવાન, સેનાપતિ, અમલદારો વગેરે અનેક લોકોની જરૂર પડવાની જ છે. આ બધામાં એકતા રાખવી જરૂરી છે. જો આ બધા પરસ્પરમાં ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, ખટપટો કરતા થઈ જાય તો કેટલાક ખુશામતખોરો રાજાના કાન ભંભેરવાનું જરૂર કરશે. રાજા પણ આવી કાન-ભંભેરણીમાં આવી જાય તો પૂરતી તપાસ કર્યા વિના તે કોઈ યોગ્ય અને કુશળ અધિકારીને કાઢી મૂકશે. અપમાન અને અન્યાયનો શિકાર બનેલો આવો અધિકારી, રાજાની વિરુદ્ધમાં ષડ્યંત્ર કરી શકે છે. એટલે રાજાએ ખુશામતખોરોથી બચવું જોઈએ. ખુશામતખોરો યુગલી વિનાના હોતા જ નથી. માનો કે એક મોટા શાસકને એક યુગલખોર માણસે કાનમાં કહ્યું કે ‘પેલો અધિકારી તમારી બહુ નિંદા કરતો રહે છે.’ આવું સાંભળતાં જ જો મોટો શાસક કાચા કાનના કારણે વાતને સાચી માની લે તો તેનામાં દ્વેષભાવ અને વૈરભાવનો ઉદય થશે, જે અંતે પેલાને હાનિ પહોંચાડવામાં પરિણમશે. આ યોગ્ય નથી. સતત અનાવશ્યક ખુશામત કરનારથી સત્તાધીશે હંમેશાં બચવું જોઈએ. કદાચ કોઈ વગર પૂછ્યે કે વગર કહ્યે કોઈની યુગલી કર્યા કરે તો તરત જ તેની વાત માની લેવાની જરૂર નથી. શાંતિ અને ધીરજથી તેની તપાસ કરીને પછી જ જો તેમાં તથ્ય જણાય તો જ માનવાનું અને નજીકના માણસોની વિરુદ્ધ નિર્ણયો લેતાં પહેલાં સો વાર વિચારવાનું. તેમાં પણ કોઈ માણસ કોઈના ચારિત્ર્યનું સતત ખંડન કરતો રહેતો હોય તો તેની વાત માની લેવાની કદી

પણ ઉતાવળ ના કરવી જોઈએ. ચારિત્ર્યખંડનનો સ્વભાવ સારા માણસોમાં નથી હોતો. મોટા ભાગે હલકા માણસો જે પોતે ચારિત્ર્યહીન હોય છે તેમનો જ આવો સ્વભાવ હોય છે. આવા હલકા માણસોની વાતોમાં તણાઈ જનાર શાસક કાચા કાનનો થઈ શકે છે. મોટા શાસકોએ વગર કારણે બીજાના વ્યક્તિગત જીવનમાં ચંચુપાત કરતા રહેવું સારું નથી. સૌનું પોતપોતાનું જીવન હોય છે. એ તે રાષ્ટ્ર માટે હાનિકારક ના હોય તો તેને જીવવા દેવું જોઈએ. હા, જો તેનાથી રાષ્ટ્રને હાનિ થતી હોય કે થવાની સંભાવના હોય તો જ તેમાં દખલ કરવી જોઈએ. તે પણ પૂરી તપાસ કર્યા પછી.

જે લોકો આખો દિવસ વ્યક્તિગત રીતે કોઈ વ્યક્તિનું ચરિત્રહનન કરતા હોય તેવા લોકોને દૂર કરવા જોઈએ. આવા માણસોને ચરિત્રહનનનો રસ લાગ્યો હોય છે. સગાં ભાઈ-બહેન સાથે જતાં હશે તોપણ આવા લોકો રંગોળી પૂરીને ગમે તેવી વાતો ગોઠવી દેશે અને પછી ઘરે ઘરે ફરીને પ્રચાર કરવા લાગી જશે. આવું કરવામાં તેમને રસ પડે છે. આવા હલકા માણસોને હડકાયા કૂતરાની માફક દૂર રાખવા કે ધુતકારી કાઢવા જોઈએ. રાજાએ અથવા મોટા શાસકોએ એક વાત સ્વીકારીને જ શાસન કરવાનું કે માણસમાં નાની-મોટી કમજોરી તો રહેવાની જ. માણસ કોઈ પરમાત્મા નથી; માણસ છે. આપણું કામ તેની ક્ષમતાનો લાભ લેવાનું છે. તેના વ્યક્તિગત જીવનમાં માઈક્રોસ્કોપ લગાવીને બેક્ટેરિયા જોવાનું નથી. બેક્ટેરિયા ક્યાં નથી હોતા? તેને જોવામાં સમય ના બગાડો. તેની ક્ષમતાને જુઓ અને કામ કરાવો. કોઈના ભરમાવ્યા જે ભરમાતા નથી, તે ઉત્તમ શાસક બની શકે છે. ઉત્તમ શાસકોથી પ્રજાનાં ઘણાં દુઃખો દૂર થતાં હોય છે અને પ્રજા સુખી થતી હોય છે. એટલે સત્તાનો ત્યાગ નહિ, સત્તાની સાથે આવનારાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવાનો હોય છે. ઉત્તમ સત્તાધીશો રાષ્ટ્ર તથા પ્રજા માટે ભગવાન બરાબર છે. તેવા શાસકો સત્તા ત્યાગીને સાધુ-સંન્યાસી થઈ જાય તો તે બહુ જ હાનિકર ઘટના કહેવાય.

તા. 27-6-05

*

૩. પત્નીત્યાગ—શ્રીત્યાગ

ધર્મવ્યવસ્થા માણસ તથા પ્રજાને એક નિશ્ચિત પ્રકારની જીવનવ્યવસ્થા આપે છે. આ વ્યવસ્થામાં ગુણ-દોષ હોઈ શકે છે. જે ધર્મ સૌથી ઉત્તમ જીવનવ્યવસ્થા આપતો હોય છે, તેને પાળનારી પ્રજા સુખી થતી હોય છે. જે ધર્મ કનિષ્ઠ વ્યવસ્થા આપતો હોય છે તે પ્રજા દુઃખી થતી હોય છે. આને ઉલટાવીને પણ માપી શકાય. જે પ્રજા સુખી હોય છે તે ઉચ્ચ ધર્મની વ્યવસ્થાથી જીવન જીવતી હોય છે. પણ જે પ્રજા દુઃખી હોય છે તે મોટા ભાગે કનિષ્ઠ ધર્મવ્યવસ્થાથી જીવન જીવતી હોય છે. ધર્મ પોતે જ તેમનાં દુઃખો વધારવામાં કારણ બનતો હોય છે. ધર્મના દ્વારા પ્રેરિત જીવનવ્યવસ્થામાં અનેક બાબતોની સાથે જોવાનું કે તે કુદરતસહજ જીવનનો સ્વીકાર કરે છે કે કુદરતવિરોધી જીવનનો સ્વીકાર કરે છે! જો તે કુદરતસહજ જીવનવ્યવસ્થા સ્વીકારતો હશે તો તેના ઘણા પ્રશ્નો સ્વયં કુદરત જ ઉકેલી આપશે. પણ જો તે કુદરતવિરોધી જીવનવ્યવસ્થાનું જીવન જીવતો હશે તો, સ્વયં કુદરત જ તેને દંડાત્મક દુઃખ આપશે.

કુદરતસહજ વ્યવસ્થામાં સર્વપ્રથમ નર-નારીની રચના છે. આ બંને એકબીજાનાં પૂરક અને એકબીજા માટે અનિવાર્ય રૂપે બનાવાયાં છે. વૈદિક ધર્મ સહિત વિશ્વના અનેક ધર્મોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચારે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કરીને કામ અને અર્થ બંનેની વ્યવસ્થા કરી છે અને બંનેનો સ્વીકાર કર્યો છે. પણ બીજા એવા કેટલાક ધર્મો થયા છે, જેમણે આ બંનેને પાપરૂપ માનીને તેનો ત્યાગ કરવા ઉપર ભારે ભાર મૂક્યો છે. એથી નર-નારીના કુદરતસહજ જીવનનો વિરોધ થયો છે. આના અતિ-પ્રચારથી બે ભાગ થયા છે: પત્નીનો ત્યાગ કરનારા મોક્ષમાર્ગી પુરુષો અને પત્નીજીવનનો સ્વીકાર કર્યા વિના પ્રથમથી જ પત્નીરહિત જીવન જીવનારા મોક્ષમાર્ગી પુરુષો. જોકે આવું ઊલટી રીતે ખાસ થયું નથી. અર્થાત્ પુરુષોનો ત્યાગ કરનારી મોક્ષમાર્ગી સ્ત્રીઓ અથવા પ્રથમથી જ પુરુષોનો સ્વીકાર ન કરીને મોક્ષમાર્ગી સ્ત્રીઓ, ખાસ થઈ નથી.

આવા સ્ત્રીત્યાગને લક્ષ્મીના ત્યાગ કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વ અપાયું છે. જે પ્રથમથી જ સ્ત્રીનો સ્વીકાર કર્યા વિના સીધા જ મોક્ષમાર્ગ તરફ વળી ગયેલા પુરુષો છે, તેમના માટે હમણાં કશું કહેવું નથી. પણ જેમને સુશીલ પતિવ્રતા પત્ની હતી, તેમ છતાં તેમનો ત્યાગ કરીને મોક્ષમાર્ગે વળેલા લોકો માટે થોડી વાતો કરવી છે.

‘પત્ની સહિતના પુરુષને મોક્ષ મળતો જ નથી. એટલે પત્નીનો ત્યાગ મોક્ષ માટે અનિવાર્ય છે?’ તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે કેમ મોક્ષ નથી મળતો? પત્ની મોક્ષની અવરોધક છે તો ક્યાં કારણોથી છે? જે કારણો હોય તેને દૂર કરવાનાં હોય કે પછી મૂળ તત્ત્વને જ દૂર કરી દેવાનું હોય? જે કારણોથી પત્ની મોક્ષની અવરોધક બને છે તે કારણો શું પુરુષોમાં પણ નથી હોઈ શકતાં? મોહમાયા વગેરે કારણો હોય તો તે તો પુરુષોમાં પણ હોઈ શકે છે. અને કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ આવાં મોહમાયાદિ કારણોથી રહિત હોઈ શકે છે. પ્રશ્ન એ છે કે કારણો દૂર કરવાનાં હોય કે મૂળ તત્ત્વોને દૂર કરવાનાં હોય?

પત્નીનો ત્યાગ—ખાસ કરીને યુવાન પત્નીનો ત્યાગ કરવાથી પાપ લાગે કે નહિ? એ પાપ લાગે તો પ્રથમ પગથિયે જ પાપાયરણ કરનારને મોક્ષ મળે ખરો? કદાચ કોઈ અસાધારણ પરિસ્થિતિવશ કોઈને પત્નીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હોય કે પડતો હોય તો કદાચ ઠીક કહેવાય, પણ આવા પત્નીત્યાગને આદર્શ માની લેવાય અને હજારો લોકો પત્નીઓનો ત્યાગ કરી મોક્ષમાર્ગે પ્રયાણ કરે તો હજારો પત્નીઓની હાય લાગે કે નહિ? જો કર્મનો સિદ્ધાંત માન્ય હોય તો આવી હાયથી અનિષ્ટ ફળ મળે કે નહિ? આવા ત્યાગથી પતિ વિનાની સ્ત્રી, કુદરતી આવેગોને રોકી ના શકવાથી બીજા પુરુષો તરફ વળે તો તે પાપનો ભાગીદાર પેલો ત્યાગી પુરુષ થાય કે નહિ? માનો કે કદાચ કોઈ મહાન પત્ની એવા માર્ગે ના વળે તોપણ પતિ વિનાની, પતિના અભાવમાં જે જે દુઃખો ભોગવે—જેમાં પતિસુખનો અભાવ પણ આવી જાય—તો એવાં દુઃખ આપવામાં પેલો પુરુષ કારણ મનાય કે નહિ? તેમાં પણ જો બાળબચ્ચાં પણ હોય તો દીકરા-દીકરીઓના ઉછેરથી માંડીને બધી જવાબદારીઓથી ભાગી છૂટવાનો દોષ લાગે કે નહિ?

આટલાં બધાં માણસોને દુઃખી કરીને માત્ર પોતાના જ આત્માનો મોક્ષ મેળવવા ગૃહત્યાગ કરનાર પુરુષને ખરેખર મોક્ષ મળે છે ખરો? મોક્ષની વાત તો દૂર રહી, સર્વપ્રથમ તો તેને બીજાને ઘરે, બીજાની મહેનતનું અન્ન ખાઈને જીવવાની પરાધીનતા પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના ઘરે પોતાની મહેનતનું અન્ન ખાવું ઉત્તમ કે બીજાના ઘરે ઘરે ભટકીને માગેલું અન્ન ખાવું તે સારું? શું મોક્ષમાર્ગ ત્રિશ્લુકો પેદા કરે છે?

જો આવું જ હોય તો તે પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. પરાવલંબિતાભર્યું જીવન કદી પણ ઉત્તમ હોઈ શકે નહિ. ભિક્ષુક બનીને ઘરઘરની ભિક્ષા ખાનાર ભિક્ષુકની કામવાસનાનું શું? પત્નીનો ત્યાગ કરવાથી કે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી શું કામવાસનાનું શમન થઈ જાય છે? ના, કદી નહિ. કુદરત કુદરતનું કામ કરે જ છે. જરા ભર્તૃહરિનો શ્લોક વાંચો.

ભિક્ષાશનં તદપિ નીરસમેકવારં

શય્યા ચ ભૂઃ પરિજનો નિજદેહમાત્રમ્

વસ્ત્રં ચ જીર્ણશતખંડમયી ચ કંથા

હાહા તથા પિડવિષયા ન પરિત્યજન્તિ॥ (શ્લોક 29)

ભર્તૃહરિ કહે છે કે—હું માત્ર ભિક્ષાનું રસકસ વિનાનું અન્ન માત્ર એક જ વાર ખાઉં છું અને ભૂમિ ઉપર કશું જ બિછાવ્યા વિના સૂઈ જાઉં છું. મારી સાથે મારા શરીર સિવાય કોઈને પણ રહેવા દેતો નથી અને તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયેલી અને તે પણ સેંકડો થીગડાંવાળી કંથા પહેરું છું. તેમ છતાં પણ આ વિષયવાસના મને છોડતી નથી, અર્થાત્ બહુ જ હેરાન-પરેશાન કરે છે.

ઘણા લોકો એમ માને છે કે સાદું-મસાલા વિનાનું, રસકસ વિનાનું ભોજન કરવાથી કે પછી ઉપવાસો કરવાથી વાસનાનો ત્રાસ મટી જાય છે. આ વાત સાચી નથી. પશુ-પક્ષીઓ આવું જ સાદું ભોજન કરતાં હોય છે પણ વાસનાના આવેગો વખતે લડી મરતાં હોય છે. મેં વર્ષો સુધી સાદા અને નીરસ ભોજનના પ્રયોગ કર્યા છે. પણ તેથી વાસનાની બાબતમાં કશો ફાયદો થયો નથી. હા, શરીર દુર્બળ અને ફિક્કું જરૂર થયું છે. એટલે હજાર પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ કુદરતી વાસના નષ્ટ થતી નથી. કુદરતસહજ માર્ગે વાસનાનું શમન કરવામાં ના આવે તો તે હજાર ફણાવાળી નાગણીની માફક હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે. જે શાંતિ અને તૃપ્તિ પેલા કુદરતી માર્ગવાળાને મળે છે તે કુદરતવિરોધી માર્ગે ચાલવાનો દુરાગ્રહ કરનારને નથી મળતી. તેનું પૂરું જીવન આંતરિક સંઘર્ષ કરવામાં જ અશાંતિમાં વીતી જતું હોય છે. ખરેખર તો આ શાંતિનો નહિ પણ અશાંતિનો માર્ગ કહેવાય.

ઘણા લોકો એવું માને છે કે ‘પત્ની અથવા સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાથી એકાકી ફિક્કડ થઈ ગયેલા સાધુઓ દૂર દૂર સુધી ધર્મનો પ્રચાર કરવા જઈ રહ્યા છે. જો તેમને બાળબચ્ચાં હોત તો કદાચ તેઓ આટલું મોટું કાર્ય કરી શક્યા ના હોત.’ આ વાત કેટલાક અંશે સાચી છે. જોશે કોઈ મહાન કાર્ય કરવું હોય તેણે અપરિણીત રહેવું હિતાવહ છે. પણ આ સૌના માટેનો આદર્શ નથી. આપણે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે એક પણ બ્રહ્મચારી પેદા કર્યા વિના ઇસ્લામ ધર્મ માત્ર ગૃહસ્થોના દ્વારા જ વિશ્વભરમાં ફેલાઈ ગયો છે. મુસ્લિમો જ્યાં ગયા ત્યાંની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કર્યા, લોકોને પત્નીત્યાગ કે સ્ત્રીત્યાગ ના શિખવાડ્યો, પણ વધુ પત્નીઓ કરવાનું શિખવાડ્યું. આના કારણે ના તો તેઓ શારીરિક રીતે દુર્બળ થયા, ના માનસિક રીતે દુર્બળ થયા. તેમની જીવનપદ્ધતિ કુદરતની નજીક હતી. જે લોકો મુસ્લિમ થયા તેઓ પસ્તાતા હોય તેવું જોવા મળ્યું નથી. એટલે બ્રહ્મચારી સાધુઓથી જ ધર્મનો પ્રચાર થાય છે તેવું માનવું યોગ્ય નથી.

પૂર્વે કહ્યું તેમ નર-નારીની જોડી ભગવાને બનાવી છે, જે એકબીજાની પૂરક થાય અને જીવન સુખી થાય તેવી વ્યવસ્થા તેણે જ કરી છે. આ વ્યવસ્થાથી ઊલટી વ્યવસ્થા કરવી કે સ્થાપવી તે દુઃખી થવાનો માર્ગ છે. પણ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોને વધુ સુદૃઢ તથા કલ્યાણકારી બનાવવા ધર્મે લગ્નસંસ્થાની રચના કરી છે. લગ્નસંસ્થાના દ્વારા માણસો સ્ત્રી-પુરુષોનાં ઘણાં દૂષણોથી બચી શકે છે. જેમ કે પશુ-પક્ષીઓમાં લગભગ લગ્નસંસ્થા નથી હોતી એટલે તેમનો નર-માદાનો સંબંધ મોટા ભાગે સેંકડા પૂરતો જ હોય છે. બાળ-ઉછેરની પૂરી જવાબદારી માદાની હોય છે. અને એક માદા માટે કેટલાક નર લડી મરતા હોય છે તો કેટલીક વાર એક નર માટે કેટલીયે માદાઓ પણ લડી મરતી હોય છે. જો લગ્નસંસ્થા ના સ્થપાઈ હોત તો સ્ત્રી-પુરુષોની સ્થિતિ પશુ-પક્ષીઓ કરતાં પણ વધુ ભયંકર હોત; કારણ કે પુરુષો પાસે લડવાની અનેકગણી ક્ષમતા છે. લગ્નસંસ્થા વિનાનાં નર-નારીઓએ પોતાની બધી શક્તિ લડવામાં ખર્ચી નાખી હોત. એટલે લગ્નસંસ્થા જરૂરી છે.

પૂર્વે કહ્યું તેમ પતિ-પત્નીનો ત્યાગ નહિ પણ પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં આવનાર દૂષણોનો ત્યાગ જ ખરો ત્યાગ છે. જે દૂષણોથી પતિ-પત્નીનું જીવન કડવું ઝેર થઈ જાય છે, તેમાંનાં કેટલાંક આવાં છે.

1. બેવફાઈ અથવા વ્યભિચાર. બંનેએ એકબીજામાં સંતોષ માનીને પૂરેપૂરી વફાદારી રાખવી જરૂરી છે. વફાદારીનો ભંગ કરાવનારાં માણસો કે સંસ્થાનો ત્યાગ કરવો પણ જરૂરી છે.

2. નીરસતા, લૂખાપણું, શુષ્કતા. બંનેને પરસ્પરમાં પ્રેમ જ ના હોય તો નીરસતા કે શુષ્કતા આવી જાય, શુષ્કતાથી જીવન બોજરૂપ બની જાય. એટલે બંનેએ પરસ્પરમાં ભરપૂર પ્રેમ કરવો. હજાર પ્રયત્નો પછી પણ જો પ્રેમ ના જ થઈ શકતો હોય તો બંનેએ હસતાં-હસતાં, રાજીખુશીથી છૂટાં થવું.
3. અતિલોલુપતા. બંને વચ્ચે વાસનાનું એટલું બધું આકર્ષણ હોય કે જીવનનાં કર્તવ્યો જ ના કરી શકતાં હોય તો તે દૂષણ છે. બંને વચ્ચે આકર્ષણ તો હોવું જ જોઈએ, પણ તે એટલું બધું ના હોવું જોઈએ કે જેથી નોકરી-ધંધો કે સ્વજનો પ્રત્યેની જવાબદારીઓ પણ અટકી જાય. વાસનાના અતિરેકને સંયમથી નિયંત્રિત કરી શકાય. સંયમ, ભજન-સત્સંગ વગેરેથી આવતો હોય છે.
4. વહેમ-શંકા, કાચા કાનથી પરસ્પરમાં કલહ થયા કરતો હોય છે. બંને તો વહેમ કે શંકા થાય તેવું કોઈ કામ જ ના કરવું. કદાચ કોઈની ચાડી-ચુગલીથી કે ચઢવણીથી એવી સ્થિતિ થાય તો ધીરજ રાખીને શાંતિથી સાથે બેસીને જે-તે વાતની ચોખવટ કરી લેવી. ચુગલખોરોથી સાવધાન રહેવું.
5. અભિમાન અથવા ‘ઈગો’ના કારણે, નમતું ના જોખવાના નક્કી વલણથી દામ્પત્ય બગડતું હોય છે. તેનો ત્યાગ કરવો. પોતાના માણસ પાસે નમતું જોખવું કે સમાધાનવૃત્તિ રાખવી એ સદ્ગુણ છે. ખાસ કરીને સ્ત્રીઓએ તો ખાસ આ ગુણ કેળવવો જોઈએ. આવાં અનેક દૂષણોથી જો પતિ-પત્ની મુક્ત થાય તો ઘરમાં જ મોક્ષનું સુખ ઊતરી આવે. બંને ત્યાં સુધી પતિ-પત્નીએ કદી પણ છૂટાં ના પડવું જોઈએ. મૃત્યુપર્યંત સાથે આપવો જોઈએ અને એકબીજાને ભરપૂર પ્રેમ કરતાં-કરતાં મરવું જોઈએ. પ્રેમ એ કોઈ પાપ નથી. પ્રેમ એ જ પરમાત્માનું પ્રગટ રૂપ છે. વૃદ્ધાવસ્થા અને જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી તેમાં વૃદ્ધિ થતી રહે તેવું જીવન જીવવું જોઈએ. એકબીજાને છોડીને ભાગવું અને પછી ઘર-ઘરના રોટલા ખાવાથી મોક્ષ ના મળે. એટલે પતિ-પત્ની કે સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી, જરૂર છે પતિ-પત્નીના સંબંધોમાં આવનારાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવાની.

4. શસ્ત્રત્યાગ

અનેક સ્થૂલ ત્યાગોમાં એક ‘શસ્ત્રત્યાગ’ પણ છે. આવો શસ્ત્રત્યાગ અર્જુને કરી દીધો હતો. એ પછી આવો શસ્ત્રત્યાગ બૌદ્ધ ભિક્ષુના પ્રભાવથી સમ્રાટ અશોકે કરી દીધો હતો. ભારતમાં જે વિચારધારાઓ ચાલે છે તેમાં કેટલીયે અતિ આદર્શભરી વિચારધારાઓ ચાલે છે. કોઈ પણ વિચારધારા જ્યારે અતિની કક્ષાએ પહોંચે ત્યારે તે અવ્યાવહારિક થઈ જતી હોય છે. તેનાથી પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી; ઊલટાના ઊભા થાય છે. માનો કે અર્જુનના શસ્ત્રત્યાગને શ્રીકૃષ્ણે સમર્થન આપ્યું હોત તો શું થાત? યુદ્ધ અટકી જાત તેવું માની લેવું યોગ્ય નથી. ચેમ્બરલેને હિટલર આગળ સતત નમતું જોખ્યા કર્યું. તેથી શું હિટલર આગળ વધતો અટકી ગયો? ના, તે વધુ ને વધુ ભૂખ્યા વાઘની માફક આગળ વધતો જ ગયો. તે ચેમ્બરલેનની ઉદારતાને કમજોરી સમજવા લાગ્યો હતો. આવું જ અર્જુન માટે પણ થઈ શક્યું હોત. ઉદારતાથી હીનશત્રુઓ પ્રભાવિત થતા હોતા નથી.

1971ની લડાઈમાં સંપૂર્ણ હાર્યા પછી એક લાખ કેદી સૈનિકો તથા બધી જમીન પરત કદી દીધા છતાં પાકિસ્તાન શાણું-ડાહ્યું ના થયું, થોડા જ સમયમાં તેણે ગુપ્તયુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. આતંકવાદીઓના દ્વારા નિર્દોષ લોકોની હત્યાઓ કરાવવી શરૂ કરી દીધી; જે અત્યાર સુધી ચાલે છે. ખરેખર તો આવા હીનશત્રુઓ સાથે થવાય તેટલા સખત થવાની જરૂર હોય છે. વીંછીનો ડંખ અને નાગની દાઢ કાઢી નાખ્યા વિના તેની સાથે મૈત્રી કરી શકાય નહિ. પણ ભારતના અણઘડ શાસકો સેંકડો વર્ષોથી એકની એક ભૂલ કરતા જ રહે છે.

આપણા ત્યાંની કેટલીક વિચારધારાઓએ અહિંસા ઉપર એટલો બધો ભાર મૂક્યો કે જાણે અહિંસા જ પૂરેપૂરો અને સાચો ધર્મ હોય તેમ તેનો પ્રચાર કરવા લાગી ગયા. અહિંસાની પ્રથમ હિંસા શસ્ત્રો ઉપર થઈ. લાખો લોકોને શસ્ત્રવિમુખ કરવામાં આવ્યા. પેઢી દર પેઢીથી શસ્ત્રવિમુખ થયેલા લોકો ગુલામ થયા.—વિદેશીઓના અને સ્વદેશીઓના. ગુલામ શસ્ત્રવિમુખો, ગુલામીમાંથી કશો જ બોધપાઠ ના શીખ્યા. ‘આના કરતાં પણ વધુ ભયંકર ગુલામી ભલે આવે પણ એક માત્ર સાચો ધર્મ શસ્ત્રત્યાગનો પાળવો જ પડશે.’—આવું વલણ આજે પણ ધરાવે છે. જે આદર્શો પ્રજાને દુર્બળ બનાવે અને દુર્બળતાથી આપોઆપ નમાલાપણું આવે, તે આદર્શો શત્રુઓને રાજી કરનારા જ નીવડે. ખરેખર તો પ્રજાને શસ્ત્રત્યાગનો આદર્શ નહિ, પણ શસ્ત્રોના દ્વારા થનારાં દૂષણોનો ત્યાગ શિખવાડવાનો હોય. પૂર્વે વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે શક્તિ કદી પણ દૂષણ વિનાની હોતી નથી, એટલે તેનાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવાનો હોય, સમૂળગી શક્તિનો જ ત્યાગ કરવાનો ના હોય.

શસ્ત્રોની સાથે મુખ્યતઃ આટલાં દૂષણો રહેતાં હોય છે:

1. તેનો દુરુપયોગ કરવો. તમારી પાસે કુહાડી કે ધારિયું છે. તમે કારણ વિના જે-તે વૃક્ષના થડમાં ટચકા માર્યા કરો તો તે તેનો દુરુપયોગ કહેવાય. પણ આવા વગર કારણના ટચકા ના મારો અને જ્યારે ખરી જરૂર પડે ત્યારે જ તેનો ઉપયોગ કરો તો તે સદુપયોગ કહેવાય. ખરી જરૂર વખતે તમારી પાસે કશું શસ્ત્ર હોય જ નહિ તો તમે કૂતરાના મોતે મરો યા ગુલામ થાવ.
2. શસ્ત્રની પોતાની પણ એક સુરક્ષા હોય છે. તે સુરક્ષિત હોય તો જ તમને સુરક્ષા આપે. જો તમને શસ્ત્રને સુરક્ષિત રાખતાં આવડતું ના હોય તો કાં તો શસ્ત્ર ખરા સમયે કામ ના આપે અથવા શત્રુપક્ષને સાથ આપે. સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં અને યુદ્ધોમાં શસ્ત્રોનો જથ્થો નષ્ટ કરવા કે પડાવી લેવાના પ્રયત્નો થતા હોય છે. અસુરક્ષિત અથવા અધૂરાં સુરક્ષિત શસ્ત્રો લૂંટાઈ જતાં હોય છે કે નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે. હમણાં બે-ત્રણ વર્ષ ઉપર દેશના દશથી બાર મોટા શસ્ત્રભંડારોમાં એક પછી એક જગ્યાએ આગ લાગી હતી અને અબજો રૂપિયાનાં શસ્ત્રો સ્વયં બળી ગયાં હતાં. માફ ના કરી શકાય તેવી આ અસુરક્ષા હતી. ગમે તેવાં ગલ્લાંતલ્લાં કરનારાં બહાનાં બતાવાયાં જેમાંનું એક બહાનું હતું, વધુ પડતી ગરમી પડવાથી આવું થયું. પણ આવી ગરમી, કદાચ આનાથી પણ વધુ ગરમી તો પાકિસ્તાનમાં પણ પડે છે—ત્યાં કેમ કોઈ શસ્ત્રભંડાર સળગી ઊઠ્યો નહિ? ઘણી વાર આપણે આપણને પોતાને ઢાંકવા માટે દેશદ્રોહી-ગદારોને પણ ઢાંકીએ છીએ. આ આત્મઘાતી રોગ કહેવાય.

દશબાર શસ્ત્રભંડારોમાં લાગેલી આગના દોષી લોકો સામે કેસ થયો હોય અને તેમને સજા થઈ હોય તેવું હજી સુધી જાણવા મળ્યું નથી. જો આ અબજો (લગભગ દશ અબજ) રૂપિયાનો દારૂગોળો નષ્ટ થયા પછી તરત જ યુદ્ધ છોડાઈ ગયું હોત તો ભારતની કેવી ભૂંડી દશા

થાત તે વાતથી થયરી જવાય છે.

૩. ઊતરતાં અથવા હલકાં શસ્ત્રો રાખવાં એ પણ દૂષણ છે. તમારી પાસે કેવાં શસ્ત્રો છે તે મહત્ત્વનું નથી પણ તમારા શત્રુઓ પાસે કેવાં અને કેટલાં શસ્ત્રો છે તે વધુ મહત્ત્વનું છે. શત્રુઓની શસ્ત્રકક્ષા અને સંખ્યા કરતાં જો તમારી પાસે ઊતરતાં અને ઓછાં શસ્ત્રો હશે તો તે આકલન દૂષણ છે. તમે ચઢિયાતાં અને વધુ પ્રમાણમાં શસ્ત્રો નહિ રાખી શકો તો તમારી હાર થઈ શકે છે. રિવોલ્વરધારીની સામે તમે લાકડી લઈને લડવા જશો તો પરલોક જ સિધાવશો. ભારત હંમેશાં ઊતરતી કક્ષાનાં શસ્ત્રો ધરાવતો દેશ રહ્યો છે. બાબર તોપો લઈને આવ્યો ત્યારે આપણી પાસે તોપો ન હતી એટલે થોડી જ સેના દ્વારા તે મોટી સેના ઉપર વિજયી થઈ ગયો. ગોરા લોકો—વાસ્કોદગામાથી અંગ્રેજો સુધી બધા જ—જેવી તોપોવાળી મનવારો લઈને આવ્યા ત્યારે આપણી પાસે તેવી મનવારો ન હતી એટલે પેલા સમુદ્રના રાજા થઈ ગયા હતા. પાકિસ્તાન સાથેનાં યુદ્ધોમાં પણ તેની પાસે ચઢિયાતાં શસ્ત્રો હતાં જેથી ભારતના પક્ષે ઊતરતાં શસ્ત્રો સાથે યુદ્ધ કરનાર સૈનિકોને ઘણાં બલિદાનો આપવાં પડ્યાં હતાં. આજે પણ પાકિસ્તાન પાસે જે F-16 વિમાન છે તેની બરાબરી કરી શકે તેવું ભારત પાસે એક પણ વિમાન નથી. F-16ની ગતિ 2350 કિ.મી. છે. અને વજન ઉપાડવાની ક્ષમતા આઠ ટન છે, જ્યારે ભારત પાસે મીગ અથવા મીરાજ કે જાગુઆર વિમાનોની ગતિ વધુમાં વધુ 1800 કિ.મી. છે અને વજન ઉપાડવાની ક્ષમતા છ ટન છે. પ્રહાર કરવાની રેન્જમાં પણ ખાસો ભેદ છે. ચઢિયાતાં શસ્ત્રોની સામે ઊતરતી કક્ષાનાં શસ્ત્રો આપીને સેનાને લડવા મોકલવી એ દૂષણ છે. તેમાં આપણો કચ્ચરઘાણ નીકળી શકે છે.

શસ્ત્રો ભય પમાડનારાં પણ છે અને અભય આપનારાં પણ છે. ભયની સામે તે અભય આપનારાં બની શકે છે. દીન-દુઃખી, ગરીબ, દુર્બળ, લાચારની રક્ષા કરનારાં અને અભય આપનારાં પણ બની શકે છે. જ્યારે શિવાજી મહારાજ સુરતને લૂંટવા આવેલા ત્યારે અંગ્રેજોની કોઠીઓમાં લોકોએ પોતપોતાના દાગીના વગેરે જમા કરાવી દીધેલા અને અંગ્રેજોએ કોઠીની છત ઉપર ચાર તોપો અને સામેના રોડ ઉપર બે તોપો ગોઠવી દીધેલી. આ તોપોના કારણે અંગ્રેજોની કોઠી ઉપર હુમલો થયો નહિ અને સંપત્તિ બચી ગયેલી. અર્થાત્ શસ્ત્રો ભયની સામે અભય પણ આપે છે. જો આ તોપો ના હોત તો બધું લૂંટાઈ જાત.

ઘણા સમયથી અંગ્રેજો પાસે આ તોપો પડી હતી, તેનાથી કોઈને કશું નુકસાન થતું ન હતું. પણ ખરા સમયે તે કામ આવી અને લાખખોની સંપત્તિ અને કોઠીને બચાવી લીધી. આમ કહેવાનો ભાવ એવો છે કે શસ્ત્રોનો ત્યાગ નથી કરવાનો, શસ્ત્રોમાંથી ઊભાં થતાં દૂષણોનો ત્યાગ કરવાનો છે. દૂષણ રહિત શસ્ત્રથી માણસ શ્રીરામ કે શ્રીકૃષ્ણ થઈ શકે છે. તે રક્ષક અને પાલક થઈ શકે છે. એટલે ખરો ભાર શસ્ત્રના દૂષણોના ત્યાગ ઉપર જ હોવો જોઈએ; નહિ કે મૂળમાંથી શસ્ત્રોનો જ ત્યાગ કરી દેવા ઉપર.

5. ગૃહત્યાગ

અનેક સ્થૂળ ત્યાગોમાં એક મહત્વનો ત્યાગ છે ‘ગૃહત્યાગ’.

ગૃહત્યાગનાં અનેક કારણો હોઈ શકે: 1. ખટપટો અને ક્લેશ થવાથી, 2. દેવું થઈ જવાથી કે દેવાળું કાઢવું પડે તેવી સ્થિતિ થવાથી, 3. કોઈ કારણસર બેઆબરૂ થઈ જવાથી, 4. માર કે હત્યાના ભયથી, 5. અન્યત્ર જવાથી વધુ લાભ થવાની શક્યતાથી, 6. ભક્તિભાવ કરવા માટે પ્રતિકૂળતા રહેતી હોવાથી, 7. ઘરનાં માણસોનો ત્રાસ હોવાથી, 8. ઘરમાં ભૂત કે નડતર વગેરેની શંકા હોવાથી. આવાં બધાં અનેક કારણોથી લોકો ગૃહત્યાગ કરતા હોય છે. અહીં આપણે આ બધાની ચર્ચા કરવી નથી. આપણે તો કોઈ તીવ્ર વૈરાગ્યના આવેશમાં ઘરબાર છોડીને નીકળી પડે છે તેવા ગૃહત્યાગનો વિચાર કરવો છે.

માણસના જીવનમાં કેટલીક વાર વૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે. બધાને તો આવો વૈરાગ્યભાવ થતો હોતો નથી, પણ કોઈ કોઈને કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિવશ આવો વૈરાગ્ય થઈ આવતો હોય છે. ખાસ કરીને કોઈ તીવ્ર આઘાતથી હૃદય ભાંગી પડે અને અસહ્ય સ્થિતિ થઈ જાય ત્યારે આવું થઈ શકે છે. પહેલાં બે માણસો એકબીજાની અત્યંત સમીપમાં આવે. આ સામીપ્ય હૃદયનું હોય છે. બંને એટલાં નજીક આવે કે જાણે એક જ થઈ ગયાં લાગે, પછી કોઈ વિસ્ફોટ જેવી ઘટનાથી બંને એકબીજાથી દૂર ફેંકાઈ જાય. એનો પ્રચંડ આઘાત લાગે. આ આઘાતથી જીવન તદ્દન નીરસ થઈ જાય. જીવનમાં તીવ્ર ખાલીપણું આવી જાય, જેના કારણે ડિપ્રેશન જેવી સ્થિતિ થઈ જાય. આવી સ્થિતિમાં માણસને કશું જ ના ગમે, ના કશું સારું લાગે. આ તીવ્ર આઘાતના કારણે કાં તો તે આત્મહત્યા તરફ વળી જાય અથવા પરમાત્મા તરફ વળી જાય. પરમાત્મા તરફ વળવાના કારણે તેને ઘર અને ઘરનાં માણસો સારાં ના લાગે. તે એકાંતને ચાહવા લાગે અને ઘરનો ત્યાગ કરી બેસે. જેમ કે મહારાજા ભર્તૃહરિ અને મહારાણી પિંગળા—બંને એકબીજાનાં એટલાં બધાં નજીક આવ્યાં કે જાણે કે એક જ થઈ ગયાં. પ્રેમનું સામીપ્ય સર્વોચ્ચ સામીપ્ય છે. પણ પિંગળા વાસનાપ્રધાન સ્ત્રી હતી. તે રાજાના પ્રેમને ના તો પરખી શકી, ના પચાવી શકી. તેની વાસનાભૂખે તેને ચંચળ બનાવી દીધી અને અશ્વપાળ જેવા સામાન્ય માણસ ઉપર તે વારી ગઈ. ઘણા સમય સુધી આ નાટક ચાલતું રહ્યું. એક તરફ વિશુદ્ધ પ્રેમ હતો તો બીજી તરફ તીવ્ર વાસનાભૂખ હતી. અંતે આકસ્મિક રીતે જ આ પડદો હટી ગયો અને નાટકનું મુખ્ય પાત્ર પિંગળા તેના ખરા રૂપમાં દેખાઈ ગયું. ભર્તૃહરિ માટે પિંગળા જીવનસર્વસ્વ હતી. તે તેના વાસ્તવિક રૂપને પચાવી કે સ્વીકારી ના શક્યા. તીવ્ર આઘાતમાં તેમણે રાજપાટ, ઘરબાર વગેરે બધું જ છોડી દીધું અને યોગીના રૂપમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા. આ ભ્રમણકાળમાં તેમણે વૈરાગ્યશતક ગ્રંથ લખ્યો, જેમાં વાસનામૂર્તિ સ્ત્રીની ભારે નિંદા કરવામાં આવી છે.

ભર્તૃહરિની માનસિક સ્થિતિ એવી થઈ ગઈ હતી કે તે ચાહે તોપણ ઘરમાં રહી શકે તેમ નહોતું. આવી સ્થિતિમાં ગૃહત્યાગ થાય તેને વૈરાગ્યથી થયેલો ગૃહત્યાગ કહેવાય. પણ બધા જ લોકોના જીવનમાં આવા આઘાત-પ્રત્યાઘાત થતા હોતા નથી. કદાચ નાની-મોટી ઘટનાઓ થાય તોપણ તેઓ આટલી હદે પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરતા નથી. લડી-ઝઘડીને કે મારામારી કરીને અથવા એકબીજાનો ત્યાગ કરીને, કાઢી મૂકીને, અબોલા રહીને પણ પોતાની પ્રતિક્રિયા વ્યક્ત કરી દેતા હોય છે. બધા કાંઈ ગૃહત્યાગ કરતા નથી અને આવેશમાં કદાચ કોઈ ગૃહત્યાગ કરી બેસે તોપણ તે થોડા જ દિવસોમાં આવેશ ઊતરી જતાં પાછો ઘરે આવી જાય છે. વાત જ્યાં હતી ત્યાં જ પાછી આવી જાય છે. પણ જે લોકો તીવ્ર આઘાતને સહન ના કરી શકવાથી વૈરાગ્યવાન થઈને નીકળી પડ્યા તે સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. સહાનુભૂતિ તો બધાની સાથે રાખવી જરૂરી છે. અંતે તો આ બધા પોતાના જ માણસોથી ઘાયલ થયેલા દર્દી-જખ્મી માણસો છે. પણ જેનો ઘા ઘણો ઊંડો છે અને રુઝાવાનું નામ નથી લેતો તેવા દૂઝતા ઘાવાળા ઘાયલ માણસ પ્રત્યે વધુમાં વધુ સહાનુભૂતિ રાખવી જરૂરી છે.

જેમને સકારણ વૈરાગ્ય નથી થયો પણ કોઈ ખાસ પરિસ્થિતિવશ (જે ઉપર આરંભમાં બતાવી છે) ગૃહત્યાગ કરવો પડ્યો છે તે પણ સહાનુભૂતિને પાત્ર છે. અંતે તો તે પણ કોઈ ને કોઈ રીતે દુખિયારા તો છે જ. એટલું યાદ રહે કે કોઈ પણ કારણસર માણસે ગૃહત્યાગ કર્યો હોય, અંતે તો તે કોઈ ને કોઈ ગૃહને કોઈ પણ રીતે શરણે જતો જ હોય છે. કારણ કે ઘર વિના જીવવું નિતાન્ત કઠિન હોય છે. પણ આપણે જેનો વિચાર કરવાનો છે તે માત્ર મોક્ષ માટે જ ગૃહત્યાગને અનિવાર્ય માને છે અને કશા જ આઘાત વિના મોક્ષ મેળવવા માટે ગૃહત્યાગ કરે છે તેમનો વિચાર કરવાનો છે. પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે ઘરમાં રહેવાથી મોક્ષ મળી શકતો નથી? કેમ? ઘણા મોક્ષમાર્ગીઓ

એવું માને છે કે ‘ઘરમાં મમત્વ, મોહ વગેરે હોવાથી તેનું મન પરમાત્મા તરફ કે સાધના તરફ બરાબર પૂરેપૂરું લાગતું નથી. આથી તેને મોક્ષ મળતો નથી.’

‘માનો કે આ વાત સાચી છે, તોપણ જો કેટલાક લોકો ઘરમાં રહેવા છતાં પણ મોહમાયા વિનાના થઈને રહેતા હોય તો તેમને તો મોક્ષ મળે ને?’

‘ના, માણસ ઘરમાં રહીને ગમે તેટલો મોહમાયાથી પર થઈ જાય તોપણ તેને મોક્ષ ના જ મળે. મોક્ષ તો ગૃહત્યાગીને જ મળે. એટલે તેણે દીક્ષા લઈને પરિવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવી જ જોઈએ.’

‘પણ દીક્ષા લઈને પરિવ્રજ્યા ગ્રહણ કરનારને પણ અંતે તો મઠ, આશ્રમ વગેરે સ્થાનોમાં આશ્રય લેવો જ પડતો હોય છે. આ પણ ઘર જ કહેવાય અને ત્યાં પણ મોહ-માયા વગેરે થઈ શકતાં હોય છે. મઠો, આશ્રમો અને બીજાં ધર્મસ્થાનોમાં ખટપટો, કલહ, કોર્ટ-કચેરી, હત્યાઓ વગેરે ક્યાં નથી થતું? કેટલીક વાર તો ઘર કરતાં ધર્મસ્થાનોમાં વધુ કલહ જોવા મળતો હોય છે. તો શું અહીં રહેનારા બધાને મોક્ષ મળતો હશે?’

‘ના ના, એવા ખટપટિયા લોકોને મોક્ષ ના મળે. મોક્ષ તો સાધુચરિત લોકોને જ મળે.’

‘તો પછી એવા સાધુચરિત લોકો ઘરમાં રહીને મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત ના કરે? ગૃહત્યાગની અનિવાર્યતા શા માટે?’ આનો કોઈ ઉત્તર નથી. મોક્ષ હોય તો તેમાં જ્ઞાન-ગુણ-ચારિત્ર્ય કારણ છે, કે ગૃહત્યાગ કારણ છે? ગૃહત્યાગ જ મુખ્ય કારણ છે તેવું માનનારો વર્ગ ગૃહત્યાગ ઉપર વધુ ભાર મૂકે છે. ગૃહત્યાગ વિના ઘરમાં રહીને પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેવું માનનારો બીજો વર્ગ પણ છે જ.

ગૃહત્યાગ ઉપર પ્રથમ ભાર વર્ણાશ્રમ ધર્મે મૂક્યો. તેણે કહ્યું કે પચાસ વર્ષ થતાં જ પતિ-પત્નીએ ઘર છોડીને વનમાં જવું. વનમાં જઈને પર્ણકુટી બાંધીને રહેવું તથા હોમ-હવન કરીને વાનપ્રસ્થાશ્રમનું સંયમિત જીવન જીવવું. જરા વિચાર કરો કે નગર, કસ્બો કે ગામમાં રહેનારો માણસ પોતાનું ભર્યુંભર્યું ઘર છોડીને હિંસક પ્રાણીઓ અને મચ્છર વગેરે જીવજંતુઓવાળા વનમાં શા માટે જાય? ત્યાં ભયંકર અગવડોમાં રહેવાથી શું મળવાનું હતું? લોકો સાથેનો જીવનતંતુ તોડી નાખીને એક રીતે તેમનું જીવન જ કપાઈ જાય છે. પચાસ વર્ષની ઉંમરે કામવાસના પૂરી થતી નથી (તે ક્યારેય પૂરી થતી નથી). પતિ-પત્ની સાથે રહીને સંયમ પાળે તે શક્ય નથી, તેની જરૂર પણ નથી, તેમ કરવા જતાં ઊલટાનું વધારે ટેન્શન થઈ શકે છે. અગ્નિ અને ઘીને સાથે રાખીને કહેવું કે તમે પીગળશો નહિ અને કદાચ (નિશ્ચિત) પીગળે તો પછી અપરાધભાવ (ગિલ્ટી કોન્શન્સ) સાથે ગ્લાનિપૂર્ણ જીવન જીવવું એ જીવનદ્રોહ જ કહેવાય. અહીં સુધી તો કદાચ તોય ઠીક પણ જ્યારે તેઓને 75 વર્ષ થાય ત્યારે પુરુષે પત્નીનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવો. પ્રશ્ન એ છે કે હવે પત્નીનું શું થશે? (સ્ત્રીઓને સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર નથી.) 75 વર્ષની ડોસીને છોડીને પુરુષ સંન્યાસ લે અને મોક્ષ મેળવે, તો સ્ત્રીના મોક્ષનું શું? માન્યતા તો એવી છે કે સ્ત્રીને મોક્ષ પણ નથી. કારણ કે તેને સંન્યાસનો અધિકાર નથી અને સંન્યાસ વિના મોક્ષ નથી. હવે આ એકલી ડોસી વનમાં કેવી રીતે જીવન જીવશે? તો શું તેણે પોતાના પુત્રો પાસે પાછા નગરમાં આવી જવું? જો એવું જ હોય તો પછી વનમાં જવાનો અર્થ શો રહ્યો? અને પેલા સંન્યાસ લીધેલા માણસે જીવનનિર્વાહ કરવા માટે પણ નગરમાં ગૃહસ્થોનાં ઘરેથી ભિક્ષા લેવા તો આવવું જ પડે. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બધું અવ્યાવહારિક અને અકુદરતી હતું એટલે માત્ર પુસ્તકોમાં જ લખેલું રહી ગયું. વાસ્તવિક જીવનમાં તેને ઉતારી શકાયું નહિ.

ખરેખર તો જીવનભર પતિ-પત્નીએ સાથે રહેવું જોઈએ. પાછલી જિંદગીમાં એકબીજાની હૂંફ બનવી જોઈએ. સામર્થ્ય હોય ત્યાં સુધી વાસના ભોગવવી જોઈએ. (વાસનાને સતત દબાવી રાખવાથી શારીરિક અને માનસિક હાનિ થાય છે.) જેનું સામર્થ્ય દીર્ઘકાળ સુધી ટકી શકે છે, તે ધન્ય દંપતી છે. તેમનાં તન-મન બીજાની તુલનામાં ઘણાં સારાં હશે અને તે લાંબું જીવન જીવશે. આ સાચો કુદરતી માર્ગ છે. કદાચ પરિવાર સાથે અનુકૂળતા ના રહે તો અલગ રહે, લોકોની સેવા કરે અને સમાજ તથા રાષ્ટ્ર માટે કાંઈક કરી છૂટવાના પ્રયત્ન કરે. ગૃહત્યાગ કરીને વનમાં જઈને ત્યાંથી સંન્યાસ લઈને મોક્ષે જવાની વાત જરા જુદા રૂપમાં આગળ ચાલી. વૃદ્ધાવસ્થા થાય ત્યાં સુધી રાહ જોઈને બેસી રહેવાથી કદાચ મોક્ષ ચૂકી જવાય. મોક્ષ તો માત્ર માનવદેહમાં જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. માનવદેહ 84 લાખ યોનિઓ ભટક્યા પછી કરોડો વર્ષે મળતો હોય છે. માટે વૃદ્ધાવસ્થાની રાહ જોયા વિના હમણાં જ ગૃહત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. કેટલાક લોકોએ તો ભડભડ ભળતા ઘરમાંથી જેમ લોકો ભાગી છૂટતા હોય છે, તેમ ઘરમાંથી તરત જ ભાગી છૂટો અને હજારો લોકો વલવલતી પત્ની,

બાળકો, પરિવાર વગેરેને છોડીને ભાગી છૂટ્યા. ન ભાગનારાઓએ તેમનો જયજયકાર કર્યો. તેમાંથી કેટલાકને ભગવાન માની લેવાયા અને તેમના પગલે પગલે ચાલવાની પ્રેરણા આપી.

આપણે ત્યાગપ્રધાન જીવનપદ્ધતિ અપનાવી. બધા ત્યાગીઓ જ ત્યાગીઓ. પણ કોઈએ વિચાર ના કર્યો કે આપણે હજારો-લાખો ભિક્ષુકોનું નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ. ત્યાગીજીવન એટલે પરોપજીવી કે પરાવલંબી જીવન બની જાય છે તેનો ખ્યાલ રહ્યો નહિ. ઉત્પાદક વર્ગ ત્યાગી બન્યો અને એ ત્યાગીઓએ બીજાને ત્યાગી થઈ જવાનો સતત ઉપદેશ આપ્યો. હવે આ બધા હજારો-લાખો ત્યાગીઓને રહેવા માટે જુદાં જુદાં નામે ઘરો બાંધો. પહેલાં કરતાં પણ ભવ્ય ઘરો બંધાયાં, જેમાં ત્યાગીઓનો ગૃહપ્રવેશ થયો. ગૃહત્યાગીને ફરી પાછો ગૃહપ્રવેશ તો કરવો જ પડ્યો. શાસ્ત્રોએ કડક નિયમો રચ્યા પણ તે અવ્યાવહારિક હોવાથી ચાલી શક્યા નહિ. બધાએ મનગમતી છટકબારીઓ શોધી લીધી.

નાનાં નાનાં ઘરોમાં બે-પાંચ માણસો સાથે રહે તેને ગૃહસ્થ કહેવાય પણ વિશાળ-ભવ્ય મોટાં-મોટાં ઘરોમાં 25-50-100 કે હજારો માણસો સાથે રહે તેને ત્યાગી કહેવાય. લગભગ આવી સ્થિતિનું નિર્માણ થઈ ગયું. આ બધાં ભવ્ય મહાલયોને ચલાવવા-નિભાવવા પૈસો જોઈએ. એટલે સંપત્તિ ભેગી થઈ. હજારો એકર જમીનો વગેરે પ્રાપ્ત કરાયું. ગૃહત્યાગ અને ધનત્યાગ ઊલટો થઈ ગયો. બેશક, આવાં કેટલાંય સ્થાનોમાં હવે માનવતાનાં કાર્યો પણ થવા લાગ્યાં છે. થોડાક ત્યાગીઓ વ્યક્તિગત મોક્ષની પરવા કર્યા વિના લોકકલ્યાણના માર્ગમાં પણ લાગ્યા છે તે વંદનીય છે. પણ આ સંખ્યા હજી ઘણી થોડી છે. જરૂર છે સંપૂર્ણ માળખામાં આમૂલચૂલ પરિવર્તનની. મહાત્મા ગાંધીએ ત્યાગીઓની જગ્યાએ રચનાત્મક કાર્યો કરનારા કાર્યકર્તાઓની રચના કરી, જેમણે લોકહિતનાં અનેક કાર્યો કર્યાં. નિષ્ક્રિય અને પરાવલંબી ત્યાગીઓને કાર્યકર્તા બનાવી શકાય તો ત્યાગ ધન્ય થઈ જાય. ભારત પાસે ત્યાગીઓની મોટી સંખ્યા છે, જો આ સંખ્યાને કાર્યકર્તા બનાવી શકાય તો બહુ મોટું કાર્ય થઈ શકે. જરૂર છે વિચારકાન્તિની.

29-6-05

*

6. વસ્ત્રત્યાગ

‘ભારતીય સંસ્કૃતિ ત્યાગપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે’ એવી ગૌરવભરી વાણી આપણે વારંવાર બોલ્યા કરીએ છીએ. સાથે સાથે એમ પણ બોલીએ છીએ કે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિ ભોગપ્રધાન છે. ભોગપ્રધાન હોવાથી તે વધુમાં વધુ ભૌતિકવાદી પણ છે. જ્યારે આપણે ત્યાગપ્રધાન હોવાથી અધ્યાત્મપ્રધાન છીએ. આ પ્રકારની લાંબી-લાંબી રંગોળી ભરેલી વાતો આપણે કરીએ છીએ અને તેના ગૌરવના કેન્દ્રમાં મસ્ત રહીએ છીએ. પેલા લોકો કદી પણ પોતાને અધ્યાત્મવાદી કહેતા નથી. તે તો ભૌતિકવાદ અને ભોગવાદ બંનેનો સ્વીકાર કરે છે. એટલે તો તેમણે વિચાર્યા જેવી દવા શોધી કાઢી છે, જે ભોગોની ક્ષમતા વધારી આપે છે. આમ જુઓ તો આપણે ત્યાં પણ આવી ઔષધિઓ આયુર્વેદની શાખાઓમાં છે જ. પ્રાચીન ઋષિઓ ભોગોને ધિક્કારતા ન હતા. કામભોગને પણ જીવનનું એક મહત્ત્વનું અંગ માનીને જીવનવ્યવસ્થા કરતા હતા એટલે વાજીકર ઔષધિઓની ઢગલાબંધ શોધો તેમણે કરી હતી. પણ તે બેફામ ભોગવાદી ન હતા. તેની મર્યાદા તે જાણતા હતા અને સ્વીકારતા હતા.

ખરું પૂછો તો આ સ્વસ્થ ચિંતન હતું અને સ્વસ્થ જીવનવ્યવસ્થા હતી. પણ પછી જીવનને વધુ ને વધુ ત્યાગની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવાના પ્રયત્નો થયા, જેમાં ભોગો પ્રત્યે તીવ્ર ઘૃણા ઊભી કરવામાં આવી. જેમ જેમ માણસ ભોગોને વધુ ને વધુ ધિક્કારતો થાય તેમ તેમ તે વધુ ને વધુ અધ્યાત્મવાદી બનતો જાય, તેવી ધારણા સ્થપાવા લાગી. એથી અધ્યાત્મવાદ અને ભોગવાદને પરસ્પરમાં વિરોધી બનાવી દીધા. આમ કરવાથી લોકો ભોગોને ઘૃણાથી જોતા થયા. આ ઘૃણાથી સાચો અધ્યાત્મવાદ તો ખીલ્યો નહિ પણ દરિદ્રતા અને ગુલામીને તકો મળી. દરિદ્રતા એટલા માટે કે ભોગવાદ ભૌતિકવાદ સાથે જોડાયેલો છે. અને ભૌતિકવાદ વિજ્ઞાન સાથે જોડાયેલો છે. પાંચ ભૌતિક તત્ત્વોનું દોહન અને શોધન કરીને વિજ્ઞાન નવી નવી શોધો અને સગવડો નિર્મિત કરે છે, આ સગવડો રાષ્ટ્રોને સમૃદ્ધ અને સુખી બનાવે છે. એટલે પ્રજા ભૌતિક રીતે તો સુખી થાય છે. પણ જો પ્રજાને ભૌતિકવાદ વિરોધી અધ્યાત્મવાદ તરફ વાળવામાં આવે તો તેવો અધ્યાત્મવાદ ભૌતિક વિકાસને નકારતો હોવાથી પ્રજાને દરિદ્ર બનાવે છે, જે અંતે ગુલામીમાં પરિણમે છે. કારણ કે આવો કોરો અધ્યાત્મવાદ વધુ ને વધુ ભૌતિક વસ્તુઓના ત્યાગ ઉપર ભાર મૂકે છે. તે એટલે સુધી કે પહેરેલાં વસ્ત્રોનો પણ ત્યાગ કરવાનું શિખવાડે છે.

પ્રાચીનકાળમાં આફ્રિકા જેવા દેશોમાં આદિવાસીઓ નગ્નાવસ્થામાં જીવન જીવતા હતા, પણ તે નગ્નતામાં કશી આધ્યાત્મિકતા કારણ ન હતી, વર્તમાનમાં કેટલાય દેશોમાં ઘોર નિર્ધનતાના કારણે પણ લોકો વસ્ત્ર વિનાનાં કે ચીથરેહાલ થઈને જીવન જીવે છે. પણ તેમાં પણ ક્યાંય અધ્યાત્મને આરોપિત કરાતી નથી, આમ જુઓ તો માનવ સિવાયની તમામ જાતિ-પ્રજાતિઓ વસ્ત્ર વિના જ જીવન જીવે છે. વસ્ત્રો ન હોવા બાબત તેમને કોઈ પ્રશ્ન સતાવતો નથી. આમ તો પૂરો માનવસમાજ પણ આદિકાળમાં વસ્ત્ર વિનાનો જ હતો. ત્યારે કોઈ તેમને ત્યાગી કહેતું નહોતું. પણ જેમ જેમ નાગરિકતા ખીલતી ગઈ તેમ તેમ માણસ વૃક્ષોનાં પાંદડાં, વૃક્ષોની છાલ, વલ્કલ, ઊનનાં વસ્ત્રો, કપાસનાં વસ્ત્રો વગેરે પહેરતો થયો. આ વસ્ત્રો શરૂઆતમાં ગુપ્તાંગો ઢાંકવા માટે તથા ટાઢ-તડકો રોકવા માટે પહેરાતાં હતાં પણ પછી તેમાં શૃંગારતત્ત્વ પ્રવેશ્યું. તે એટલું બધું પ્રવેશ્યું કે એક એક પોશાક હજારો અને લાખોનો થવા લાગ્યો. બીજી તરફ અધ્યાત્મનો પ્રાણ વૈરાગ્ય બન્યો.

વૈરાગ્ય એટલે સુખ-સાહેબી-સમૃદ્ધિનો ત્યાગ. સર્વોચ્ચ જીવનનો આદર્શ સર્વોચ્ચ ત્યાગ થયો. જેમાં રાજપાટ, ઘરબાર, પત્ની-પરિવાર તો ખરાં જ, સાથે સાથે વસ્ત્રોનો ત્યાગ પણ જોડાઈ ગયો. વસ્ત્રો પણ મોહ-મમતા-માયા છે, જ્યાં સુધી વસ્ત્રો હશે ત્યાં સુધી મોક્ષ શક્ય નથી. પૂર્ણ અધ્યાત્મ અને તેની પરાકાષ્ઠા મોક્ષની પ્રાપ્તિ, વસ્ત્રત્યાગ વિના શક્ય જ નથી, આવી ધારણાથી અનેક લોકો વસ્ત્રત્યાગી થઈ ગયા, અમાપ દુઃખો સહન કર્યા. કારણ કે લોકો વસ્ત્રહીન માણસને જોવાને ટેવાયેલા ન હતા. તેમની સતમાણી થયા કરતી. બીજી તરફ ઠંડી-ગરમી વગેરે કુદરતનો ત્રાસ પણ થયા કરતો, આવાં બધાં અનેક દુઃખોને સ્વનિર્મિત દુઃખો ના માનતાં તપસ્યા મનાવા લાગી. દુઃખની દયા હોય જ્યારે તપસ્યાની પ્રતિષ્ઠા હોય. દુઃખોને ભૂલો સુધારીને દૂર કરી શકાય, પણ પ્રતિષ્ઠા આપનારી તપસ્યાને સુધારવી કઠિન થઈ જાય. કારણ કે પ્રતિષ્ઠાસુખ એ સર્વોચ્ચ સુખ છે. આ સુખ મેળવવા માટે લોકો દુઃખી થવા પણ તૈયાર હોય છે. તેમાં પણ ધાર્મિક ક્ષેત્ર તો એક એવું ક્ષેત્ર છે કે જ્યાં મોટા ભાગની પ્રતિષ્ઠા આત્મરિબામણીમાંથી પણ મળતી હોય છે.

મોક્ષ માટે દિગંબર થઈને ફરનારને પારાવાર અગવડો ભોગવવી પડે છે. આ અગવડો પૂજાય છે. કારણ કે જીવનદર્શન જ સગવડો (સુખો) વિરોધી છે. તમે જાણી કરીને જેમ જેમ વધુ ને વધુ અગવડો સહન કરો તેમ તેમ તમે વધુ ને વધુ પૂજ્ય થતા જાવ. મોટા ભાગે પોતાની અગવડો બીજાના માટે પણ અગવડો વધારનારી થઈ જતી હોય છે. એક પૂજ્ય નગ્ન માણસને પોષવા માટે પાંચ-પચીસ માણસોને સેવા આપવી પડે છે. તેમનું ચાલવું, રહેવું, હરવું-ફરવું, વિચરણ કરવું, ખાવું-પીવું બધું જ પરાવલંબી થઈ જાય છે. પૂજ્ય નગ્નતાને પોષવી પણ ઘણી મોંઘી પડતી હોય છે, પણ ભલે પડે. ‘મહારાજ સર્વસ્વત્યાગી છે તેવું તો કહેવાય ને?’ આવી નગ્નતા પોતાને તથા બીજાને અગવડકર્તા તો છે જ બીજી તરફ તે નિષ્ક્રિય પણ છે. લોકો માટે, માનવતા માટે, દુઃખી લોકો માટે તે (નગ્નતા) કશું જ કરતી નથી. નગ્નતા, નિષ્ક્રિયતા, પરાવલંબિતા અને આત્મપીડન આ બધું ભેગું મળીને કોઈના આત્માને મોક્ષે પહોંચાડી રહ્યું લાગે છે!! ખરેખર તો ત્યાગથી પ્રશ્નો ઊભા ના થવા જોઈએ. પોતાના અને બીજાના પ્રશ્નો ઉકેલાય તેને ત્યાગ કહેવાય. જરૂર છે એક મીટર કપડાની, માત્ર એક મીટર કપડાની; બસ ઘણા ઊભા કરેલા પ્રશ્નો ઉકેલાઈ જાય—પોતાના અને બીજાના પણ.

29-6-05

*

7. સ્વાદત્યાગ

પૂર્વે કહ્યું તેમ ત્યાગના પાછળનો હેતુ હોય છે—કોઈ ને કોઈ પ્રકારે સુખ પ્રત્યેનાં આકર્ષણ સમાપ્ત કરવાનો. સંસારનાં અનેક સુખોમાંનું એક સુખ સ્વાદનું પણ છે. પરમેશ્વરે જીભની રચના એવી રીતે કરી છે કે તે બોલે પણ છે, સ્પર્શે પણ છે અને જાતજાતના રસ પણ ગ્રહણ કરે છે. રસ ગ્રહણ કરતી હોવાથી તેનું નામ રસના પણ પડ્યું છે. રસનાના દ્વારા રસ ગ્રહણ કરીને માણસ સ્વાદ પામતો હોય છે. સ્વાદિષ્ટ ભોજન સૌને ગમતું હોય છે. પણ ઘણા લોકો જાણી કરીને સ્વાદહીન ભોજન ખાવાના નિયમ લઈ લેતા હોય છે. જે લોકો એક જ જગ્યાએ સ્થાયી થઈને રહેતા હોય અને આવા નિયમ લે તો હજી કદાચ ચાલી શકે પણ જે લોકો ભ્રમણશીલ હોય છતાં આવા જાતજાતના નિયમ ગ્રહણ કરે તો પોતે દુઃખી થાય અને બીજાને પણ દુઃખી કરે.

કોઈ રોગના કારણે ડોક્ટર કે વૈદ્યના કહેવાથી તમે મીઠાનો ત્યાગ કરો તો ઠીક છે. પથ્યનું પાલન કરવું જ જોઈએ. પણ સ્વાદનો ત્યાગ કરવાથી તમને આધ્યાત્મિક જીવનનો લાભ થશે, તેવી અપેક્ષાએ જ્યારે તમે મીઠું, ગળપણ કે બીજા મસાલા વગેરેનો ત્યાગ કરો છો ત્યારે તે યોગ્ય નથી હોતો. માણસ સિવાયનાં બીજાં પ્રાણીઓ મીઠું-મસાલા નથી ખાતાં, તેઓ તો રાંધતાં પણ નથી. તેઓ કાચા જ, કુદરતી હાલતમાં જ ખાદ્યપદાર્થો ખાતાં હોય છે તેમાં કોઈ શંકા નહિ, પણ માણસ એ પશુ નથી, તે પશુતાથી ઘણો આગળ વધી ગયો છે. એટલે તેના ભોજનમાં કુદરતી અને માનવીય એમ બંને પ્રકારની પ્રક્રિયાઓ સામેલ થઈ છે.

માણસ જેટલી વાનગીઓ બનાવે છે તેટલી પશુઓ બનાવતાં નથી. ખરેખર તો પશુઓ કશી જ વાનગી બનાવતાં નથી. હિંસક પ્રાણીઓ સીધું જ કાચું માંસ ખાય છે અને ઘાસ ખાનારાં પશુઓ પણ સીધું જ ઘાસ ખાય છે. તેમના દેખાદેખી મારા પરિચિત બે ભાઈઓએ પણ સીધા જ ઘઉં વગેરે ખાવા માંડ્યા. જોકે તેમણે ઘાસ વગેરે ના ખાધું તે સારું કર્યું. પણ બંનેનાં શરીરો સુકલકડી અને નિસ્તેજ થઈ ગયાં. મારા પરિચિત એક વિદ્વાન સંન્યાસી કાશીમાં રહેતા. તેમણે મીઠું ખાવાનું બંધ કરી દીધું હતું. તેઓ બહુ બીમાર રહ્યા અને દુઃખી થયા. તેમના શરીર ઉપર દુર્ગંધ મારતાં ચાઠાં પડી ગયાં, તેઓ મરતાં-મરતાં કહેતા ગયા કે મારા જેવું જીવન તમે ના જીવશો. મેં ભૂલ કરી હતી. તમે યથાયોગ્ય મીઠું અને મસાલા ખાજો.

મેં પોતે પણ વર્ષો સુધી આહારના પ્રયોગો કર્યા હતા જેમાં મીઠું-મસાલા વગેરેનો ત્યાગ કરી દીધો હતો પણ તેથી શરીર દુર્બળ થઈ ગયું હતું. હું પોતે દુઃખી થતો અને બીજાને દુઃખી કરતો. હા, લોકો મારા ત્યાગથી પ્રભાવિત જરૂર થતા. અધ્યાત્મની સાથે એક વાર પ્રતિષ્ઠા જોડાઈ જાય પછી ભૂલ સમજાયા પછી પણ તેને સુધારવી શક્ય નથી રહેતી. સુધારો તો જામેલી પ્રતિષ્ઠા ઘટી જાય. જોકે મેં તો આહાર બાબત ઘણી ભૂલો સુધારી લીધી અને ઘણા નુકસાનમાંથી બચી ગયો છું. પણ બધા આવું કરી શકતા નથી. જો બચપણથી જ તમે મીઠું-મસાલા ના ખાધાં હોય તો કશો વાંધો ના આવે. પણ તો તમારા સ્વાદત્યાગને પ્રતિષ્ઠા પણ ના મળે. પશુ-પક્ષીઓ વગેરે આપણી માફક કોઈ જ મીઠું-મસાલા ખાતાં નથી પણ તેમને કોઈ અહોભાવથી જોતા પણ નથી. પોતાના જાતિભાઈઓ પણ નહિ અને મનુષ્યો પણ નહિ. કોઈ એમ નથી કહેતું કે ‘અરે અરે જુઓ તો ખરા, આ મોર, કૂકડો કે હરણ કાંઈ જ સ્વાદ નથી કરતાં.’ પ્રતિષ્ઠા તો ત્યારે જામતી હોય છે જ્યારે ઘણા જે કરતા હોય, કર્યા વિના રહી જ ના શકતા હોય તેવી વસ્તુનો તમે ત્યાગ કરી દો ત્યારે. માણસનો આહાર સ્વાદિષ્ટ અને તીખો-તમતમતો હોય તો તે આધ્યાત્મિક ના થઈ શકે એવો કોઈ નિયમ નથી. તેમ માણસનો આહાર સ્વાદ વિનાનો હોય તો તે આધ્યાત્મિક થઈ જાય તેવો પણ કોઈ અનુભવ નથી.

પ્રાચીનકાળના સંન્યાસીઓ ભિક્ષાને પાંચ વાર પાણીમાં ઝબોળીને રસકસ કાઢી નાખીને ખાતા તેવા ઉલ્લેખો મળે છે. આવું ખરેખર થતું કે લખાણ માત્ર જ છે તે પ્રશ્ન તો છે જ. પણ આવું કરવાથી ઈશ્વર મળતો હોય કે આત્મજ્ઞાન થતું હોય તો આજે પણ આવું કરનારા નીકળી શકે છે. મેં એવા ઘણા સાધુઓને જોયા છે જે બધું ભોજન એકબીજામાં મિશ્રિત કરીને ખાય છે. પણ તેમ કરવાથી તેમનામાં કોઈ લોકોત્તર તત્ત્વ આવી ગયું હોય તેવું દેખાતું નથી. કેટલાક લોકો પરસ્પરમાં મેળ ના ખાતી વાનગીઓને એકબીજામાં મેળવતા નથી, જેમ કે દૂધપાક અને કઢી વગેરે. પણ એક વાત નિશ્ચિત છે કે બધાની સામે આવું મિશ્રણ ખાવાથી તેમના ત્યાગની પ્રતિષ્ઠા વધી જાય છે. ત્યાગનું બીજું કોઈ ફળ મળે કે ના મળે; અહીં પ્રતિષ્ઠાફળ તો મળે છે ને!

મારા જીવનનો અનુભવ એવો છે કે આવું બધું કરવાની જરૂર નથી. શરીર અને મન—બંને માટે યથાયોગ્ય સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરવું જોઈએ. જે ભોજન રુચિકર છે, જેને જોતાં જ મુખમાં પાણી આવે છે તે સુપાચ્ય બની જતું હોય છે. પાચક રસો સારા ઉત્પન્ન થવાથી તેનું પાચન સરળ થઈ જતું હોય છે. હા, તેનો અતિરેક ના થવો જોઈએ. અકરાંતિયા થઈને ખા-ખા કરનારા બધી રીતે દુઃખી થતા હોય છે. અતિરેકથી બચવું જોઈએ.

જો આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો ભોજનમાં વપરાતા લગભગ બધા મસાલા ઔષધ છે. તેમાં હળદર તો મહાઔષધ છે. તે એન્ટિસેપ્ટિક તો છે જ ઉપરથી અનેક રોગોની પ્રતિકારક પણ છે જ. સૂકી અથવા લીલી હળદરનું બને તેટલું વધુ સેવન કરવું જોઈએ. ધાણા-જીરું પણ મહાન ઔષધ છે. લીલું કે સૂકું મરચું પણ માપસરનું હોય તો હિતકારી છે. રાઈ-મેથી પણ ઔષધ છે જ. હિંગ વગેરે તથા તજ-લવિંગ-ઇલાયચી વગેરે પણ હિતકારી છે. પુષ્કળ આંબલીનો ઉપયોગ કરનારા દ્રવિડોનું આરોગ્ય જરાય ઊતરતું નથી. આપણે પુષ્કળ નહિ તો થોડીક માપસરની આંબલીનો ઉપયોગ કરીએ તો કશો વાંધો આવે નહિ. ઔષધિઓનો રાજા લસણ છે. લસણ, વૃદ્ધાવસ્થાને રોકે છે. યુવાની અને મદાનગી વધારે છે. તેને તો બને તેટલું ખૂબ જ ખાવું જોઈએ. રક્તની ધમનીઓને સિડાઈ જતી અટકાવવામાં લસણનો કોઈ જવાબ નથી. આવી ઉત્તમમાં ઉત્તમ મહાઔષધિને ધાર્મિક રીતે નિષિદ્ધ કરનારે પ્રજાના આરોગ્યનું હિત ધ્યાનમાં લીધું નથી એમ લાગે છે. આવી જ રીતે ડુંગળી પણ ઉત્તમ ઔષધીય આહાર છે.

‘મીઠું અને ખાંડ સફેદ ઝેર છે’ તેવું કેટલાક લોકો કહે છે, તે ઠીક લાગતું નથી. આ બંનેનો સદંતર ત્યાગ કરી દેનારા કોઈ સો વર્ષ જેટલું બહુ લાંબું જીવન આરોગ્ય સાથે જીવ્યા હોય તેવું જાણવા મળ્યું નથી. હા, આ બંનેનો ભરપૂર ઉપયોગ કરનારા સેંકડો લોકો આરોગ્ય સાથે સો વર્ષથી વધારે જીવ્યાનાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. એટલે યથાયોગ્ય રીતે સમપ્રમાણમાં મીઠું અને ગોળ-ખાંડ વગેરે ગળપણનો પણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અતિરેક કોઈનો પણ સારો હોતો નથી. શરીરને જરૂરી પોષક તત્ત્વો મળી રહેવાં જ જોઈએ.

મેં વર્ષો સુધી માત્ર મસાલા વિનાની મગની દાળ અને રોટલી જ ખાધી છે. પણ તે મારી ભૂલ હતી તેવું મને આજે સમજાય છે. કારણ કે તેનાથી પૂરતાં પોષક તત્ત્વો મળતાં નહિ. જ્યારથી મેં શાકાહારી બધાં તત્ત્વો ખાવા માંડ્યાં છે અને મસાલાનો પૂરતો ઉપયોગ શરૂ કર્યો છે ત્યારથી મારું શરીર અપેક્ષાકૃત વધુ સ્વસ્થ અને બળવાન બન્યું છે. મને થયું કે ત્યાગના નામે ચાલતી અનેક ભ્રામક પદ્ધતિઓથી લોકો—ખાસ કરીને યુવાનો—ગુમરાહ થઈ રહ્યા છે, જેમાં સ્વાદ વિનાનું ભોજન પણ એક ગુમરાહી છે, તેનાથી લોકોને—ખાસ કરીને સાધક યુવક-યુવતીઓને—બચાવવાં જોઈએ.

સ્વાદલોલુપતા કે સ્વાદઅકરાંતિયાપણું સારું નથી. તેનાથી બચવું જોઈએ. સમય ઉપર, પરિસ્થિતિવશ અસ્વાદુ કે બેસ્વાદુ ભોજન કરવું પડે તો તે પણ પ્રેમથી કરી લેવાની માનસિક તૈયારી પણ હોવી જરૂરી છે.

આપણા ભગવાન સ્વાદત્યાગી નથી. તેમના થાળમાં અનેક સ્વાદિષ્ટ વાનગીઓ મુકાય છે. કોઈ થાળ ગવાતો સાંભળો તો ખબર પડે કે કેટલી બધી વાનગીઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અને કોઈ વાર અન્નકૂટ કે છપ્પનભોગ જુઓ તોપણ ખ્યાલ આવે. સ્વાદત્યાગ કરવાથી ત્યાગી થઈ જવાતું નથી. અતિરેક વિનાનો યથાયોગ્ય સ્વાદ સ્વીકારવો એ તન-મનના આરોગ્ય માટે હિતાવહ છે.

8. વાહનત્યાગ

ત્યાગનો અર્થ થાય છે: જે તમારી પાસે છે તેમાંથી થોડુંક અથવા વધારે બીજા કોઈ આવશ્યકતાવાળા માણસ કે જનસમૂહને અર્પિત કરવું તે. અહીં ત્યાગવાનું છે. જેની પાસે કંઈ જ નથી, જે સ્વયં પોતે પરાવલંબી-પરોપજીવી થઈને ઓશિયાળું જીવન જીવે છે, તેને ત્યાગી કહેવાની ભૂલ ના કરશો. બહુ બહુ તો તેને અપરિગ્રહી કહી શકાય. અપરિગ્રહી તેને કહેવાય જે કોઈનું આપેલું કશું લેતો નથી અથવા પોતાની આવશ્યકતાઓ એટલી ઓછી કરી નાખે છે કે તેને બીજાની પાસેથી કશું લેવું પડતું નથી.

પહેલાં ત્યાગીને સમજાવે. મા ત્યાગી છે, જે પોતાનું દૂધ અને વહાલ બાળકને આપે છે. માના ત્યાગમાંથી બાળકને જીવન મળે છે. પણ માનો ત્યાગ કદાચ મોહવશ પણ થતો હોય (મોહ પરમાત્માએ જ માના હૃદયમાં મૂક્યો છે, જે મંગળમય છે) તેથી તે ઊતરતી થઈ જતી નથી. કારણ કે ગમે તે પ્રકારે તે કંઈનું કંઈ ત્યાગે છે. પણ જે માતા બીજાના અનાથ બાળક માટે પોતાનાં સ્તન તેના મુખમાં આપી દે છે તે મહાત્યાગી છે. તેનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. સુ-પિતા પણ ત્યાગી છે જે સંતાનની કેળવણી માટે ધન ખર્ચે છે. દેવું કરીને, પેટે પાટા બાંધીને જે પિતા બાળકને ભણાવે છે તે મહાત્યાગી છે. તેના ત્યાગમાંથી બાળકને નવું જીવન મળે છે.

આવી જ રીતે કોઈ બાળકને છાત્રાલય, ભોજન, વસ્ત્ર, પુસ્તકો વગેરેની સહાયતા કરે છે તે પણ ત્યાગી છે. તેના ત્યાગમાંથી કેટલાય છાત્રો ઉચ્ચ—નવું જીવન પ્રાપ્ત કરે છે. જે લોકો ધર્મશાળા, શાળા, વારિગૃહ વગેરે બંધાવે છે એ બધા ત્યાગી છે. તેમના ત્યાગમાંથી લોકોને સુખ-સગવડ મળે છે. જે લોકો દેશ માટે, ધર્મ માટે યુદ્ધ કરે છે અને મરે છે તે પ્રાણત્યાગી, મહાત્યાગી છે. આવી જ રીતે જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ કે પરિવાર માટે પોતાનાં સુખોનો ત્યાગ કરીને સૌને સુખી કરે છે તે પણ ત્યાગી છે. તેના ત્યાગથી પતિ અને પરિવાર સુખી થાય છે. આ લિસ્ટ બહુ લાંબું છે, જેનો અંત ના આવે તેવું છે. આ સકારાત્મક ત્યાગ છે, વાંઝિયો ત્યાગ નથી. વાંઝિયો ત્યાગ એ છે જે કોઈને કશું આપતો નથી, માત્ર પોતે અપરિગ્રહી થઈને જીવે છે.

જે લોકો પોતાની જરૂરિયાતો પોતે પૂરી કરી લે છે અને બીજાની પાસેથી કશું લેતા નથી તે સ્વાવલંબી-અપરિગ્રહી છે. ઋષિઓ આવા છે. પણ જે પોતાની જરૂરિયાતો પોતે પૂરી કરી શકતા નથી અથવા પૂરી કરતા નથી, પણ બીજાના દ્વારા પૂરી કરાવે છે તે પરાવલંબી છે; ત્યાગી નથી. કારણ કે તેમની પાસે આપવા જેવું કશું નથી. જો તે ઓછામાં ઓછી ચીજવસ્તુઓથી જીવન જીવતા હોય તો તેમને અપરિગ્રહી કહી શકાય; ત્યાગી નહિ. લોકો પાસે માગ-માગ કરીને વસ્તુઓનો ઢગલો ભેગો કરવો તે ત્યાગ પણ નથી અને અપરિગ્રહ પણ નથી, તે અપરાધ છે. હા, જે લોકો કશું માગતા નથી છતાં વસ્તુઓ આવે છે તેનો સ્વીકાર કરીને યોગ્ય જગ્યાએ વિતરણ કરી દે છે, જેના ત્યાં ‘ઇનકમિંગ અને આઉટ ગોઇંગ’ની પ્રક્રિયા ચાલ્યા કરે છે તે લોકહિતકારી ત્યાગી છે. આવા ત્યાગીઓથી હજારોને જીવન મળતું હોય છે. આ વાંઝિયો ત્યાગ નથી, પણ સકારાત્મક-રચનાત્મક ત્યાગ છે. આપણે આવા ત્યાગને મહત્ત્વ આપવું જોઈએ. જે પરાવલંબી-પરાશ્રિત અને વાંઝિયો ત્યાગ છે તેનાથી બચવું જોઈએ.

હું મારી જ વાત કરું. ઘણા સમય સુધી હું એકલો ઉઘાડા પગે, લક્ષ્મીનો સ્પર્શ કર્યા વિના રખડતો રહ્યો. ઘણાં દુઃખો ભોગવ્યાં. પણ તેથી ના તો મારું ભલું થયું, ના લોકોને કંઈ ઉપયોગી થઈ શક્યો. પછી મોડે મોડે સમજાયું કે આ વાંઝિયો ત્યાગ છે. તેનાથી મુક્ત થવું જોઈએ. હું મુક્ત થયો અને લોકોને કંઈક ઉપયોગી થવા લાગ્યો. આ સકારાત્મક ત્યાગ છે જે મારા અને લોકો માટે સુખદાયી-હિતકારી છે.

પ્રાચીનકાળમાં જીવન બહુ જ ધીમી ગતિએ ચાલતું હતું. કોઈ પણ દેશ કે સમયમાં સૌથી વધુ ગતિવાળા વાહન દ્વારા તમે પ્રજાની જીવનગતિને માપી શકો છો. અત્યંત ધીમી ગતિએ ચાલનારાં વાહનો પ્રજાના પછાતપણાનો ખ્યાલ આપે છે. પહેલાં બળદગાડાં, પગપાળા, ઊંટ કે ઘોડાના દ્વારા પ્રવાસ થતો. આમાં સૌથી વધુ ગતિ ઘોડેસવારની હતી. પણ ઘોડેસવારી સૌનાં નસીબમાં ન હતી. મોટા ભાગના લોકો પગપાળા કે પછી બળદગાડામાં પ્રવાસ કરતા, જેની ગતિ બહુ જ ધીમી રહેતી, તો સામે ગન્તવ્ય સ્થળ પણ નજીક જ રહેતું. દુનિયા નાની હતી અને લક્ષ્ય પણ નાનાં હતાં. એટલે ધર્મે સાધુ-સંતો માટે પગપાળા પ્રવાસનો નિયમ કરી દીધો હતો, જે સમયના પ્રમાણમાં યોગ્ય જ હતો. પણ સમય કદી સ્થગિત થતો નથી. નિયમોને પણ જો સ્થગિત કરી દેવાય તો સમય આગળ નીકળી જાય અને નિયમો પાળનારો વર્ગ પાછળ રહી જાય. અત્યારે લગભગ એવું જ થયું છે. પાંચસો-હજાર વર્ષ જૂના નિયમો એકવીસમી સદીમાં પણ

જેમના તેમ પાળવામાં આવે તો તે મડદાને સલામત રાખવા જેવું થઈ જાય. ઘણા લોકો કહે છે કે અન્ય વસ્તુઓના ત્યાગની સાથે અમે વાહનનો પણ ત્યાગ કરી દીધો છે. અમે વાહન ઉપર બેસતા જ નથી. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે કેમ નથી બેસતા? શું ના બેસવાથી માણસ વધુ જલદી આધ્યાત્મિક થઈ જાય છે? તેને જલદીથી ભગવાન મળે છે? તે વધુ સુખી થાય છે? આવું તો કાંઈ થતું દેખાતું નથી. કોઈને અમદાવાદથી દિલ્હી જતાં ત્રણેક મહિના લાગે. આ ત્રણ મહિના મૂલ્યવાન નથી? શું આ સમયની બરબાદી નથી? જેની પાસે સમયનો કશો ઉપયોગ જ નથી તે પત્તાં-ચોપાટ રમવામાં સમય પસાર કરે છે. શું આવું જ તો નથી થતું ને? તેમાં પણ જેનાથી ચાલી શકાય છે, જે થાકતા નથી તે ભલે ચાલે, પણ જેનાથી ચાલી શકાતું નથી, જે જલદીથી થાકી જાય છે તેમના માટે પણ આવા નિયમો તો ત્રાસ કરનારા બની શકે છે. પછી તે જાતજાતની છટકબારી શોધે, તે ખાનાપૂર્તિ કરવા જેવું થઈ શકે છે. આવાં પગે ચાલતાં ટોળાં બીજાંને કેટલી અગવડ ઊભી કરે છે તેનો કદી વિચાર કર્યો? માત્ર ચાલવા ખાતર જ ચાલવું છે કે કોઈ લક્ષ્યપ્રાપ્તિ માટે ચાલવું છે? જે લોકો પગપાળા સંઘ કાઢે છે તેમને તો ડાકોર, અંબાજી કે અન્ય કોઈ તીર્થધામમાં પહોંચવાનું લક્ષ્ય હોય છે. લક્ષ્યે પહોંચો એટલે પગે ચાલવાનું પૂરું થઈ જાય, પણ જેમને કશું લક્ષ્ય જ નથી હોતું, માત્ર ચાલ ચાલ જ કરવાનું હોય છે તેમનો રસ્તો કેમે કરીને પૂરો થતો નથી. સામે પ્રશ્ન થાય છે કે આમ કરવાથી મળે છે શું? જો જીવન કીમતી છે તો સમય પણ કીમતી છે. તો 30 દિવસનો પ્રવાસ એક દિવસમાં વાહન દ્વારા કરીને 29 દિવસ બચાવીને તેનો સદુપયોગ ના કરી શકાય? હા, પણ જેના 29 દિવસો કીમતી હોય જ નહિ, તે ભલે ફરફર કરતા હોય. ભારતમાં કેટલા લોકો ફરફર કરે છે? કોઈ જમાતો લઈને, કોઈ ટોળાં લઈને, કોઈ દંડવત્ કરતા-કરતા તો કોઈ બીજી રીતે, આ બધાની પાસે પ્રચુર સમય હોવો જોઈએ અને સમયની બહુ કિંમત ના હોવી જોઈએ. નહિતર અપાર અગવડો ભોગવીને બીજા માટે પણ અગવડરૂપ બનીને લક્ષ્યહીન ફરવાનું જરૂર ટાળે. જરૂર વાહનત્યાગની નથી; જરૂર છે વાહનનો સદુપયોગ કરવાની. હવે ગાડાયુગ નથી, હવે જેટયુગ છે. જો પોતાને અને પ્રજાને પછાત ના બનાવવી હોય તો જેટની ગતિ સ્વીકારવી રહી. વિમાન દ્વારા બે કલાકમાં દિલ્હી પહોંચનાર કોઈ કાર્યકર્તા કે જરૂરી સેવા કરનાર માણસ પેલા 30 દિવસોમાં દિલ્હી પહોંચનાર કરતાં ઓછો ત્યાગી નથી, બલકે ખર્ચની દૃષ્ટિએ તે સસ્તો અને સારો—ઉપયોગી—છે.

સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી

મારે મોક્ષ નથી જોઈતો, સ્વર્ગ પણ નથી જોઈતું. આ સંસારના ભોગ-વિલાસો પણ નથી જોઈતા, નથી તો મારી ઇચ્છા કોઈ સંપ્રદાય, પંથ ચલાવીને ધર્મગાદી પ્રસ્થાપિત કરવાની. મારી તો એક માત્ર ઇચ્છા છે કે હું કમજોર હિન્દુ પ્રજાને બળવાન બનાવું. હિન્દુપ્રજા મોટા ભાગે કમજોર અને બીકણ પ્રજા છે, તેથી તે સતત માર ખાતી પ્રજા રહી છે. સદીઓથી તેણે એક યા બીજા પ્રકારની ગુલામી ભોગવી છે. તેનાં નિશ્ચિત કારણો છે: (1) વર્ણવ્યવસ્થા અને જાતિવાદ (2) અસંખ્ય સંપ્રદાયોના ભેદો, (3) પલાયનવાદી અધ્યાત્મવૃત્તિ અને (4) અહિંસાવાદ. આ વિષયો ઉપર મેં જુદાં જુદાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકામાં મેં અહિંસા ઉપર થોડા વિચારો લખ્યા છે. લોકો સમજે કે અહિંસાવાદ, અવ્યાવહારિક છે. સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય જ નથી. કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે સતત થોડી-ઘણી, નાની-મોટી હિંસા થયા જ કરે. આ બધાને રોકી શકાતી નથી એટલે એક પ્રકારના અપરાધભાવની સાથે—‘હું પાપી છું, હું પાપી છું’ એવા મનોભાવ સાથે—લોકો જીવન જીવે છે. બીજી તરફ જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી, ઊલટાના ગૂંચવાય છે. તો ત્રીજી તરફ પ્રજા દુર્બળ થઈને હિંસાવાદીઓનો માર ખાય છે. આ બધું અસહ્ય છે અને ભવિષ્યને અંધકારમય બનાવનારું છે. જો ભવિષ્યને અંધકારમય ન બનાવવું હોય તો ધર્મગુરુઓએ પ્રજાની કમજોરીને દૂર કરવા નક્કર પગલાં ભરવાં જ પડશે. એમાંનું એક પગલું છે, ચુસ્ત અહિંસાવાદથી છૂટીને વાસ્તવવાદને સ્વીકારવાનું.

મેં કદી માંસાહાર કર્યો નથી. પણ તેમ છતાં ઇતિહાસની સમજણથી એવી તારવણી ઉપર આવ્યો છું કે વિશ્વના મોટા ભાગના બધા જ શાસકો માંસાહારી થયા છે. શાકાહારીઓએ રાજ્ય કર્યું હોય તેવાં ઉદાહરણો બહુ ઓછાં જોવા મળે છે. શાકાહારીઓની સ્થિતિ જંગલમાં માંસાહારી પ્રાણીઓ જેવી છે, જ્યારે માંસાહારીઓની સ્થિતિ જંગલનાં હિંસક પ્રાણીઓ જેવી છે. માંસાહારી પ્રાણીઓની સંખ્યા ઘણી હોવા છતાં પણ શાસન તો હિંસક પ્રાણીઓનું જ ચાલતું હોય છે. આજ સ્થિતિ પક્ષીઓ વગેરેમાં પણ છે. હિન્દુ પ્રજા ઘાસાહારી પ્રાણીઓ જેવી થાય અને હિંસાવાદી પ્રજા હિંસક પ્રાણીઓ જેવી થાય તો હિન્દુ પ્રજાને ગુલામી જ ભોગવવાની રહે તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. એક તરફ હિંસાવાદીઓનો શિકાર થઈને તે તેમનો આહાર થશે, તો બીજી તરફ દબાવેલી, કચડાયેલી પ્રજા થઈને નમાવું જીવન જીવશે એવું લાગે છે.

માત્ર શાકાહારી થઈ જવાથી માણસ સાત્ત્વિક, સારો, ભલો થઈ જાય છે તે માન્યતા સાચી નથી. બેન્કોના કરોડો-અબજો રૂપિયા ખાઈ જનારા લગભગ બધા જ શાકાહારીઓ દેખાય છે. બીજી તરફ માંસાહાર કરનારા બધા તમોગુણી અને કૂર થઈ જાય છે તે ધારણા પણ યોગ્ય નથી. વિશ્વભરમાં માનવતાનાં કાર્યો દ્વારા સેવા કરનારાં ખ્રિસ્તી સાધુ-સાધ્વીઓ માંસાહારી છે, છતાં શાકાહારી કરતાં વધુ ઉત્તમ સેવા કરે છે. આપણે ત્યાં શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ તથા સ્વામી વિવેકાનંદ વગેરે કેટલાય અધ્યાત્મવાદીઓ માંસાહારી થયા છે, તોપણ તે કોઈ શાકાહારી સાધુથી ઓછા અધ્યાત્મવાદી થયા નથી. આહાર સંબંધી ગેરસમજણ અને તેમાંથી ઊભી થયેલી ઘૃણાથી મુક્ત થવું જરૂરી છે. ફરી ફરીને એક જ વાતનો વિચાર કરવાનો કે આપણે બળવાન કેમ થઈએ? હિંસાવાદી માણસો વચ્ચે જીવવાનું છે, તો શું આપણે પેલાં ઘાસાહારી પશુઓની માફક કોઈનો ખોરાક થઈને જીવવું છે કે હિંસાવાદીઓની સામે પ્રબળ થઈને જીવવું છે? પરલોક સુધરે કે ન સુધરે, આ લોક બગડે નહિ, આવનારી અમારી પ્રજાનો આ લોક બગડે નહિ તેનો વિચાર કરવો એ જ ખરો વિચાર છે. બાકીની બધી કલ્પનાઓ છે.

અવ્યવહારુ પણ ચુસ્ત અહિંસાવાદનો ત્યાગ કરવા માત્રથી જ કાંઈ પ્રજા બળવાન થઈ જવાની નથી. બીજું ઘણું કરવાનું બાકી રહે જ છે. પણ તેની ચર્ચા અત્યારે અહીં કરવી નથી. અત્યારે તો એટલું જ કે જે જે કારણોસર પ્રજા દુર્બળ થાય છે, તેમાં અહિંસા પણ એક મુખ્ય તત્ત્વ છે, તેની અવ્યાવહારિકતા, નિઃસારતા, વિકાસહીનતા અને નમાલાપણાથી પ્રજા જાગ્રત બને અને વાસ્તવિકતાને સ્વીકારે એ જ અપેક્ષા.

પો.બો. નં. 19,
પેટલાદ-દંતાલી-388450
જિ. આણંદ

1. સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય નથી

હિંસા અને અહિંસાનો વિચાર ભારતમાં જેટલો કરવામાં આવ્યો છે, તેટલો બીજે ક્યાંય કરવામાં નહિ આવ્યો હોય. મારું એવું માનવું છે કે કોઈ પણ વિષય ઉપર જ્યારે તમે બહુ જ ઝીણું ઝીણું કાંતવા માંડો છો ત્યારે તે અવ્યાવહારિક થઈ જાય છે. અર્થાત્ ચિંતન અવ્યાવહારિક કક્ષાએ પહોંચી જાય છે. ચિંતનમાં પણ મધ્યમમાર્ગ જરૂરી છે, જેથી તે વ્યવહારયોગ્ય રહે. મારી સમજણ પ્રમાણે સંપૂર્ણ અહિંસા શક્ય જ નથી. જીવન અને હિંસા એક બીજા સાથે એટલાં મજબૂતાઈથી જોડાયેલાં છે કે તેમને અત્યંત જુદાં પાડી શકાય નહિ. હિંસાનાં મુખ્યતઃ ચાર ક્ષેત્રો છે: 1. સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ, 2. પશુપક્ષી વગેરે 3. અપરાધીઓ અને 4. રાષ્ટ્રના શત્રુઓ.

સૂક્ષ્મ જીવાણુઓની હિંસા

સંપૂર્ણ વિશ્વ સૂક્ષ્મ જંતુઓથી ખીચોખીચ પહેલું છે. તેમાં કેટલાંક જીવાણુઓ જીવન માટે હિતકારી છે તો કેટલાંક જીવન માટે હાનિકારક છે. આ નિયમ આખા વિશ્વના બધા પદાર્થો માટે પણ કહી શકાય. હાનિકારક અને લાભકારક એમ બંને પ્રકારના પદાર્થોથી વિશ્વ ભરપૂર ભર્યું છે. જીવન જીવનારના વિવેક ઉપર તેનો ઉપયોગ આધારિત છે. સૂક્ષ્મ જંતુઓમાં પણ કાંઈક આવું જ છે. વાયુમાં બેક્ટેરિયા ભરપૂર છે. આપણા શ્વાસોચ્છ્વાસમાં અબજોની સંખ્યામાં તે શરીરમાં આવ-જા કરે છે. તેનાથી બચવા કે તેને રોકવા માગીએ તો પણ તેને નથી તો રોકી શકાતાં કે નથી તેનાથી બચી શકાતું. એક મુદ્દો સારી રીતે સમજી લેવાય તો ઘણા ઉકેલો સરળતાથી આવી જાય. આખું વિશ્વ ઈશ્વરીય રચના છે અને તેની યોજના પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે. ઈશ્વરીય યોજના જ છે કે વિશ્વ બેક્ટેરિયાથી ખીચોખીચ ભરેલું રહે. સૂક્ષ્મ જંતુઓ તેની જ રચના છે અને વાયુ પણ તેની જ રચના છે. વાયુમાં તદ્દન શૂન્યકક્ષાએ જંતુઓ હોય જ નહિ તો જીવન પણ ન હોય. એરટાઈટ ડબ્બાઓમાંથી વાયુને શૂન્ય કરી નાખવામાં આવે છે, એટલે દૂધ-દહીં વગેરે પદાર્થો લાંબા સમય સુધી સુરક્ષિત રહી શકે છે, કારણ કે પદાર્થોની સાથે બેક્ટેરિયાનો સંબંધ નથી રહેતો. આ બેક્ટેરિયા જ પદાર્થમાં ફૂગ વગેરે લાવીને તેમાં પરિવર્તન લાવે છે. સડવું અને વિશીર્ણ થવું પણ જીવનનું અનિવાર્ય કલ્યાણકારી અંગ છે. જો કોઈ વસ્તુ સડે જ નહિ તો મડદું એવું ને એવું હજારો વર્ષ સુધી પડ્યું રહે, તો ખેતી જ ન થઈ શકે. કારણ કે જમીનમાં સડવાની પ્રક્રિયા થાય તો તે ઉર્બરક બને. બીજ પણ તેવું ને તેવું જ પડ્યું રહે તો અંકુર નીકળે નહિ. ખાધેલું પચે જ નહિ. વિષ્ટા હજારો વર્ષ સુધી વિષ્ટા જ રહે. જમીનમાં પરિવર્તિત થાય જ નહિ. ચારે તરફ જ્યાં જોશો ત્યાં પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, તે બધું બેક્ટેરિયાને આભારી છે.

બેક્ટેરિયા વિના જીવનવ્યવસ્થાની કલ્પના જ કરી શકાય નહિ. એટલે વાયુના બેક્ટેરિયાનો સદંતર અભાવ કરી શકાય નહિ, કદાચ કરવામાં આવે તો તે હાનિકારક અને લાભકારક એમ બંને પ્રકારના હોય છે. એટલે જ્યાં હાનિકારક બેક્ટેરિયાના હોય તેને સારી હવા કે શુદ્ધ હવા કહેવાય છે. ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રોમાં ઝેરી રસાયણો વાયુમાં ભળવાથી જેમ હવા દૂષિત થાય તેમ રોગનાં જીવાણુઓ મોટા પ્રમાણમાં જ્યાં ભળ્યાં હોય કે ભળતાં હોય તે હવાને પણ દૂષિત કહેવાય. સંક્રામક રોગોના બેક્ટેરિયા જ્યાં વધુ પ્રમાણમાં હોય ત્યાં રહેવું હિતાવહ ન કહેવાય. જોત-જોતામાં કોલેરા, પ્લેગ, ફ્લૂ જેવા રોગો ફેલાઈ જતા હોય છે અને હજારો માણસોને મારી નાખતા હોય છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ આવા ભયંકર રોગિષ્ટ વાયુવાળા વાતાવરણમાં પણ કેટલાક લોકોને ચેપ વળગતો નથી હોતો અને તે સ્વસ્થતાથી રહી શકતા હોય છે, કારણ કે તેમની અંદર રહેલા સૈનિક બેક્ટેરિયા, રોગ બેક્ટેરિયાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેમને મારી નાખતા હોય છે, જેથી તેમની અસર થતી નથી હોતી. આ કુદરતી મંગલમય વ્યવસ્થા છે. આપણી જાણ બહાર આપણી અંદર સતત બેક્ટેરિયાઓનું ભીષણ યુદ્ધ ચાલ્યા કરતું હોય છે. જ્યાં સુધી આપણા સૈનિકો બળવાન હોય છે, ત્યાં સુધી જ આપણે સ્વસ્થ રહી શકીએ છીએ. એન્ટિબાયોટિક્સ દવાઓથી રોગનાં જીવાણુઓ મરી જતાં હોય છે, પણ સાથે સાથે રક્ષક સૈનિકો પણ મરી જતા હોય છે એટલે રોગીનો રોગ તો મટી જાય છે, પણ રોગી પોતે અશક્ત થઈ જાય છે, તેને ભૂખ નથી લાગતી અને ખોરાકમાં સ્વાદ નથી આવતો એટલે કુશળ ડોક્ટર સારા બેક્ટેરિયા વધારવા માટેની પણ દવા સાથે સાથે આપે છે. જેથી સારા બેક્ટેરિયા વધી જાય અને માણસ તંદુરસ્ત થઈ જાય. નિસર્ગોપચાર-વાળા એન્ટિબાયોટિક્સ દવાઓનો ઉપયોગ નથી કરતા એટલે સંક્રામક રોગો કે બીજા ભયંકર રોગો બહુ ધીરે ધીરે સારા થતા હોય છે અથવા નથી પણ થતા હોતા.

પર્યાવરણની દૃષ્ટિએ હવાની અશુદ્ધિ અલગ વસ્તુ છે. અમુક પ્રકારના કપડાની પટ્ટી કે માર્ક પહેરવાથી થોડા પ્રમાણમાં હવાનાં દૂષણોથી બચી શકાય છે, પણ બેક્ટેરિયા એટલા સૂક્ષ્મ હોય છે કે તેનાથી બચવું કઠિન છે.

આટલી લાંબી વાત એટલા માટે કરવી પડી કે હવે કોઈ આ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવાણુઓની હિંસાને પાપ માને કે તેથી બચવા સ્થૂલ ઉપાયો કરે તો તે અવ્યાવહારિક થઈ જશે. જીવવા માટે પ્રત્યેક પ્રાણીઓએ વાયુ તો લેવો જ પડશે, વાયુ વિના તો જીવન જ શક્ય નથી. જો વાયુ લેવો અનિવાર્ય છે, તો તેમાં આવનારાં સારા-નરસાં જીવાણુઓ પણ સાથે આવવાનાં જ છે, તેને રોકી શકાય જ નહિ. વળી આ બધાં જંતુઓ શરીરમાં જતાં મરી જ જાય છે, તે માન્યતા પણ સાચી નથી. પ્રથમ તો જીવાણુઓની વૃદ્ધિ ગુણાંક પદ્ધતિથી થાય છે. એટલે જોત-જોતામાં તેઓ અસંખ્ય થઈ જાય છે. થૂંક-લાળ-કફ-રક્ત-માંસ-આહાર-વિષ્ટા બધે જ સૂક્ષ્મ જીવાણુઓના ઢગલેઢગલા બેઠા છે. હિતકારી સારા જીવાણુઓ અંદરના સૈનિકો સાથે મૈત્રી કરીને શરીરને આરોગ્ય આપે છે અને ખરાબ જીવાણુઓ યુદ્ધમાં નષ્ટ થઈ જાય છે. આ કુદરતી વ્યવસ્થા છે. આ પ્રકારની હિંસા અનિવાર્ય છે, કલ્યાણકારી છે. તેના વિના માણસ આરોગ્યપૂર્વક જીવી શકે જ નહિ. આ પ્રકારની હિંસામાં નથી તો પાપ થતું કે નથી પુણ્ય થતું. આ કુદરત સહજ પ્રક્રિયા છે. હા, બની શકે તો માણસ શુદ્ધ-યોગ્મી હવાવાળા ક્ષેત્રમાં રહે તો તેને હવામાંથી આરોગ્ય પ્રાપ્ત થશે. હવા ગ્રહણ કરવાથી ‘પાપ લાગે છે, પાપ લાગે છે’ તેવી લઘુતાગ્રંથિથી પીડાવાની કોઈ જરૂર નથી. એક બીજો પ્રશ્ન એ પણ થાય છે કે આ બેક્ટેરિયામાં અલગ કોઈ આત્મતત્ત્વ નથી. કોઈ પૂર્વનાં કર્મોને કારણે તેઓ આવાં જીવાણુઓ થયાં નથી. તેમ પૂર્વનાં કર્મોને ભોગવવા કે ભોગવાવા કોઈના શરીરમાં આવ્યાં નથી. ડોક્ટરોની દવાથી અબજોની સંખ્યામાં તેમનો નાશ થાય છે, તેનાથી કોઈ પાપ લાગતું નથી. આરોગ્ય માટે તેમનો નાશ કરવો જરૂરી છે. જેને આરોગ્યની જરૂર ન હોય અને જેઓ આવાં બેક્ટેરિયાના નાશમાં પાપ માનતા હોય તેઓ ખુશીથી દવા લીધા વિના બીમાર રહી શકે છે, પણ જેને બીમારી ન જોઈતી હોય અને આરોગ્ય જોઈતું હોય તેમણે યોગ્ય જે તે ઔષધો લેવાં જ રહ્યાં.

જળમાંનાં જંતુઓ

જેમ શરીરમાં રોગ તથા આરોગ્યનાં જંતુઓ છે તેમ જળ અને પૃથ્વીમાં પણ તેવાં જંતુઓ રહે જ છે. પ્રથમ જળની વાત કરીએ: એવું કહેવાય છે કે જળના એક ટીપામાં પાંત્રીસ હજાર સૂક્ષ્મ જંતુઓ રહે છે. પાંત્રીસ હજારનો આંકડો નક્કી કરવો તો કઠિન છે, પણ જળમાં અસંખ્ય જીવાણુઓ રહે છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ તે લાભદાયી તથા હાનિકારક એમ બંને પ્રકારનાં હોય છે. હાનિકારક જીવાણુઓથી રહિત જળને શુદ્ધ જળ કહેવાય. જો તેમાં હાનિકારક રસાયણો વગેરે ન ભળ્યાં હોય તો આવું શુદ્ધ જળ પર્વતીય નાળાં, વહેતી નદીઓ, કૂવાઓ અને ટ્યૂબવેલ (નળકૂપ)માંથી મળી શકે છે. નદીઓમાં ગટરો તથા કારખાનાંનું દૂષિત જળ મળતું હોવાથી હવે સૌથી વધુ દૂષિત નદીઓ થઈ છે. મળ-મૂત્રાદિના કારણે તેમાં દૂષિત જીવાણુઓ પણ અસંખ્યાત રહે છે. એટલે નદીઓનું જળ પીવું તે રોગને બોલાવવા જેવું છે. કેટલાય પર્યાવરણવાદીઓ સમજ્યા વિના સરદાર સરોવર બંધનો વિરોધ કરે છે, પણ આ અત્યંત દૂષિત નદીઓમાં આવતાં દૂષણો પ્રત્યે આંખ આડા કાન કરે છે—તે ચિંતાનો વિષય છે.

જળમાં વસતાં અસંખ્ય જીવાણુઓથી બચવા માટે કેટલાક લોકો પાણીને ઉકાળીને પછી પીએ છે. આ થોડા સમય માટે સારી વસ્તુ છે—ખાસ કરીને જ્યારે કોઈ સંક્રામક રોગ ફાટી નીકળ્યો હોય અને પાણી દૂષિત થયું હોય ત્યારે. પણ કાયમ માટે આ પદ્ધતિ સારી નથી, કેમ કે બહુ ઉકાળેલા પાણીમાં હાનિકારક જીવાણુઓની સાથે લાભકારક અને જરૂરી એવાં જીવાણુઓ પણ નષ્ટ થઈ જતાં હોય છે, સતત ઉકાળેલું પાણી પીનારાં માણસોનું આરોગ્ય કુદરતસહજ શુદ્ધ પાણી પીનારા કરતાં ઊતરતું હોય છે. ફિક્કી ચામડી અને ફિક્કા ચહેરા તેની નિશાની છે. હવે અત્યારે વિજ્ઞાનનો ખૂબ વિકાસ થયો છે અને એકવાગાર્ડ જેવાં જળને શુદ્ધ કરનારાં સાધનો વિકસ્યાં છે ત્યારે, સામર્થ્ય હોય તેણે આવાં સાધનો વસાવી યથાસંભવ જળને શુદ્ધ કરવું જોઈએ. આપણે જેટલી દૂષિત હવા તથા દૂષિત જળ લઈએ છીએ તેટલું વિશ્વની ભાગ્યે જ બીજી કોઈ પ્રજા લેતી હશે. એવું કહેવાય છે કે ભારતમાં એંશી ટકા રોગો દૂષિત પાણી તથા દૂષિત દૂધને કારણે થાય છે. જીવાણુઓના સામ્રાજ્યમાં આપણે જીવી રહ્યા છીએ. સૌથી નસીબદાર તે છે, જેને યોગ્મી હવા તથા યોગ્મું પાણી મળે છે.

પણ પાણીનાં અસંખ્ય જીવાણુઓની હત્યા થતી હોવાથી મહાપાપ લાગે છે, તેમ સમજીને કેટલાક લોકો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ (વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ નહિ) પાણીને ઉકાળીને પીએ છે. તેમને એટલું જ કહેવાનું કે પાણીમાં રહેનારાં અસંખ્યાત જીવાણુઓને આ રીતે ઇચ્છા અને પ્રયત્નપૂર્વક

મારી નાખવાના પાપથી મુક્ત થઈ શકાય નહિ. એટલું જ નહિ, આમ કરવાથી સારાં જીવાણુઓ પણ મરી જતાં હોવાથી આવું પાણી લાંબાગાળે આરોગ્ય માટે પણ નુકસાનકારક બને છે. એક મહત્ત્વનો મુદ્દો એ પણ સમજવાનો છે કે પાણી પીવાથી પાણીનાં બધાં જંતુઓ પેટમાં જઈને મરી જતાં નથી. તેમનામાં જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં પણ જીવતાં રહેવાની ક્ષમતા હોય છે. મેં અમેરિકાના જવાળામુખી પર્વતના લાવારસમાં પણ બેક્ટેરિયાને જીવતા રહેતા અને નવસર્જન પામતા જોયા છે. અમુક જીવાણુઓ ભયંકર ઉષ્ણતામાનમાં પણ જીવતાં રહી શકે છે. એટલે જે જીવાણુઓ પેટમાં જઈને પણ મરવાનાં ન હતાં તે બધાં પાણી ઉકાળવાથી મરી ગયાં હોય છે. આ તો પ્રયત્નપૂર્વક આચરેલી હિંસા જ કહેવાય. ઉકાળેલા પાણીમાં પણ અમુક સમય પછી નવાં જીવાણુઓ ઉત્પન્ન થતાં જ હોય છે, પાણી પીધા વિના તો રહી શકાય નહિ, હવે એ પાણી પીવામાં પણ હિંસા થતી હોય અને પાપ લાગતું હોય તો ખરા ધાર્મિક માણસોએ પાણી જ પીવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ. આમ કરવા જતાં મૃત્યુ નિશ્ચિત થાય. ભલે થાય, પણ પાપ તો ન લાગે!—આવા ગણિતવાળો કોઈ ધાર્મિક માણસ જોવા મળ્યો નથી. સૌ કોઈ આમ કે તેમ પાણી પીએ જ છે, પીવું જ પડે છે.

હવે જો આ બધી પરમેશ્વરની સૃષ્ટિ રચના છે તે યથાયોગ્ય જ છે એવું સમજીને વિચાર કરીએ તો આવા પ્રશ્નોનો તરત જ ઉકેલ આવી શકે છે: જળ પીવા માટે છે. જળમાં જ જીવન છે. જળ એ અમૃત છે. તેને પીવામાં કશું જ પાપ નથી. હા, તરસ્યાને પાણી પાવામાં અઢળક પુણ્ય જરૂર છે. તેને યથાસંભવ શુદ્ધ રાખવું જોઈએ—ખાસ કરીને દૂષિત રસાયણો તથા રોગવર્ધક બેક્ટેરિયાથી. કોઈ પણ રીતે જળને દૂષિત કરવું તે પાપ છે. તળાવો, કૂવાઓ, બંધો, ચેંકડેમો વગેરેના દ્વારા જળને રોકીને ભૂતળમાં ઉતારવાથી જળના પ્રશ્નો ઉકેલાય છે. આ મહાપુણ્ય છે. આવી પ્રવૃત્તિને રોકવાથી વરસાદનું તથા નદીઓનું જળ સમુદ્રમાં વહી જાય છે. ભૂતળનું જળ વધુને વધુ ઊંડું ઊતરે છે અને લોકો માટે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. પ્રશ્નો ઉકેલે કે ઉકેલવાની પ્રેરણા આપે તેને ધર્મ કહેવાય. પ્રશ્નો ઊભા કરે, પ્રશ્નો ભગાડે કે પ્રશ્નોથી દૂર ભગાડે તેને ધર્મ કહેવાય જ નહિ. લોકો ધર્મના નામે જળના દુશ્મન બને તે માનવતાના દુશ્મન થવા બરાબર છે.

પૃથ્વીમાંનાં જીવાણુઓ

જેમ વાયુ અને જળમાં અસંખ્ય જીવાણુઓ છે, લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેની હિંસા કર્યા વિના આપણાથી જીવી શકાતું નથી, તેમ પૃથ્વીમાં પણ અસંખ્ય જીવાણુઓ છે. તેની હિંસા પણ અનિવાર્ય છે. પૃથ્વી, તેમાં પણ ખાસ કરીને ઉર્બરક પૃથ્વી તો બેક્ટેરિયાથી ખદબદી રહી છે. ખરું જોતાં તો જમીનના બેક્ટેરિયા જ તેને ફળદ્રુપ બનાવે છે. જે જમીનમાં કોઈ પણ પ્રકારના બેક્ટેરિયા હોતા જ નથી તે ભાગ્યે જ ફળદ્રુપ હોઈ શકે. બેક્ટેરિયા ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલીય પ્રકારનાં જંતુઓ તેમાં રહે છે. આપણે જ્યારે ખેતી કરીએ છીએ, ત્યારે ખેડ કરવાથી અસંખ્ય જીવાણુઓ તથા જંતુઓ મરી જાય છે. જ્યારે વરસાદ થાય છે, ત્યારે તો જમીન જંતુમય બની જાય છે. તેવા સમયે પણ ખેતી તો કરવી જ પડે છે. જોઈ ન શકાય તેવાં અને જોઈ શકાય તેવાં અસંખ્ય જંતુઓનો કચ્ચરઘાણ નીકળે ત્યારે જ ખેતી થઈ શકે છે. આ હિંસાથી બચી શકાય કેવી રીતે? કેટલાક લોકોએ ઉપાય શોધી કાઢ્યો કે ખેતી જ કરવાનું બંધ કરો. તેમણે લોકોને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો કે ‘ખેતી મહાપાપ છે.’ આ ઉપદેશથી કેટલાક લોકોએ ખેતી કરવાનું છોડી દીધું અને પોતે નિષ્પાપી જીવન જીવે છે, તેવો ગર્વપૂર્વકનો મનોભાવ ધારણ કરી જીવવા લાગ્યા.

પણ ખરો પ્રશ્ન હવે થાય છે. જો ખેતી મહાપાપ છે તો અનાજ ખાવું પણ મહાપાપ કહેવાય. પણ ના, અનાજ તો ખવાય છે. અનાજ વિના તો કેમ ચાલે? સમાધાન એવું કરવામાં આવ્યું કે જે ખેતી કરે તેને પાપ લાગે. અનાજ ખાનારને પાપ ન લાગે. ‘કરે તે ભરે’—જો આવી જ વાત હોય તો માંસાહારમાં પણ જે કસાઈ વગેરે પશુ હત્યા કરે છે, તેના માંસના ખાનારને પાપ ન લાગે, પણ ત્યાં આવી ધારણા નથી. ત્યાં એવી ધારણા છે કે જેના નિમિત્તે પશુહત્યા કરી હોય તે નિમિત્ત (માણસ)ને પણ પાપ લાગે. ખરેખર આ વાત સાચી લાગે છે. તો અનાજની બાબતમાં પણ આ નિયમ કેમ ન લાગુ કરાય? જો અનાજની બાબતમાં પણ નિમિત્તને પાપ લાગે તો તો અનાજ જ ખાઈ ન શકાય. તો તો ભૂખે મરવાના દિવસો આવે. સૂક્ષ્મ જીવાણુને ન મારીએ કે ન મરાવીએ તો આપણે હવા ગ્રહણ ન કરી શકીએ, પાણી પી ન શકીએ અને આહાર પણ ગ્રહણ કરી શકીએ નહિ. એટલે આ પ્રકારની અહિંસા અવ્યાવહારિક જ ગણાય. એ શક્ય જ નથી, હવે કુદરતી પરિપ્રેક્ષ્યમાં વસ્તુસ્થિતિને જોઈએ. ઘઉં, બાજરી વગેરે અનાજ વાવ્યા પછી બેત્રણ મહિનામાં તૈયાર થઈ જાય છે. તૈયાર થયા પછી તેનો છોડ આપોઆપ સુકાવા લાગે છે. પછી ગમે તેટલું પાણી પિવડાવો તો પણ તેને લાંબો સમય જીવિત રાખી શકાય નહિ. આ કુદરતી

અવસ્થા છે. તેનાં કણસલાંનું અનાજ મનુષ્યો માટે અને છોડના પૂળા પશુઓના આહાર માટે કામમાં આવે છે. તે ખેતીથી અસંખ્ય માણસો તથા અનેકાનેક પશુ-પક્ષીઓ વગેરે જીવન ધારણ કરે છે. આવી ખેતીને મહાપાપ ગણવી એ જ મહાપાપ લાગે છે. માનો કે આખો દેશ ‘ખેતીને મહાપાપ’ માનનારો થઈ જાય અને ખેતી કરવાની બંધ કરે તો શું થાય? આ તો એક રીતે માનવદ્રોહ અને જીવમાત્રનો દ્રોહ કર્યો કહેવાય. રાષ્ટ્ર ભૂખે મરે, પશુ-પક્ષીઓ ભૂખે મરી જાય. ઉપનિષદો કહે છે કે:

‘અન્નં બહુકુર્વિત તદ્વ્રતમ્’

અર્થાત્ અનાજના ઢગલેઢગલા પેદા કરજો—આ તમને વ્રત આપવામાં આવે છે. (ગુરુકુળથી ભણીગણીને વિદાય થતા વિદ્યાર્થીઓને ઋષિનો આ ઉપદેશ છે.)

કોઈ પૂછે કે ફરી ફરીને એક જ પ્રશ્ન થાય છે કે ભલે હવા-પાણી-અનાજ વગેરે વિના જીવી ન શકાય. પણ તેમાં અસંખ્ય જંતુઓ રહે છે ને મરે છે તે વાત તો સાચીને? હા, તે વાત સાચી. ‘તો પછી તેમાં પાપ લાગે કે ન લાગે?’ આનો ઉત્તર છે: ‘ના લાગે’. આ કુદરતી પ્રક્રિયા છે. કુદરતી પ્રક્રિયામાં સતત હિંસા જ હિંસા છે. તેને તમે રોકી શકો નહિ. વળી પાપ-પુણ્યનો સંબંધ માત્ર સ્થૂળક્રિયાથી જ નથી હોતો. મનોભાવથી હોય છે. પશુ-પક્ષીઓ પણ શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે. તેમને ખબર જ નથી કે તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસથી હિંસા થાય છે. તે કુદરતસહજ જીવન જીવે છે. તેમાં ‘જીવો જીવસ્ય ભક્ષણમ્’નો કુદરતી સિદ્ધાંત કામ કરે છે.

કેટલાક લોકોએ વળી ખોળી કાઢ્યું કે નર-નારી જ્યારે સંભોગ કરે છે ત્યારે નર જે વીર્ય છોડે છે તેમાં બે અબજ જેટલાં જંતુઓ હોય છે. એમાંથી એક જ જીવાણુ માદાના બીજને ફલિત કરીને ગર્ભરૂપે ધારણ થાય છે. બાકીનાં બધાં જીવાણુઓ યોનિમાર્ગનાં રસાયણોમાં મરી જાય છે. ગર્ભધારણ કરવાના હેતુ વિના જ્યારે સંભોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો બધાં જ જંતુઓ વ્યર્થમાં મરી જાય છે. અધધધધધ! કેટલી મોટી હિંસા!! પણ ત્યારે હવે આનાથી બચવાનો ઉપાય શું? એવું ન થઈ શકે કે વીર્યમાં માત્ર એક જ જંતુ વછૂટે અને નારી બીજનું વેધન કરી બાળક રૂપે પરિણમે? વગર જોઈતાં કરોડો કરોડો જંતુઓ છૂટવાની પ્રક્રિયા શા માટે? અરે, નવી સૃષ્ટિ જ બંધ કરી દેવાય તો બધાં પાપો આપોઆપ બંધ થઈ જાય.

અંતે, આવા ચિંતનના પરિણામે, સંભોગને પણ મહાપાપ માનવામાં આવ્યું અને સંભોગનો સદંતર ત્યાગ કરનાર બ્રહ્મચારીને શ્રેષ્ઠ પદ અપાયું. ફરી ફરીને એક મુદ્દો યાદ રાખવાનો કે કુદરત વિરોધી નકારાત્મક ચિંતન અને નકારાત્મક ઉપાયોથી કદી પણ પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. સંભોગના મહાપાપથી બચવા લોકો બ્રહ્મચારી થઈ જવા લાગ્યા. (પહેલાં માત્ર પુરુષો જ બ્રહ્મચારી થતા. બહુ મોડે મોડે સ્ત્રીઓ પણ બ્રહ્મચારિણી થવા લાગી). આ દેશ સાધુ-ભિક્ષુ અને બ્રહ્મચારીઓનો દેશ થઈ ગયો. લગભગ બધા જ પરાવલંબી જીવન જીવનારા. બ્રહ્મચર્યને મોક્ષ સાથે જોડી દેવાયું એટલે સર્વોત્તમ અને અંતિમ લક્ષ્ય મોક્ષ માટે બ્રહ્મચર્ય અનિવાર્ય થઈ ગયું. આનાથી પ્રાચીનકાળમાં એટલે કે વૈદિકકાળમાં ઋષિઓ પત્નીઓવાળા છે. સંભોગને પાપ નથી માનતા. ઊલટાના ચાર પુરુષાર્થમાં તેને પણ મહત્ત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. (ચાર પુરુષાર્થ એટલે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.) આ સકારાત્મક ચિંતન હતું. ઋષિઓ પરાવલંબી જીવન નથી જીવતા. તેઓ સ્વાવલંબી જીવન જીવે છે. હવે આ હજારો-લાખો બ્રહ્મચારીઓ કુદરતવિરોધી નકારાત્મક અને પરાવલંબી જીવન જીવતા થઈ ગયા. સંભોગરૂપી મહાપાપથી બચવા માટે તેમણે સ્ત્રીત્યાગને મહાત્યાગ માન્યો. સ્ત્રીત્યાગીઓની ઉજ્જવળ કથાઓ લખાવા માંડી, જેથી બીજા પણ પોતપોતાની પત્નીઓનો ત્યાગ કરીને બ્રહ્મચારી બને અને દુર્લભ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે. સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યા પછી પણ નાના-મોટા વ્યવહારમાં પણ સ્ત્રી-સંપર્ક તો રહે જ. આવા સંપર્કથી મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થઈ જાય એટલે કઠોર નિયમો બનાવ્યા કે સ્ત્રીનું મોઢું પણ જોવાનું નહિ. તેથી પણ કઠોર નિયમો બનાવાયા કે તેના હાથનું અન્નજળ પણ ગ્રહણ કરવું નહિ, કદાચ તેમાં વિકારો આવી જાય. તેથી પણ વધુ કઠોર નિયમો બનાવ્યા કે તેની સાથે એક આસને બેસવું નહિ, અરે, તેના બેઠેલા આસન ઉપર પણ ન બેસવું. તેની સાથે વાત પણ ન કરવી!

આટલા બધા કઠોર નિયમો કર્યા પછી પણ કુદરત ક્યાં જંપવાની હતી? કુદરત પોતાની પ્રક્રિયામાં બાંધછોડ કરતી જ નથી. યોગ્ય ઉંમરે પહોંચતાં જ જેમ સ્ત્રીને રજોદર્શન થાય તેમ પુરુષને વીર્યદર્શન થાય. બંને કુદરતી પ્રક્રિયા છે. કુદરત એમ બતાવે છે કે હવે આ બંને સંતાનોત્પત્તિ માટે સક્ષમ છે. જેમ પશુ-પક્ષીઓ વગેરે આવી સ્થિતિએ પહોંચતા જ સંતાનોત્પત્તિનું કુદરતી કાર્ય કરવા લાગે છે, તેમ

મનુષ્ય પણ વર્તે. પણ મનુષ્યે ‘મહાપાપ’ શોધી કાઢ્યું અને પોતાની દુર્દશા શરૂ કરી. બધા કઠોર નિયમો પાળવા છતાં પણ એકત્રિત થયેલું વીર્ય, સ્વપ્નદોષ કે બીજી કોઈ રીતે સ્ખલિત થઈ જ જાય છે. હવે શું કરવું? બે અબજ જંતુઓ તો આ રીતે પણ મરી જ જાય છે. કેટલાક મહામૂર્ખોએ યુવાનોમાં ભ્રમ ફેલાવ્યો કે અમુક પ્રક્રિયા કરવાથી સંગ્રહિત થયેલું વીર્ય, પાછું વળીને ઊર્ધ્વગામી થઈ જાય છે. એથી તે સ્ખલિત નથી થતું અને બ્રહ્મચારીને ભવ્ય તેજસ્વિતા તથા બળ આપે છે. આ હળહળતું જુદાણું છે. આવું કશું થતું નથી. જો કુદરતસહજ સંભોગ દ્વારા વીર્યને સ્ખલિત થવા દેવામાં ન આવે તો બીજા કોઈ ને કોઈ રસ્તે કે પ્રકારે વીર્ય સ્ખલિત થઈ જ જાય છે. ભ્રાન્તિનો પ્રચાર બંધ થવો જોઈએ. યુવાધનને બરબાદ થતું અટકાવવું જોઈએ. કાલ્પનિક વાતોથી ભ્રમ ફેલાવીને ઊલટાનું લોકોને ગેરમાર્ગે દોરવાનું કાર્ય થઈ રહ્યું છે.

કુદરતી માર્ગનો ત્યાગ કરીને અકુદરતી માર્ગનું સેવન કરનારાઓના ચહેરા જોજો: મ્લાન, ફિક્કા, નિસ્તેજ, ડાયાં બેસી ગયાં હોય, હારેલા-થાકેલા, ચીડચીડિયા, કોધી, રોગી અને અલ્પજીવી—આ બધાં પરિણામો સંભોગને મહાપાપ માનીને સ્ત્રીત્યાગી થવાથી અખંડ બ્રહ્મચર્યના દ્વારા મોક્ષ મેળવવા નીકળેલા ગુમરાહીઓને મળતાં દેખાયા છે. ઘણી વાર તો સજાતીય અથવા સ્વજાતીય સંભોગના રવાડે ચઢીને નાનાં બાળકો વગેરેનું જીવન પણ નષ્ટ કરનારા થઈ જતા હોય છે. મૂળ વાત કુદરતી માર્ગના પરિત્યાગની જ છે. જો આ બધાને યોગ્ય ઉંમરે પરણાવવામાં આવ્યા હોત તો આ અનેક અનિષ્ટોથી તે બચી શક્યા હોત. ફરી પાછો પ્રશ્નનોય મહાપ્રશ્ન એ છે કે બે અબજ જંતુઓના વિનાશથી માણસ બચી શક્યો ખરો?

આ બધાં નકારાત્મક ચિંતનો અને વલણોનું મૂળ કારણ કુદરતી પ્રક્રિયાને અનુકૂળ જીવન જીવવાની જગ્યાએ કુદરતવિરોધી જીવનને શ્રેષ્ઠ મહત્ત્વ આપવામાં છે તે છે. જીવનને કુદરત સહજ થવા દો. કુદરત જ મોટાભાગના પ્રશ્નોને સહજ અને સરળતાથી ઉકેલે છે. આ ધોરીમાર્ગ છે. જંતુઓને લાખ પ્રયત્નો કરીને લાંબું જિવાડી શકાતાં નથી. કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેમનો નાશ થતો હોય તો થવા દો. તેની કોઈ ચિંતા કે ગ્લાનિ કરવાની જરૂર નથી. જરૂર છે, જે લાંબું જીવી શકે છે અને બચી શકે છે તેને બચાવવાની.

રોગો, દવાઓ અને જંતુઓ

માનો કે કોઈને ખસ, ખુજલી, દાદર (દરાજ) વગેરે ચામડીનો રોગ થયો છે. જંતુનાશ કર્યા વિના તે રોગ મટી શકે નહિ. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે આ બધાં જંતુઓ ગયા જન્મના લેણિયાતો છે, એટલે લેણું લેવા આવ્યાં છે, માટે લેણું વસૂલ કરી લેવા દો. જો દવા કરીને તેમને મારી નાખવામાં આવશે તો તેમનું લેણું બાકી રહી જશે તો ફરી પાછો જન્મ લેવો પડશે અને ફરીથી આવી ખુજલી-દાદર વગેરે થશે અને લેણું ચૂકવાશે. તેના કરતાં અત્યારે જ લેણું વસૂલ કરી લેવા દો. આવી ધારણા સાચી નથી. પેલાં જંતુઓ કોઈ જન્મનાં લેણિયાત નથી, ખરેખર તો તેમનામાં આત્મા જ નથી, તેઓ ચેપ લાગવાથી કે ગંદકીથી થયાં છે, વધ્યાં છે અને તેમનો નાશ કરવાથી કશું પાપ લાગવાનું નથી. જો આવી રીતે પાપ માનવામાં આવે તો પ્રત્યેક ડૉક્ટર જીવનમાં કરોડો કરોડો જંતુઓનો નાશ કરે છે, તે મહાપાપી કહેવાય, પણ આ વાત યોગ્ય નથી. અનેક પ્રકારના રોગો, અનેક પ્રકારનાં જંતુઓથી થતા હોય છે, દવા વગેરેના દ્વારા તેમનો નાશ કરો તો જ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય. એટલે દવા કરાવવી જરૂરી છે.

પૂર્વે આપણે જોયું કે સૂક્ષ્મજંતુઓ-બેક્ટેરિયા વગેરેને સદંતર બચાવી શકાતાં નથી. હઠપૂર્વક તેમને બચાવવા જતાં ઘણા દોષો આવે છે. માનો કે હવાનાં જંતુઓ કે મોઢાનાં જંતુઓને બચાવવા માટે મોઢે પટ્ટી બાંધવામાં આવે તો ગંદકી વધી જશે. થૂંક વગેરે પટ્ટીમાં ભેગું થઈને વધુ જંતુઓ અને વધુ ગંદકી ઉત્પન્ન કરે છે. માનો કે દાંતણ કે બ્રશ કરવાથી મોઢાનાં જંતુઓ મરી જતાં હોય તો તેને બચાવવા દાંતણ કે બ્રશ બંધ કરવાથી મોઢું ગંધાતું રહેશે. બેક્ટેરિયા વધી જશે અને દાંત-મોઢાના રોગો થશે એટલું જ નહિ, જેની સાથે વાત કરશો તેને દુર્ગંધ આવશે અને પીળા દાંત અને ઊલવાળી જીભ જુગુપ્સા પેદા કરશે. આટલું કર્યા પછી પણ જંતુઓ તો મરવાનાં જ છે. તેમનું જીવન જ અલ્પ છે. ઊલટાનું ગંધાતું મોઢામાં વધુ ને વધુ જીવાણુઓ ઉત્પન્ન થતાં જશે, જે અન્ન-જળ વગેરેની સાથે પેટમાં પણ જશે.

પાણીનાં જંતુઓનો નાશ થતો અટકાવવા માનો કે કોઈ સ્નાન વગેરે બંધ કરી દે તો તેથી પણ શરીર અસ્વચ્છ રહેશે, વસ્ત્રો અસ્વચ્છ રહેશે, આખું વાતાવરણ ગંધાતું થઈ જશે, લોકો દૂર ભાગશે. અસ્વચ્છતા કોઈને પણ ગમતી નથી. ઉપરથી, અસ્વચ્છ શરીર અને વસ્ત્રો વગેરેમાં વધુ જંતુઓ પડશે અને મરશે. હિંસા ન કરવાના કે ન થવા દેવાનો હેતુ સિદ્ધ નહિ થાય. સ્વચ્છ, ચોખ્ખો માણસ જ લોકોને ગમે

છે. ગંધાતો ગોબરો માણસ કોઈને પણ ગમતો નથી. કેટલાક માણસો હરતો ફરતો ઉકરડો થઈ જતા હોય છે અને આટલી ગંદકી ભોગવ્યા પછી પણ જંતુઓનો નાશ તો રોકી શકાતો નથી. દાતણ-સ્નાન વગેરે કરવાથી માનો કે કદાચ જંતુઓની હિંસા થતી હોય તો પણ પરવાહ કર્યા વિના ચોખ્ખા તો રહેવું જ જોઈએ. કપડું ઘસી ઘસીને થોડા પાણીથી ચોખ્ખાઈ મેળવવાથી વધુ જીવો મરે છે, કારણ કે વસ્ત્રના ઘર્ષણથી ઘણા જીવો મરી જાય છે. જ્યારે નદી-તળાવ વગેરેમાં તથા નળ નીચે નહાવાથી પાણીના પ્રવાહમાં જંતુઓ બચી જાય છે. આવા સ્નાનમાં ખાસ કાંઈ ઘર્ષણ થતું નથી એટલે તુલનાત્મક રીતે ઓછાં જીવાણુઓ મરે છે. તેમ છતાં જ્યાં પાણીનો અભાવ હોય કે અતિશય ઠંડી હોય ત્યાં પૂર્ણસ્નાનની જગ્યાએ આવું પંચસ્નાન કરીને ચલવવું જોઈએ. આમાં હિંસા-અહિંસાનો પ્રશ્ન નથી. પરિસ્થિતિનો પ્રશ્ન છે.

જળમાં રહેનારાં જીવાણુઓના અતિરેકભર્યા સતત પ્રચારથી ભારતમાં સમર્થ લોકોનું દાન કૂવા-તળાવ, ચેંકડેમ, બંધો કે પરબો તરફ ન વળ્યું એટલે પ્રજાને પાણીના પ્રશ્નો ઉકેલવામાં કઠિનાઈ થઈ. જો સમર્થ લોકોનું દાન કૂવા રિચાર્જ કરવા, નવા કૂવા કરવા, તળાવો ઊંડાં કરવાં, ચેંકડેમો બાંધવા, મોટી મોટી નદીઓના સમુદ્રમાં વહી જતા અપાર જળરાશિને મોટા બંધો બાંધીને રોકવામાં તથા બીજી રીતે જળનો સદુપયોગ કરવામાં થયું હોત તો આ દેશની પ્રજા અને પશુઓ પણ તરસે મરતાં ન હોત. નકારાત્મક ચિંતન કેટલી મોટી હાનિ પહોંચાડી શકે છે, તેનું આ જીવંત પ્રમાણ છે.

*

2. પશુ-પક્ષીઓની હિંસા

આપણી પાસે બે સૂત્રો છે: (1) જીવો જીવસ્ય ભક્ષણં (2) જીવો અને જીવવા દો. પ્રથમ સૂત્ર કુદરતી પ્રક્રિયાનું છે. બીજું સૂત્ર પરાકાષ્ઠાના અહિંસાવાદમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે.

આપણી ચારે તરફ અસંખ્ય પશુઓ અને પક્ષીઓ વગેરે વસે છે. તેમાંથી કેટલાંકને આપણે પાલતુ બનાવ્યાં છે, તો કેટલાંક હજી તેના મૂળ સ્વરૂપમાં જંગલી રહ્યાં છે. આ પશુ-પક્ષીઓમાં મુખ્યતઃ બે ભેદ છે: એક ઘાસાહારી અને બીજાં માંસાહારી. લાખ પ્રયત્નો પછી પણ માંસાહારીઓ ઘાસ ખાઈને જીવી શકતાં નથી, તો બીજી તરફ ઘાસાહારીઓ મોટે ભાગે માંસાહારી થઈ શકતાં નથી. આ બંનેની સંખ્યાનો અનુપાત પણ સમજવા જેવો છે. એક બરાબર સો જેવો. અર્થાત્ એક માંસાહારી પ્રાણી હોય તો આશરે સોએક ઘાસાહારી પ્રાણીઓ હોય છે. મારા અનુભવનો એક પ્રસંગ ટાંકું છું:

અમે ટાંઝાનિયામાં ગોરંગોરોકેટર અને શરંગેટી જોવા ગયા. પચાસથી સો ફૂટ ઊંડા વિશાળ ખાડામાં અહીં લાખો પ્રાણીઓ સદીઓથી વસે છે. તેમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં ત્રીસ લાખ ઘાસ ખાનારાં હરણાં છે. જેમાં વીલ્ડરબીસ્ટ સૌથી વધારે છે. બીજી તરફ માંસ ખાનારાં પ્રાણીઓમાં સાતસો સિંહો છે અને દીપડા-ચિત્તા-હાઈના કૂતરા વગેરે બીજાં હિંસક માંસાહારી પ્રાણીઓ છે. જેની કુલ સંખ્યા પાંચ હજારથી વધારે નહિ હોય. માઈલો સુધીનું વૃક્ષો વિનાનું મેદાન છે, જેમાં ચોમાસામાં પુષ્કળ ઘાસ ઊગે છે. ગીરના જંગલમાં મેદાન નથી, એટલે આફ્રિકામાં જે રીતે હિંસક પ્રાણીઓ ઘાસાહારીઓનો શિકાર કરે છે તેવો ગીરમાં નથી થઈ શકતો. ગીરમાં મોટા ભાગે પાણીનાં તળાવોમાં પાણી આવતાં ઘાસાહારી પ્રાણીઓનો શિકાર હિંસક પ્રાણીઓ વૃક્ષોના ઝુંડમાં લપાઈ-સંતાઈને કરે છે. જ્યારે અહીં આફ્રિકામાં માઈલો સુધી વૃક્ષો ન હોવાથી, હિંસક પ્રાણીઓ લાંબું દોડીને શિકાર કરે છે. સૌથી વધારે ચિત્તો દોડે છે. (એક કલાકમાં સો કિલોમીટરની ગતિ) પણ કુદરતે એવી વ્યવસ્થા કરી છે કે તે વધુમાં વધુ એકથી દોઢ મિનિટ જ દોડી શકે. પછી હાંફી જાય અને અટકી જાય. આવું જ સિંહોનું પણ છે. સિંહોમાં મોટા ભાગે સિંહણો જ શિકાર કરે છે. ભારે શરીરવાળો સિંહ બહુ દોડી શકતો નથી. હા, શિકાર થઈ ગયા પછી પહેલો જમવા તે પહોંચી જાય છે, અરે સિંહણો તેના સર્વોપરી હકનો સ્વીકાર કરે છે. સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે ત્રીસેક વાર ધાવો બોલ્યા પછી એકાદ વાર જ શિકારમાં સફળતા મળે છે અને તે પણ કેટલીયે સિંહણો વ્યૂહ બનાવીને, જુદા જુદા સ્થળે સંતાઈને, લાગની રાહ જોવા બેઠી હોય ત્યારે જ સફળતાથી શિકાર કરી શકાતો હોય છે. શિકાર થઈ ગયા પછી નજીકમાં જ હરણાં નિર્ભય થઈને ઘાસ ચરવા લાગી જાય છે. તેમને ખબર છે કે હવે સિંહણો શિકાર કરશે નહિ. ખાસ કરીને હિંસક પ્રાણીઓના શારીરિક દેખાવ તથા માનસિક ભાવો ઉપરથી હરણાંને ખબર પડી જાય છે કે અત્યારે તે શિકાર કરવાનાં છે કે નહિ!

હિંસક પ્રાણીઓના ભય કે ત્રાસથી ઘાસાહારી પ્રાણીઓ જંગલ છોડીને ભાગી જતાં નથી. તેમણે મનોમન સ્વીકારી લીધું હશે કે આપણું અસ્તિત્વ આ હિંસક પ્રાણીઓના આહાર માટે જ થયું હશે, એટલે પ્રતિદિન પચીસ-પચાસ હરણાં તેમનો આહાર થઈ જાય તો પણ તેમના ચહેરા ઉપર ખાસ કાંઈ શોક દેખાતો નથી. થોડી જ વારમાં તે નાચવા-કૂદવા અને પરસ્પરમાં લડવા ઝઘડવા લાગે છે. જે વ્યવસ્થા છે તે સહજ બની ગઈ લાગે છે. ઓચિંતાનું એક દૃશ્ય મારી નજરે પડે છે. એક હરણીની પાછળ એક સિંહણ પડી ગઈ છે. હરણી જાન બચાવીને પૂરી તાકાતથી બચવા માટે દોડી રહી છે. જોત-જોતામાં સિંહણ નજીક પહોંચી ગઈ અને હરણીને ગબડાવી દીધી. તેના ગળા ઉપર પોતાનું મજબૂત જડબું જોરથી દબાવી દીધું. માત્ર પાંચ જ મિનિટમાં હરણું શાંત થઈ ગયું.

આ આખું દૃશ્ય જોઈને મને કમકમાં આવી ગયાં, જ્યારે સિંહણ હરણીની પાછળ પડી હતી ત્યારે સ્તબ્ધ થયેલા મેં પ્રાર્થના કરી હતી કે —“પ્રભો! આને બચાવી લો. આ મૂંગા-નિર્દોષ જીવને બચાવી લો.” પણ મારી પ્રાર્થના સફળ ન રહી. મને ભારે અરેરાટી થઈ, સાથે સાથે આ આખી વ્યવસ્થામાં કૂરતા અને અન્યાય દેખાયો. મ્હાન ચહેરે અને ગ્લાનિભર્યા મનથી અમે સાંજે પાછા ફર્યા. સૂતાં પહેલાં થનારી પ્રાર્થનામાં મેં ફરી પાછી પરમેશ્વરને ફરિયાદ કરવા માંડી કે આ તે તારી કેવી સૃષ્ટિ કહેવાય કે નિર્દોષ પ્રાણીઓને કૂરતાથી મારી નાખવામાં આવે છે. થોડી જ વારમાં મને અંદરથી જાણે જવાબ મળવા લાગ્યો કે—“મેં જે વ્યવસ્થા કરી છે તે બરાબર જ છે. જરા ધારણા કર કે આખા જંગલમાંથી બધા સાતસો સિંહો અને બીજાં હિંસક પ્રાણીઓ હટાવી લેવામાં આવે તો શું થાય? તો એક પણ

ઘાસભક્ષી પ્રાણીનો શિકાર ન થાય. બધાં પૂરા આયુષ્યનું જીવન જીવે તો માત્ર દશ જ વર્ષમાં એક કરોડ હરણાં થઈ જાય. પંદર વર્ષમાં બે કરોડ અને વીસ વર્ષમાં ચાર કરોડ હરણાં થઈ જાય. આ બધાં માટે ઘાસ-પાણી લાવવાં ક્યાંથી? આ ત્રીસ લાખને પણ પૂરું ઘાસ-પાણી મળતું નથી. ઘણી વાર દુષ્કાળ પડે છે, જેથી ભૂખ-તરસથી રિબાઈ-રિબાઈને મરી જાય છે. તો આટલાં બધાં-કરોડો-હરણાંની આહારની વ્યવસ્થા તૂટી પડે. અત્યારે હરણાં ઘરડાં નથી થતાં, તે પછી તે ઘરડાં થાય અને અન્નજળ વિના રિબાઈ-રિબાઈને મરે. અત્યારે જે કૂરતા દેખાય છે, તે પાંચ જ મિનિટની છે. પેલી રિબાવાની કૂરતા તો વર્ષો સુધી ચાલનારી છે. એટલે હિંસક પ્રાણીઓના અભાવમાં હરણાં વધુ દુઃખી થઈને રિબાઈ-રિબાઈને મરતાં થઈ જાય. કુદરતી વ્યવસ્થામાં “જીવો જીવસ્ય ભક્ષણમ્” જ વધુ ઉચિત છે.

જે કોઈનું ભક્ષ્ય નથી થતું તેની દશા બહુ ખરાબ હોય છે. જેમ કે સિંહ. સિંહનો કોઈ પ્રાણી શિકાર કરતું નથી. એટલે તે વૃદ્ધ થાય છે અને પૂરું આયુષ્ય-જીવન જીવે છે. તેની યુવાવસ્થા તો ઠીક પણ વૃદ્ધાવસ્થા શરૂ થતાં જ બીજા યુવાન અને બળવાન સિંહો તેના ઉપર ચઢી આવે છે. તેની ચાર-પાંચ-છ સિંહણોને પડાવી લેવા પેલા વૃદ્ધ સિંહ ઉપર આક્રમણ કરીને તેને ભગાડી મૂકે છે. પેલી સિંહણો કશું બોલતી નથી. પોતાના વૃદ્ધ પતિનો પક્ષ લેતી નથી. શરૂઆતમાં થોડોક વિરોધ કર્યા પછી અંતે સિંહણો નવા પતિઓને સ્વીકારી લે છે અને દામ્પત્ય શરૂ થઈ જાય છે. પેલો વૃદ્ધ સિંહ નજીક આવી શકતો નથી. તે દૂરથી બદલાઈ ગયેલી સિંહણોને અને પોતાની જગ્યાએ ગોઠવાઈ ગયેલા યુવાન સિંહોને ડરતાં-ડરતાં જોતો રહે છે. પૂર્વે કહ્યું તેમ શિકાર સિંહણો કરે છે, સિંહ તો જમવા જ જાય છે. હવે પેલા વૃદ્ધ સિંહને ભૂખે મરવાના દિવસો આવે છે. કારણ કે તે શિકાર કરી શકતો નથી. તેનું શરીર દુર્બળ થવા માંડે છે. એકાકીપણાથી તે હિજરાય છે. બધી રીતે તો દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. હાડપિંજર જેવો થઈને અંતે તે મરી જાય છે. આવું એટલા માટે થયું કે તેનો કોઈ શિકાર કરનારું, તેના ઉપરનું કોઈ હિંસક પ્રાણી નથી. પેલાં હરણાં અને બાકીની બધી જીવસૃષ્ટિની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. એટલે કુદરતે એક બીજાને એક બીજાનો ખોરાક બનાવ્યાં. કુદરતી બેલેન્સને પણ સમજવા જેવું છે. ત્રીસ લાખ ઘાસાહારી પ્રાણીઓમાં માત્ર સાતસો જ સિંહો. જો સિંહોની સંખ્યા પણ ત્રીસ લાખ કરી દીધી હોત તો શું થાત? અથવા હરણાંની સંખ્યા સવાસો કરી દીધી હોત તો શું થાત? જરાક વિચાર કરતાં સમજાશે કે પરમેશ્વરે એક બેલેન્સ બનાવ્યું છે. આ સંતુલનને યોગ્ય પ્રમાણમાં રાખવા માટે હિંસક પ્રાણીઓમાં પણ એક વિચિત્ર વ્યવસ્થા ગોઠવી છે કે તે પોતે જ પોતાનાં બાળકોને મારી નાખે છે અથવા મારીને ખાઈ જાય છે. સિંહણને જ્યારે દૂધ પીતાં બે-ચાર બચ્ચાં હોય છે, ખાસ કરીને નર બચ્ચાં, ત્યારે સિંહને નજીક આવવા દેતી નથી. તેને ખબર છે કે જો તે ગર્ભવતી થશે તો આ બચ્ચાં માટે દૂધ રહેશે નહિ. તેથી ક્રોધ કરીને તે સિંહને દૂર રાખે છે. પણ સિંહ નજીક જવા માટે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો છે. કામનો આવેગ તેને અશાંત કરી મૂકે છે. હવે તે પોતાનાં જ બચ્ચાંઓને વીણી વીણીને મારી નાખે છે. બસ તરત જ સિંહણ તેને નજીક આવવા દે છે. આ વ્યવસ્થાથી સિંહોનું સંખ્યા-પ્રમાણ સ્થિર રહે છે. હિંસક પ્રાણીઓ જેવી રીતે પોતાનાં બચ્ચાંઓનો પોતાની મેળે નાશ કરે છે તેવી રીતે ઘાસાહારી પ્રાણીઓ નથી કરતાં. તેમની સંખ્યા વધી જાય તેથી મોટો પ્રશ્ન ઊભો થવાનો નથી, કારણ કે અંતે તો તેમનો શિકાર થવાનો જ છે. તેમના શિકાર-મૃત્યુને રોકી શકવાનું નથી. લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ હિંસક પ્રાણીઓને ઘાસાહારી બનાવી શકાતાં નથી. માંસાહાર તેમના માટે અનિવાર્ય કુદરતી આહાર છે.

કેટલીક જગ્યાએ હિંસક પ્રાણીઓ વિનાનાં માત્ર હરણાં વગેરે ઘાસાહારી પ્રાણીઓ રહે છે. સ્કેન્ડેનેવિઅન દેશોમાં પુષ્કળ હરણાં છે, પણ સિંહ-વાઘ વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ નથી. આના કારણે હિંસક પશુઓ દ્વારા તેમનો શિકાર થતો નથી, જેથી બહુ ઝડપથી તેમની સંખ્યા વધી જાય છે. તેને રોકવા માટે પ્રતિવર્ષ બે મહિના માટે સરકાર શિકાર કરવાની છૂટ આપે છે. લોકો જંગલ તરફ નીકળી પડે છે અને બહુ મોટા પ્રમાણમાં હરણોનો શિકાર કરે છે. જો આવું ન કરવામાં આવે તો ખેતી થવી મુશ્કેલ થઈ જાય. કેટલાંક હરણાં કુદરતી રીતે શિયાળામાં ખોરાક વિના ઠંડીથી મરી જાય છે. ત્યાં કારમો શિયાળો હોય છે. છ-છ મહિનાઓ સુધી ધરતી બરફથી ઢંકાઈ જાય છે. ખોરાક અને પાણી દુર્લભ થઈ જવાથી હરણાં મરી જાય છે. કેટલાક દયાળુ લોકો એપલના ઢગલા કરી રાખે છે તથા ન્હાવાનાં ટબ મૂકી રાખે છે. ટેવાયેલાં હરણાં બરફની નીચેથી એપલ શોધી કાઢે છે અને માંડ-માંડ જીવે છે. કેટલાક દેશોમાં તો નથી હિંસક પ્રાણીઓ રહેવા દીધાં કે નથી ઘાસાહારી પ્રાણીઓ રહેવા દીધાં. આના કારણે ભેલાણનો કે બીજો કોઈ પ્રશ્ન જ નથી રહ્યો. આપણે જ્યારે કુદરતી વ્યવસ્થાવાળું જીવન સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે એક ઉપર બીજું, બીજા ઉપર ત્રીજું, ત્રીજા ઉપર ચોથું—એમ એક બીજાનો ખોરાક બનાવનારી પ્રાણીસૃષ્ટિ આપોઆપ બની જાય છે, પણ જ્યારે આપણે માનવીય વ્યવસ્થા પણ રચીએ છીએ ત્યારે આ પ્રાણીઓમાં દખલગીરી કરીને કુદરતી ક્રમ

તોડી નાખીએ છીએ. પછી ઊભા થયેલા પ્રશ્નોને હલ કરવા માનવીય વ્યવસ્થા-કતલખાનાં વગેરે શરૂ કરવાં પડે છે. વિશ્વભરમાં માણસોએ કતલખાનાં ઊભાં કર્યાં છે. બીજા દેશોની વાત જવા દો. ભારતમાં હજારો વર્ષોથી કતલખાનાં ચાલે છે, પણ હજી સુધી પશુઓનો અંત આવ્યો નથી. બલકે દુષ્કાળ વગેરે અનેક કુદરતી આપત્તિઓ વારંવાર આવવા છતાં આજે પણ તેમની સંખ્યા અકબંધ છે. વિશ્વમાં સૌથી વધુ પશુઓ દક્ષિણ અમેરિકાના દેશોમાં છે. પ્રતિ વર્ષ હજારો નહિ લાખોની સંખ્યામાં તેમનો નાશ કરીને વિદેશી હૂંડિયામણ કમાવાય છે. ત્યાંના કેટલાક દેશોનો મુખ્ય ધંધો જ આ પશુઓ છે, પણ સંખ્યા ઓછી થતી નથી. હા, ત્યાં આહાર વિના કંકાલ થઈને મરનારાં પશુઓ નથી જોવા મળતાં, માનવીય વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેમનો ઉપાય થાય છે. એથી બાકીનાં પશુઓ અને માણસો સારી રીતે જીવી શકે છે. ભારતમાં પશુઓનો મોટો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. એકલા ગુજરાતમાં જ એક કરોડ એસી લાખ પશુઓ છે. ખરેખર ગુજરાતને એકાદ કરોડની જ જરૂર છે. બાકીનાં બધાં અનુત્પાદક અથવા અત્યંત ન્યૂન ઉત્પાદક રહીને ઘણીધોરી વિનાનાં, અડધાં ભૂખ્યાં, કંકાલ જેવાં થઈને રિબાઈ-રિબાઈને જીવે છે અને રિબાઈ-રિબાઈને મરે છે. ખેડૂતોનો સૌથી મોટો પ્રશ્ન ભેલાણનો છે. રોઝોની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગઈ છે કે કેટલાક ભાગોમાં તો ખેતી થઈ શકતી જ નથી. કેટલાંક વર્ષોથી છૂટાં મુકાયેલાં ભૂંડો પણ ખેડૂતો માટે મહાત્રાસ ઊભો કરે છે. વાંદરાં અને રખડતાં ઢોરો વગેરે ખેડૂતોને હેરાનપરેશાન કરે છે. એકએક ખેતરે એકએક માણસ ઊભું રાખવું પડે છે. જો જરાક આઘાપાછા થયા તો આ બધું સાફ થઈ જાય. આ બધામાંથી ખેતી અને ખેડૂતને મુક્ત કરવો કેવી રીતે? કારણ કે હિંસક પ્રાણીઓ રહ્યાં નથી અને માણસોને શિકાર કરવાની મનાઈ છે.

મેં ઈઝરાયેલ અને ચીનમાં જોયું હતું કે ત્યાં ભેલાણ વગેરેનો પ્રશ્ન જ નથી. હિંસક પ્રાણીઓ પણ નથી અને ભેલાણ કરનારાં હાનિકારક પ્રાણીઓ પણ નથી. ત્યાં ખેતરે ખેતરે માણસ ઊભો રહેતો નથી. પોતપોતાના ઘરમાં ઘસઘસાટ ઊંઘે છે! પ્રશ્ન ઉકેલાઈ ગયો છે. એક અંદાજ પ્રમાણે ભારતમાં પ્રતિવર્ષ ભેલાણ વગેરેના દ્વારા એક કરોડ ટન અન્ન વગેરે નષ્ટ થાય છે. તેનું નુકસાન ખેડૂતો અને રાષ્ટ્રને ભોગવવું પડે છે.

પ્રાચીનકાળના ભારતને જોઈશું તો ખ્યાલ આવશે કે રાજા-મહારાજા અને બીજા અનેક શિકાર કરવા નીકળે છે. રામાયણ-મહાભારતમાં આવા અનેક પ્રસંગો છે. આ બધાના કારણે જે સંતુલન રહેલું તે હવે રહ્યું નથી. એવું લાગે છે કે આપણે પ્રશ્નો ઉકેલનારી પ્રજા નથી, પણ પ્રશ્નો ઊભા કરનારી પ્રજા બની ગયા છીએ. રસ્તા ઉપર માત્ર ગાયો જ નહિ, રખડતાં કૂતરા, ભૂંડો, ઉંદરો અને બીજાં કેટલાંય તત્ત્વો બિંદાસ્ત રીતે અહીં જમાવીને બેઠાં હોય છે. હડકાયાં કૂતરાંથી પ્રતિ વર્ષ કેટલાંયે માણસો હડકવા લાગીને મરી જાય છે, માણસો મરે તો ભલે મરે, પણ કૂતરાં ન મરવાં જોઈએ તેવી ઝુંબેશવાળો પણ એક પ્રભાવશાળી વર્ગ છે.

પશુઓની જીવનવ્યવસ્થા

આપણામાંથી કેટલાક દયાળુ લોકોએ પાંજરાપોળો ઊભી કરી આ પ્રશ્નને ઉકેલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે એક ટકો પણ નિવૃત્ત પશુઓને સાચવી કે સ્વીકારી શકતાં નથી. પશુઓની જીવનવ્યવસ્થાને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય: (1) ઉત્પત્તિનું પ્રમાણ, (2) ઉપયોગિતાનું પ્રમાણ અને (3) નિવૃત્તિનું પ્રમાણ. માનો કે આપણી પાસે એક કરોડ પશુઓ છે. તેમાંથી પચાસેક લાખ માદાઓ પ્રતિવર્ષ સરેરાશ પચીસ લાખ નવાં બચ્ચાં પેદા કરે છે. આ બચ્ચાં ત્રીજા વર્ષે ફરી પાછાં ઉત્પાદક થાય છે. દશ-બાર વર્ષની ઉત્પાદકતા પછી તે નિવૃત્ત થાય છે: અર્થાત્ માદા હોય તો દૂધ દેવાનું બંધ કરે છે અને નર હોય તો ખેતી વગેરેના કામથી મુક્ત થાય છે. પંદરેક વર્ષનાં આ નિવૃત્ત પશુઓને જો પૂરેપૂરો ખોરાક મળે તો બીજાં પાંચ-દશ વર્ષ જીવી શકે છે. એક કરોડમાં સરેરાશ તેમનો રેશિયો પચીસેક લાખનો થઈ જાય. પચીસ લાખ બચ્ચાં, પચીસ લાખ નિવૃત્ત અને પચાસ લાખ ઉત્પાદક—આવી સ્થિતિ અંદાજે થાય. આ કોઈ સચોટ આંકડો નથી. આમાં હેરફેર થઈ શકે તેમ છે. ખાસ કરીને ઉત્પાદકતાનો આંકડો ઘણો ઓછો થઈ શકે તેમ છે. હવે બાળકો અને નિવૃત્તોના આંકડામાં સંતુલન રહેશે નહિ. (માણસોનું આયુષ્ય વધતાં માણસોમાં પણ આ જ સ્થિતિ સર્જાઈ છે.) કારણ કે દિનપ્રતિદિન ઉત્પત્તિ કરતાં નિવૃત્તિનો આંકડો વધતો જશે. (અત્યારે એવું જ થઈ રહ્યું છે.) આ નિવૃત્ત ઢોરાંઓની પૂરેપૂરી વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે જ નહિ. પૂર્વે કહ્યું તેમ પાંજરાપોળો તો માત્ર એકાદ ટકાની જ વ્યવસ્થા કરી શકે છે. તે પણ ભાગ્યે જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કહી શકાય. મેં ઘણી આવી પાંજરાપોળો જોઈ છે. નિવૃત્ત ઢોરાંની દશા જોઈને રાજી ન થવાય. જુઓ, ઇતરડીઓ, બીજી જીવાતો, તદ્દન અપૂરતો ખોરાક અને નોકરો હથ્થુ અવ્યવસ્થા—આ બધાંનાં

કારણે જિવાડવા પૂરતાં તેમને જિવાડવામાં આવતાં હોય તેવું લાગે છે. મેં એવી કોઈ પાંજરાપોળો જોઈ નથી કે જ્યાં નિવૃત્ત પશુઓ અલમસ્ત દશામાં રહેતાં હોય, ચૂંટી ખણો તો લોહી નીકળે તેવાં હોય—તેવું જોયું નથી. કદાચ મારા જોવા બહાર રહી ગયું હોય. તો પણ આવી વ્યવસ્થા કરનારને પણ ધન્યવાદ જ આપવા જોઈએ કે ચાલો, જેવી તેવી વ્યવસ્થા તો કરી છે. પણ મોટો પ્રશ્ન એ છે કે આ માત્ર એકાદ ટકાની જ વ્યવસ્થા કરી શકાઈ છે. બાકીનાં નવ્વાણું ટકા નિવૃત્ત ઢેરોનું શું કરવું? કેટલાક લોકો એવું માની બેઠા છે કે કતલખાનાંઓ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મુકાવો જોઈએ. જો કે કોઈ પણ સરકાર માટે આ શક્ય નથી. તેમ છતાં માની લો કે સંપૂર્ણપણે કતલખાનાં બંધ કરી દેવાય તો શું થાય? એક અંદાજ પ્રમાણે દેશમાં કુલ વીસેક કરોડ પશુઓ છે. તેમાંથી કદાચ પ્રતિવર્ષ પચાસેક લાખ પશુઓ કતલખાને જતાં હશે. (કદાચ એકાદ કરોડ પણ હોય.) સદીઓથી આ પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે, તેમ છતાં પશુઓની સંખ્યા લગભગ અકબંધ છે.

બીજા દેશોની તુલનામાં આપણી પાસે નિવૃત્ત પશુઓની ઘણી મોટી સંખ્યા છે અને ઉત્પાદક પશુઓની ઉત્પાદકતા ઘણી ઓછી છે. (આપણી આઠ-દશ ગાયો જેટલું દૂધ આપે છે, તેટલું પશ્ચિમની એક ગાય દૂધ આપે છે.) તેમ છતાં ગુજરાતની દૂધની ડેરીઓ પૂરું દૂધ લઈ શકતી નથી. બીજા પ્રાંતોમાં આપણું દૂધ જાય છે. દૂધ-ધી-માખણનો ઘણી વાર ભરાવો થઈ જાય છે. જો આપણે પશુઓમાં સુધારો કરીએ અને પશ્ચિમના જેવાં બનાવીએ તો આજની તુલનામાં ચાર-પાંચ ગણું દૂધ ઉત્પાદન થવા લાગે. તો કાં તો પશુઓની સંખ્યા ઘટાડવી પડે કે પછી દૂધનો વપરાશ વધારવો પડે. બીજો વિકલ્પ ઉત્તમ છે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જ્યારે આપણે પશુઓની ગુણવત્તા-ઉત્પાદકતા વધારવા માગીએ છીએ ત્યારે એકાદ લીટર જેવું દૂધ માંડ આપનારાં પશુઓનું શું થશે? કેવી રીતે આ દેશ સમૃદ્ધ થશે? કેવી રીતે પ્રશ્નો ઉકેલાશે? જો આપણે કશું જ ન કરીએ અને જેમ ચાલે કે તેમ જ ચલાવતા રહીએ તો કંગાલ માણસો અને કંગાલ પશુઓનો દેશ થઈ જશે. એક બીજો મોટો ભય પણ એ છે કે જે દિવસે મબલક દૂધ-ઉત્પાદન કરનારા દેશો ભારતમાં દૂધ મોકલતા થશે તે દિવસે આપણું આખું માળખું તૂટી પડશે. વિદેશનું દશ રૂપિયે લીટર દૂધ આપણા વીસ રૂપિયે લીટર દૂધ કરતાં ઊંચી ગુણવત્તાવાળું હશે. કોઈ પણ ભોગે આપણે વિશ્વસ્પર્ધામાં ટકવું જ પડશે, જો નહિ ટકી શકીએ તો સમાપ્ત થઈ જઈશું. માત્ર ભાવુકતાથી નહિ, પણ ધીરગંભીરતાથી પ્રશ્નને ઉકેલવો પડશે.

આવનારાં વર્ષોમાં એક બીજો પ્રશ્ન પણ વધવાનો છે. ખેતી માટે બળદોની સંખ્યા ન્યૂન થતી જશે. હવે ટ્રેક્ટર અને બીજાં સાધનો આવી ગયાં છે, જેણે બળદોનું સ્થાન ગ્રહણ કરી લીધું છે. દિન-પ્રતિદિન આ યંત્રોનું પ્રમાણ વધવાનું જ છે, કારણ કે તેનાથી ઊંડી ખેતી, સારી ખેતી અને સસ્તી ખેતી થાય છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તેને રોકી નહિ શકાય એટલે બળદો, પાડા, બકરાઓ વગેરે નર પશુઓનું પ્રમાણ ઘણું ફાજલ પડવાનું છે. આજે પણ ફાજલ પડે જ છે. પશુ-પાલકોને ત્યાં જોશો તો ખ્યાલ આવશે કે ભેંસને જન્મેલો પાડો થોડા જ સમયમાં મરી જાય છે. જો સાચું કહીએ તો તેને ભૂખે ને ભૂખે મારી નાખવામાં આવે છે! કારણ કે તેને મોટો કરીને કરવું શું? કુદરતી વ્યવસ્થા જ એવી છે કે સો ભેંસોમાં સો પાડા કે સો ગાયોમાં સો સાંઢ રાખી શકાય નહિ, માત્ર એક જ રાખી શકાય. તો બાકીના નવ્વાણું કરવું શું? આખલાને તો ખેતી તરફ વાળવામાં આવતો પણ તે માટે તેની ખસી કરવી જરૂરી હતી. આ ખસી પ્રક્રિયા, તેના ઉપર જુલમ નથી? એક દષ્ટિએ તો મૃત્યુ કરતાં પણ ‘ખસી થવું’ વધુ ત્રાસદાયી છે, પણ સદીઓથી આવું ચાલે છે. આપણે હિંદુઓ બકરી-પાલન કરી શકતા નથી, કારણ કે તેને બકરો જન્મે તો તેનું શું કરવું? પાંજરાપોળોમાં ઘણા લોકો આવા નાના-નાના બકરાઓ મૂકી આવે છે, પણ તપાસ નથી કરતા કે તે કેટલું જીવે છે? ત્યાં પણ થોડા જ સમયમાં તે મરી જાય છે. ત્યાં ભાગ્યે જ કોઈ મોટી ઉંમરનો અલમસ્ત બકરો જોવા મળશે. આપણે રિબામણીને પાપ નથી માનતા અથવા તેથી આઘાત નથી પામતા. હા, મારી નાખવાને પાપ માનીએ છીએ અને તેથી આઘાત પામીએ છીએ. એક સર્વે કરવામાં આવે કે આપણે ત્યાં રિબાઈ-રિબાઈને જીવનારાં પશુઓનું પ્રમાણ કેટલું? તો મને લાગે છે કે બહુ મોટું પ્રમાણ નીકળે. તેમાં દુષ્કાળમાં ચાંલો કરીને જે ઢેરાં છૂટાં મૂકી દેવાય છે, તેની તો વાત જ શી કરવી? નગરોમાં કાગળો અને પ્લાસ્ટિક ખાઈને પેટ ભરનારાં પશુઓને જોઈને આપણને જરાય આઘાત નથી લાગતો. આપણે તેમને માત્ર જિવાડવા માગીએ છીએ, પછી ભલે તે કંકાલ થઈને રિબાઈ-રિબાઈને જીવે.

મેં પશ્ચિમમાં જોયું છે કે આવું કંકાલ પશુ ક્યાંય માર્ગ ઉપર તો શું ખેતરોમાં પણ જોવા ન મળે. જે ટ્રકોમાં ભરીને ઘેટાં કતલખાને લઈ જવાતાં હોય તે ટ્રકોની પાછળ દાણની ગુણો બાંધેલી હોય. કાયદો એવો છે કે દર ચાર કલાકે ટ્રક ઊભી રાખવાની. પેલાં ઘેટાંઓને દાણ

ખવડાવવાનું, પાણી પિવડાવવાનું અને પછી આગળ ચાલવાનું. તેને કાપી નાખવાનાં છે, પણ મરતાં પહેલાં તેમને રિબાવવાનાં નથી. “એનિમલ લો” કામ કરે છે. આપણે ત્યાં છેક રાજસ્થાનમાંથી ઘેટાં ભરેલી ટ્રકો મુંબઈ જવા નીકળે છે. ભૂખ્યાં અને તરસ્યાં, ઠાંસી ઠાંસીને ભરેલાં બિયારાં મૂંગાં પશુઓ કેટલાં રિબાય છે? કોઈને કશી પડી નથી. કેટલાંય રસ્તામાં મરી જાય તો રોડ ઉપર જ ફેંકી દેવામાં આવે છે. કોઈને કશી અરેરાટી થતી નથી. એવું પણ સાંભળ્યું છે કે ગાયોને કોથળાની માફક એક બીજા ઉપર થપ્પી મારીને હાથ-પગ બાંધીને છેક કતલખાનાં સુધી લઈ જવાય છે. તેમની કેવી દશા થતી હશે? તેમનો વધ કરવા ઉપર અહીં પ્રતિબંધ છે, એટલે જ્યાં પ્રતિબંધ નથી ત્યાં લઈ જવાય છે. આવી કૂરતા વિશ્વમાં ક્યાંય જોવા નહિ મળે. મને લાગે છે કે રિબામણીની દૃષ્ટિએ આપણે મહાપાપી છીએ. કેટલાક ભાવુક લોકો એવું માને છે કે સૌએ એક એક ગાય પાળવી જોઈએ. પહેલાં તો આ વ્યાવહારિક નથી. ફ્લેટોમાં કે સોસાયટીઓમાં રહેનાર માટે જગ્યા ક્યાં છે? ઘાસની વ્યવસ્થા ક્યાં છે? ઘાસને સંઘરવાની વ્યવસ્થા ક્યાં છે? તેને દોહવાની તો વાત જ જુદી. ઢોરાં પાછળ ઢોરાં જેવા થાવ તો ઢોરું રાખી શકાય. આખો દિવસ તેને ચાર-પૂળો-પાણી વગેરેની માવજત કરનાર ક્યાં છે? સૌથી મહત્ત્વનો પ્રશ્ન તો એ છે કે તે આર્થિક રીતે પોષાય તેમ છે? જ્યાં સુધી બબ્બે લીટર દૂધવાળાં ઢોરાં હશે ત્યાં સુધી પોસાવાનાં નથી. તેના સૂકા દિવસોનું શું? માનો કે એક ગાય પાંચ-સાત મહિના માંડ દૂધ આપે અને બીજા પાંચ-સાત મહિના સૂકા કાઢે તો આ સૂકા દિવસોનું શું? વળી કેટલીક ભેંસો તો ત્રણ-ત્રણ વર્ષ સુધી બંધાતી નથી અર્થાત્ તેમનો સૂકો પિરિયડ ત્રણ-ચાર વર્ષનો રહે છે. શું કરશો? કેવી રીતે પોસાશે? જ્યાં સુધી આર્થિક રીતે ઢોર પોસાય નહિ, ત્યાં સુધી ગમે તેટલી આદર્શની વાતો કરો તો તે કદી વ્યાવહારિક થઈ શકવાની નથી. ખરેખર તો જેની પાસે ખેતીની જમીન નથી તે ઢોરાં રાખી શકે જ નહિ. માનો કે અમદાવાદમાં ચાલીસ લાખની વસ્તી છે—સરેરાશ પ્રમાણે ચાર માણસે એક ઘર હોય તો દશ લાખ ઘરો છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એક એક ઢોર રાખીએ તો પણ દશ લાખ ઢોરાં થાય. તેમના માટે ઘાસ-ચારો-પાણી-રહેઠાણની વ્યવસ્થા થઈ શકે જ નહિ. તેમાંનાં દશમા ભાગનાં પણ રસ્તા ઉપર આવી જાય તો એક લાખ ઢોરાં રસ્તાને બંધ કરી દે. વળી પાછાં પ્રતિવર્ષ તેમનાં બચ્ચાં વગેરેની સંખ્યા ઉમેરાતી રહે. સામાન્ય રીતે એક ઢોરને મધ્યમ રીતે રાખવું હોય તો પણ પ્રતિદિનનો સો રૂપિયા ખર્ચ થાય. જ્યાં પોતે જ સો રૂપિયા નથી કમાતો અને પોતાના બાળ-બચ્ચાં માટે પૂરતી આવક નથી થતી ત્યાં ઢોર પાછળ રૂપિયા ખર્ચવા કોણ તૈયાર થાય? હા, આવી યોજના બંગલાવાળા કરી શકે. પણ તે પણ વ્યાવહારિક નથી. ખરેખર તો કોઈ નગરમાં ઢોરાં રખાય જ નહિ. દૂર-દૂર કોઈ ખેતરોમાં જ તેમને રાખી શકાય.

*

3. અહિંસાવાદથી ઊભા થતા પ્રશ્નો

પ્રાચીનકાળમાં બધાં મનુષ્યો પણ માંસાહારી અને શાકાહારી એમ બંને પ્રકારનો આહાર કરનારાં હતાં. માંસાહાર માટે તેઓ શિકાર કરતાં. રામાયણ-મહાભારત વગેરે પ્રાચીનગ્રંથોમાં માન્ય પુરુષોની પણ શિકારકથાઓ છે જ. આ શિકારના દ્વારા પશુઓનું સંતુલન બની રહેતું. કાળક્રમે મનુષ્યે પશુઓને પાલતુ બનાવ્યાં, સવારી માટે ઘોડા, ખેતી અને દૂધ માટે ગાય-બળદ, ભેંસ, બકરાં, કૂતરાં, ગધેડાં વગેરે અનેક પ્રકારનાં પશુઓ તેણે પાળ્યાં. તેમનો તે કાર્યોમાં ઉપયોગ થવા લાગ્યો. માણસ માંસાહારી પણ હતો એટલે આહાર તરીકે પણ તેમનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. ધાર્મિક યજ્ઞ-યાગાદિમાં પણ પશુઓનો ઉપયોગ થતો. આજે આખા વિશ્વમાં આ પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. જેથી વિશ્વમાં એક પ્રકારનું સંતુલન થઈ રહે છે, પણ વિશ્વમાં ક્યાંય નહિ અને ભારતમાં અને તેમાં પણ ગુજરાતમાં સવિશેષે પરાકાષ્ઠાનો અહિંસાવાદ આવ્યો. તેણે ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કર્યા છે, જેમાં પ્રજા અટવાઈ રહી છે. જેમ કે: શિકાર બંધ કરવાથી તથા કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે ઉપરનો હિંસક પ્રાણીઓનો વર્ગ ન રહેવાથી ઘણાં જંગલી પશુઓ વધી ગયાં છે. જે ખેડૂતોની ખેતીનો નાશ કરે છે. જેમ કે રોઝોની સંખ્યા પુષ્કળ વધી ગઈ છે. રોઝોનો શિકાર કરનાર નથી તો માંસભક્ષી હિંસક પ્રાણીઓ રહ્યાં કે નથી માણસો દ્વારા તેમનો શિકાર થતો. તેમની વસ્તી વધતી વધતી એટલી બધી વધી ગઈ છે કે અમુક ભાગમાં તો ખેતી કરવી જ શક્ય નથી રહી. વિદેશોમાં ખાસ કરીને સ્કેન્ડેનેવિઅન દેશોમાં પુષ્કળ હરણાં છે અને તેમના ઉપર શિકાર કરનાર કોઈ હિંસક પ્રાણીનો વર્ગ રહ્યો નથી એટલે સરકાર પ્રતિ વર્ષ બે મહિના માટે માણસોને શિકાર કરવાની છૂટ આપે છે. આ છૂટથી તેનું સંતુલન બરાબર રહે છે. જો આવી છૂટ ન અપાય અને લોકો શિકાર ન કરે તો હરણાં એટલાં બધાં વધી જાય કે ખેતી કરી શકાય નહિ. આવું જ આફ્રિકામાં હાથી વગેરે પ્રાણીઓનું પણ છે. આ પ્રાણીઓ જ્યારે સીમા કરતાં બહુ વધી જાય છે, ત્યારે સરકાર સંતુલન રાખવા કેટલાંક પ્રાણીઓનો નાશ કરવાની છૂટ આપે છે. ભારત અહિંસાવાદી દેશ થયો છે (પહેલાં ન હતો) અને હવે વળી પાછા પર્યાવરણવાદીઓ નીકળ્યા છે જે ઉંદરોનો પણ નાશ કરવા દેતા નથી!—આ બધાંના કારણે જંગલમાં તથા ગામ અને નગરોમાં અનાવશ્યક પશુઓ ઘણાં વધી ગયાં છે. રોઝોની માફક ભૂંડો પણ ખેતીનો નાશ કરે છે. આ સિવાય પણ બીજાં અનેક પશુઓ ખેતીનો નાશ કરે છે. નીતિકારે જણાવ્યું છે કે રાજાએ વારંવાર શિકાર કરવા જવું. ઘોડેસવારી કરીને રાજા વગેરે શિકાર પાછળ દોડે છે ત્યારે તેનામાં શૂરવીરતા, શ્રમ, ખડતલપણું આવે છે. આ બહાદુરી તેને યુદ્ધના સમયમાં ઉપયોગી થાય છે. જે માણસ હંમેશાં ગાદીતકિયા ઉપર આડો પડી રહે છે તેને ફાંદ નીકળે છે. આવો માણસ યુદ્ધના સમયે કશું કરી શકે નહિ, કારણ કે તેનું શરીર ખડતલ નથી અને મન લોહીના ટીપાને પણ જોઈ શકતું નથી. આથી તે યુદ્ધ ન લડી શકે. જે પ્રજા મન મૂકીને યુદ્ધ ન લડી શકે તે પોતાના રાષ્ટ્રને શત્રુઓથી બચાવી ન શકે. એટલે નીતિકારે રાજાને પ્રતિદિન શિકારે જવાની સલાહ આપી છે. તીવ્ર અહિંસાવાદથી આ બધું બંધ થયું જેથી એક તરફ ખેતીમાં રંજાડ કરનારાં જંગલી પશુઓ વધી ગયાં, તો બીજી તરફ પ્રજા નમાલી થઈ ગઈ. વિદેશોમાં હજી પણ કેટલીક અત્યંત મર્દાનગીભરી રમતો રમાય છે. જેમ કે આખલા સાથે કુસ્તી. રોડિયા ઘોડા ઉપર સવારી, સિંહ કે વાઘ જેવા હિંસક પ્રાણીઓ સાથે જીવ સટોસટની લડાઈ વગેરે. આવી રમતો રમનાર અને જોનાર બંનેમાં વીરત્વ આવે છે. આવી રમતોને સદંતર તિલાંજલિ આપી દેવાથી માણસો બીકણ અને ગભરુ બની જતા હોય છે. ભારત અને ગુજરાતમાં લગભગ આવું જ થયું કહેવાય, કારણ કે આવી કોઈ રમતો અહીં રમાતી નથી.

પાલક પશુઓના પ્રશ્નો

હવે જરા પાલક પશુઓનો વિચાર કરીએ. હિંદુ પ્રજામાં ઉપરનો વર્ગ બકરાં રાખી શકતો નથી. જો કે મહાત્મા ગાંધીજીએ બકરી રાખી હતી, પણ સામાન્ય પ્રજા બકરાં-ઘેટાં રાખી શકતી નથી. કારણ કે બકરીને બકરો જન્મે તો તેનું શું કરવું તે મહાપ્રશ્ન છે. બાકી બકરીનું દૂધ બહુ ગુણદાયી છે. મહાત્મા ગાંધીજી ગાયનું દૂધ ન પીતા પણ બકરીનું દૂધ પીતા, કારણ કે તેના ચારામાં અનેક ઔષધિઓ આવતી હોવાથી તેના દૂધમાં સહજ રીતે ઔષધીય ગુણો આવે છે, પણ કુદરતી પ્રક્રિયા પ્રમાણે કોઈ વાર બકરી જન્મે તો કોઈ વાર બકરો જન્મે. બકરી જન્મે તો તો ઠીક, આગળ દૂધ માટે કામ આવે પણ બકરાનું શું કરવું? કેટલાક લોકોએ તેના માટે રસ્તો શોધી કાઢ્યો કે બધા બકરાઓને પાંજરાપોળમાં મૂકી દેવા. પાંજરાપોળમાં જઈને જુઓ, ત્યાં બકરા, પાડા વગેરે બિનઉપયોગી પ્રાણીઓ લાંબું જીવન જીવતા જ

નથી, થોડા દિવસોમાં જ મરી જાય છે. તમે કદી કોઈ પાંજરાપોળમાં સો-બસો બકરા કે અલમસ્ત પાડાઓ વગેરે જોયા છે? મેં તો નથી જોયા. કેમ ત્યાં અલમસ્ત બકરા વગેરે નથી થતા? કારણ કે તેમને પૂરું ખાવા-પીવાનું અપાતું નથી. મોટા ભાગે તો આવાં પ્રાણીઓ ભૂખે ને ભૂખે રિબાઈ રિબાઈને મરી જતાં હોય છે. નવાઈ એ છે કે આને હત્યા કે પાપ મનાતું નથી. ઊલટાનું પુણ્ય મનાય છે. આ આખી ધારણા બદલવાની જરૂર છે. ખોટી ધારણાઓ વધુ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે અને પ્રજાને દુઃખી કરે છે.

હવે જરા વિચાર કરો કે તમારી પાસે એક સો બકરીઓ છે. દર વર્ષે તે વિચાય એટલે કુદરતી વ્યવસ્થા પ્રમાણે આશરે પચાસ બકરા અને પચાસ બકરીઓ જન્મે. આ પચાસ બકરામાંથી એકાદને ‘સાંઢ’ તરીકે રાખી શકાય. કારણ કે પચાસ-સો બકરીઓમાં એકાદ સાંઢ પર્યાપ્ત કહેવાય. પણ બાકીના ઓગણપચાસનું શું કરવું? સામાન્ય રીતે બકરી કે બકરો ત્રણ વર્ષે જુવાન થાય. ત્રણ વર્ષમાં તો દોઢસો બકરા થઈ જાય. આ બધાને પાંજરાપોળમાં મોકલી આપવા એ પ્રશ્નનો સાચો ઉકેલ નથી. એક તો વિશ્વભરના બધા બકરાઓને સંભાળી શકે તેટલી પાંજરાપોળો નથી. માનો કે આખા વિશ્વમાં આવી પાંજરાપોળો ઊભી કરાય તો કરોડો કરોડો બકરાઓ, પાડાઓ વગેરે અનુપયોગી પ્રાણીઓનો ભરાવો થઈ જાય. તેમને ખવડાવવાનું ઘાસ વગેરે ક્યાંથી આવશે? તો કરવું શું?

આવું જ આપણી પાલતુ ભેંસો રાખીએ છીએ તેને પણ અડધા પાડા અને અડધી પાડીઓ થાય છે. પાડીઓ તો ઉપયોગી થાય છે, પણ પાડાઓનું શું કરવું? ઉત્તર ભારતમાં પાડાનો ઉપયોગ ખેતી વગેરેમાં થાય છે. એટલે ત્યાં તો પાડાઓ જીવે છે, પણ અહીં ગુજરાત જેવા અહિંસાવાદી પ્રદેશમાં પાડા લાંબું જીવતા જ નથી, કારણ કે તેને ભેંસની માલિકણો દૂધ પિવડાવતી નથી. થોડા જ દિવસોમાં પાડાઓ રિબાઈને ભૂખે મરી જાય છે. લોકો છુટકારો અનુભવે છે, પણ આડકતરી રીતે તેને રિબાવી-રિબાવીને આપણે જ મારી નાખ્યો છે તેવું નથી માનતા. કેટલાક તો એવું પણ માની લે છે કે પાડાઓનું આયુષ્ય લાંબું હોય જ નહિ! આ ખોટી વાત છે. આ બકરાં અને ભેંસો વગેરે જ્યારે જંગલી દશામાં હતાં ત્યારે તેમના ઉપર કોઈ ને કોઈ હિંસક પ્રાણીઓ પણ હતાં, જે શિકાર કરીને તેમનું સંતુલન બનાવી રાખતાં. આજે પણ જ્યાં જ્યાં જંગલી અવસ્થામાં ભેંસો-બકરીઓ રહે છે, ત્યાં પાંજરાપોળોની જરૂર નથી પડતી. તેમના ઉપરનાં હિંસક પ્રાણીઓનો તે ખોરાક થઈ જાય છે અને સંતુલન થઈ જાય છે, પણ જ્યાં આ પ્રાણીઓને પાલતુ બનાવવામાં આવ્યાં છે અને પ્રજા ચુસ્ત શાકાહારી બનાવાઈ છે, ત્યાં સંતુલન નથી રહેતું, કારણ કે વધારાનાં પ્રાણીઓ વધ્યા જ કરે છે. એ પેલાં સારાં અને ઉપયોગી પ્રાણીઓનું ઘાસ ખાઈ જાય છે. એક ગણતરી પ્રમાણે એકલા ગુજરાતમાં એક કરોડ ઍસી લાખ ઢોરાં છે. ખરેખર તો ગુજરાતને દૂધ અને ખેતી માટે માત્ર ઍશી લાખ ઢોરાંની જ જરૂર છે. એક કરોડ ઢોરાં વધારાનાં છે. આ વધારાનાં ઢોરાં પેલાં ઉપયોગી ઢોરાંઓનું ઘાસ ખાઈ જાય છે. એટલે ચારે તરફ હાડપિંજરો દેખાય છે. જે માંસાહારી દેશો અને માંસાહારી પ્રજા છે, ત્યાં આવો કોઈ પ્રશ્ન નથી. જે જીવે છે તે સારી રીતે અલમસ્ત થઈને જીવે છે, કારણ કે તેને પુષ્કળ અને ઉત્તમ ખોરાક મળે છે. આપણે બધાંને જિવાડીએ છીએ, પણ હાડપિંજરો બનાવીને જિવાડીએ છીએ, કારણ કે કોઈને પણ ઉત્તમ ખોરાક આપી શકાતો નથી. આ વધારાનાં ઢોરાં ખુદ ઢોરાંઓ માટે અને રાષ્ટ્ર માટે પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, રાષ્ટ્ર કંગાળ બને છે અને પ્રજા પણ કંગાળ બને છે.

ગૌશાળાનો અમારો અનુભવ

મારી અંગત વાત કરું. અમે આશ્રમમાં નાની સરખી ગૌશાળા કરી. ખૂબ સારી અલમસ્ત ગાયો જોઈને મન ઠરે એવી. તેનું દૂધ પણ સરેરાશ આઠ ફેટ આવે. એક ગાયનું તો અગિયાર ફેટ આવે. લોકોને નવાઈ લાગે. ભેંસ કરતાં પણ વધારે ફેટ કહેવાય. બે-ત્રણ વાર પરીક્ષણ કરાવ્યું તોય અગિયાર ફેટ નીકળે. ઘીની બરણીઓ ભરાઈ જાય. પણ એક મોટો પ્રશ્ન ઊભો થયો. જરસી ગાયો હોવાથી તેને વાછડા જન્મે તો શું કરવું? કોઈ ખેડૂત લેવા તૈયાર નહિ. એક વાછડો જેમ તેમ કરીને સમજાવીને એક ખેડૂતને મફત આપ્યો. પણ બીજા વર્ષે પાછો વાછડો જ આવ્યો. સુંદર અને કદાવર પણ તેટલો જ. અમે દૂધ વગેરે પિવડાવીને તેને હૃષ્ટપુષ્ટ કર્યો, પણ ફરી પાછો એ જ પ્રશ્ન, ખૂંધ વિનાનો આ વાછડો કોણ લે? કોઈ ખેડૂત લેવા તૈયાર નહિ. છેવટે પંચમહાલના એક ભીલને સોગંદ ખવડાવીને આપ્યો કે તેને કતલખાને નહિ આપે અને સાંઢ બનાવશે. પણ મારું મન માને નહિ. મને થ્યું કે જરૂર એને કતલખાને મોકલવામાં આવ્યો હશે. અમે કાંઈ તપાસ તો કરી શક્યા નહિ, પણ છેવટે મારે ગૌશાળા બંધ કરી દેવી પડી. શુદ્ધ દેશી ગાયોનું દૂધ ઘણું ઓછું નીકળે, વળી તે પાંચેક મહિના સરેરાશ દોહવા દે. વસૂક્યા પછી એકાદ વર્ષે નવું બચ્યું જન્મે. એટલે એકાદ વર્ષ જેટલો તેનો સૂકો સમય રહે. આર્થિક રીતે તે

બહુ પોસાય નહિ. અમારે એક જરસી ગાય તો એવી હતી કે તેને પ્રયત્નપૂર્વક વસુકાવવી પડતી. છેવટ સુધી ત્રણ-ચાર લીટર દૂધ આપતી. ગાયો આર્થિક રીતે પગભર હોવી જોઈએ. દાન-ધર્માદાથી તેને લાંબો સમય જિવાડવા મથતા લોકો થાકી જવાના છે.

અન્ય પ્રશ્નો

એક બીજો પ્રશ્ન પણ ઊભો થયો છે. માણસ જંગલી દશામાંથી નાગરિક થયો અને તેણે પશુઓને પાળવા માંડ્યાં. તેમાં ઘોડા વગેરે સવારી માટે, ગધેડાં વગેરે માલ ઢોવા માટે, ગાય-ભેંસો-બકરીઓ વગેરે દૂધ માટે અને બળદો વગેરે ખેતી માટે ઉપયોગી બનાવ્યાં. ત્યારે યંત્ર યુગ ન હતો એટલે ગામેગામ નગરે નગરે ઘોડા, ઊંટ, બળદો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં રહેતાં, પણ જે ગણિત બકરીઓના બકરાઓ માટે બતાવ્યું, તે જ ગણિત આ પ્રાણીઓ માટે પણ ખરું જ. એકસો આખલા કે ઘોડા જન્મે તો તેમાંથી એકાદને ‘સાંઢ’ બનાવી શકાય. સો ગાયોમાં સો સાંઢ ન રખાય. તો બાકીના નવ્વાણુંનું શું કરવું? જવાબ હતો, ખેતી કરવી. પણ તેને આખલો રાખીને ખેતી કરવા જતાં તેની કામવાસના તેને મારકણો બનાવી દે. ઉત્પાત કરે, ઓછું જીવે અને દૂબળો રહે. એટલે માણસે તેને ખસી કરવાનું શરૂ કર્યું. બળદો, અશ્વો વગેરે ખસી કરેલા હોય તો સારું કામ કરે અને ઉત્પાત ન મચાવે. જો કે ખસી કરવાની પ્રક્રિયા અકુદરતી છે અને મૂંગા ઢેરો સાથે કૂરતા જ કહેવાય. જો તેમને વાચા હોત તો તેઓ જરૂર તેનો વિરોધ કરત, પણ કોઈ પ્રક્રિયા પૂરી પ્રજાના મગજમાં બેસી જાય પછી તે સહજ થઈ જાય છે. આપણે કાંઈક ખોટું કરીએ છીએ કે કોઈનો હક્ક છીનવી લઈએ છીએ તેનું ભાન જ નથી થતું કે નથી રહેતું. કેટલાક લોકોને એવું બોલતા સાંભળ્યા છે કે આપણાં ઘરડાં માતા-પિતાને આપણે થોડાં કાઢી મૂકીએ છીએ? આવી જ રીતે ઘરડાં પશુઓને પણ પોષવાં જોઈએ. આ લોકોને એટલું જ કહેવાનું કે આ દલીલ વ્યાવહારિક નથી. વૃદ્ધ માણસો માટે પણ હવે વૃદ્ધાશ્રમો કરવા પડ્યા છે. એ જરૂરી છે. પણ માણસ અને પશુઓને એક ગજથી માપી શકાય નહિ. સામે કોઈ એવું પૂછે કે “શું તમે તમારા છોકરાઓને ખસી કરો છો?” જો કહો કે ના, તો પછી પશુઓને (બળદ-ઘોડા વગેરેને) કેમ ખસી કરો છો? આ જુલમ નથી? તમે તમારા સ્વાર્થ માટે જ ખસી કરો છો ને? આ મૂંગાં ઢેરોને વાચા હોત તો ખસી કરવા દેત ખરાં? આ વ્યવહારની માણસના વ્યવહાર સાથે કેમ તુલના નથી કરતા?

તેમ છતાં સદીઓથી ખસી કરી નાખવાની પ્રક્રિયા આપણા કોઠે પડી ગઈ છે એટલે કોઈને તેમાં ભયંકર જુલમ થયાનું દેખાતું નથી. પણ ખસી કર્યા પછી પણ પ્રશ્ન પૂરો થતો નથી. બળદ આર્થિક રીતે પોસાતો નથી. હવે ખેતી માટે બળદોની જગ્યાએ ટ્રેક્ટરો, માલ ઢોવા માટે વણજારાની પોંડો વગેરેની જગ્યાએ ટ્રકો, ટ્રેનો વગેરે અને સવારી માટે સ્કૂટર, કારો, ટ્રેનો, વિમાનો વગેરે થઈ જવાથી હવે જૂની પદ્ધતિનો વ્યવહાર ચાલી શકે નહિ. એટલે બળદ વગેરેની જરૂરિયાતો જે પહેલાં હતી તે હવે નથી રહી. એક બળદ પાછળ સરેરાશ સો રૂપિયા પ્રતિદિન ખર્ચ થાય છે, તેના પાછળ એક માણસને રોકી રાખવો પડે છે અને તેની પાસેથી ખેતી વગેરેનું કામ લેવામાં ઘણો સમય લાગે છે અને તેમ છતાં ટ્રેક્ટર જેટલી તે ઊંડી ખેડ નથી કરી શકતો. ટ્રેક્ટરોથી ખેડૂતોને જે સગવડો ઊભી થઈ છે તે બળદોથી શક્ય નથી. એટલે આપોઆપ ગામોમાં બળદોની સંખ્યા તદ્દન ઘટી છે. ભવિષ્યમાં વધુ ઘટવાની છે. લાખ ઉપદેશો આપીને પણ ફરીથી બળદો વગેરેની પ્રસ્થાપના ખેતી વગેરેમાં કરી શકાશે નહિ. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે આ બધાનું કરશો શું? કેવી રીતે આ પ્રશ્ન ઉકેલાશે? બૂમબરાડા પાડવાથી કે નારા બોલાવાથી કે ધર્મની દુહાઈ આપવાથી કશો પ્રશ્ન ઉકેલવાનો નથી. ઊલટાનો પ્રશ્ન ગૂંચવાવાનો છે. શું કરશો?

આવી જ રીતે બીજાં પણ કેટલાંય પાલતુ પશુઓ છે, જેની ઉપયોગિતા ઘટી ગઈ છે. જો તેમની સંખ્યાનો ઉકેલ કાઢવામાં નહિ આવે તો રાષ્ટ્ર દુઃખી દુઃખી થઈ જશે.

4. અપરાધીઓ સાથે હિંસા

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી સમાપ્તિ સુધી અનેક અનિષ્ટોની સાથે અપરાધોનું અનિષ્ટ પણ ચાલુ રહેવાનું જ. અપરાધોના મુખ્ય બે ભેદ છે: (1) ઈશ્વરીય અને (2) માનવીય. ઈશ્વરે જે જીવનવ્યવસ્થા ગોઠવી છે તેનાથી ઊલટી વ્યવસ્થાએ જીવન જીવવું એ ઈશ્વરીય અપરાધ છે. એને પાપ કહેવાય છે અથવા કહેવાવું જોઈએ.

માનવીય વ્યવસ્થાના ત્રણ મુખ્ય ભેદો છે: (1) ધાર્મિક, (2) સામાજિક અને (3) રાજકીય. ધાર્મિક એટલે સાંપ્રદાયિક. મનુષ્યોએ જુદાજુદા ધર્મોના નામે સંપ્રદાયો રચ્યા છે અને પ્રત્યેક સંપ્રદાય પોત-પોતાના કાંઈક નીતિ-નિયમો પણ રચે છે. જેને તોડવાથી પાપ અથવા અપરાધ થયો ગણાય છે. જેમ કે એક સંપ્રદાય માંસ, ડુંગળી, લસણ તથા કંદ-મૂળ વગેરેને અખાદ્ય માને છે—તે ખાવામાં પાપ માને છે. બીજા આવું નથી માનતા. બીજો ધર્મ, વ્યાજ ખાવામાં તથા અમુક પશુઓનું માંસ ખાવામાં પાપ માને છે. આ ધાર્મિક અપરાધ છે. કેટલાક ધર્મો દારૂ પીવામાં પાપ માને છે, પણ ગાંજો, સૂકો, ચરસ વગેરેમાં પાપ નથી માનતા. કેટલાક નહાવામાં પણ પાપ માને છે તો કેટલાક નહાવામાં પુણ્ય માને છે. આવા અનેક વિધિ-નિષેધો છે. જેને ધાર્મિક અપરાધ કહી શકાય. આવા અપરાધીઓને દંડ તરીકે પ્રાયશ્ચિત્ત અપાય છે. તો કોઈ વાર ધર્મમાંથી બહિષ્કૃત પણ કરવામાં આવે છે. દંડ આપવાનો મૂળ હેતુ એ હોય છે કે વ્યક્તિ કે વર્ગ ફરીથી આવો અપરાધ કરે નહિ. ચુસ્ત અહિંસાવાદીઓ પણ પોતાના શિષ્યો વગેરેને ધાર્મિક ભૂલો માટે દંડ આપતા જ હોય છે. આ હિંસા જ છે, તેમ છતાં જરૂરી છે. જો દંડ અપાય જ નહિ તો પૂરી વ્યવસ્થા જ તૂટી પડે. એટલે પ્રાથમિક શાળાથી માંડીને છેક સ્મશાન સુધી દંડનું અસ્તિત્વ રહેતું જ હોય છે. મૃતકને દાટવું કે બાળવું કે બીજી કોઈ વિધિ કરવી એ બધું ધર્મ નક્કી કરે છે અને નક્કી થયા પ્રમાણે ન થાય તો (વિરુદ્ધ થાય તો) દંડ કરાય છે. આ પણ હિંસા જ કહેવાય. ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પશુબલિ વગેરે તો થાય છે, પણ ભગવાનને કેસરસ્નાન વગેરે કરાવવામાં તથા થાળ-ભોગ ધરાવવામાં પણ હિંસા તો થાય જ છે. આવી જ રીતે નરનારીને એકબીજાથી દૂર રહેવાની ફરજ પાડવી તથા દુઃખી કરવાં તે પણ હિંસા જ કહેવાય. જો બૂટ-ચંપલ પહેરવાથી કીડી-મકોડી વગેરેની હિંસા થાય તો ઉઘાડા પગે પણ કીડી-મકોડી દબાઈને મરવાની જ, એટલે ચાલવું પણ હિંસા થઈ જાય. હા, જોડાં પહેરવાથી પગમાં ગંદકીનાં જંતુઓ ન વળગે તથા કાંટો કે ખીલી વગેરે ન વાગે એટલે રક્ષા થાય ખરી.

સામાજિક હિંસા

ધર્મની માફક જ એક સમાજ-વ્યવસ્થા પણ હોય છે. જન્મથી માંડીને મરણ સુધી જે રીતે-રિવાજો કરવાના હોય કે તે સૌ સૌના સમાજ પ્રમાણે અલગ-અલગ પણ હોય છે. લગ્ન ક્યાં કરવું? કેટલી ઉંમરે કરવું? વર-કન્યા પક્ષે શી શી વિધિ કરવી, આણું ક્યારે કરવું, વિધવા-વિવાહ કરવો કે નહિ—વગેરે અનેક વિધિવિધાનો સામાજિક હોય છે. એક જ ધર્મ પાળનારાઓમાં સમાજ જુદો જુદો હોય તો રીતિ-રિવાજો જુદા જુદા થઈ જતા હોય છે. જ્યાં કોઈ પણ પ્રકારના નિયમો હોય છે, ત્યાં નિયમભંગ પણ હોય છે. જ્યાં નિયમભંગ થતો હોય ત્યાં દંડની વ્યવસ્થા પણ હોય જ. આવા દંડ ભંમેશાં ન્યાયપૂર્વકના જ હોય છે તેવું કહી શકાય નહિ. આવા દંડો પણ હિંસા જ છે.

રાજકીય હિંસા

સૌથી મહત્ત્વની હિંસા રાજકીય ક્ષેત્રે થતી હોય છે. દંડવિધાન વિના રાજ્ય ચાલી શકે જ નહિ. ચોરી-લૂંટ-બળાત્કાર, દેશદ્રોહ, ખૂન વગેરે અનેક અપરાધો થતા હોય છે. આ અપરાધોને રોકવા ન્યાયાધીશો, અપરાધીઓને જેલથી માંડીને મૃત્યુદંડ સુધીની સજા ફટકારતા હોય છે. પ્રશ્ન એ છે કે આવી હિંસાને રોકી શકાય ખરી? જો દંડ વિનાનું રાજ્ય હોય તો પ્રજા દુઃખી દુઃખી થઈ જાય. જે રાજા અપરાધીઓને દંડ આપી શકતો નથી તે નમાલો છે, પરાક્રમ વિનાનો છે, તે રાજ્ય કરવાને લાયક નથી.

હા, એવું બને કે કોઈ રાજ્યમાં એક જ પ્રકારના અપરાધ માટે ઓછી સજા હોય તો કોઈ જગ્યાએ ભયંકર સજા હોય. એવું પણ બને કે એક રાજ્યમાં જેને અપરાધ માનવામાં આવતો હોય તેને બીજા રાજ્યમાં અપરાધ ન માનવામાં આવતો હોય. જેમ કે દારૂબંધી વગેરે. એક રાજ્યમાં દારૂ પીવાથી અપરાધ બને છે તો બીજા રાજ્યમાં અપરાધ થતો નથી. આવી રીતે રાજકીય અપરાધો દ્વારા થનારી અવ્યવસ્થાને રોકવા દંડવિધાન જરૂરી છે, જેમાં હિંસા તો થતી જ હોય છે.

ફરી ફરીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે અપરાધીઓને દંડ કરવાની હિંસા કર્યા વિના રાજ્યવ્યવસ્થા ચાલી શકે? ભલે તે હિંસા ન્યાયપૂર્વકની હોય પણ હિંસા તો ખરી જ ને? અને ન્યાય તો હંમેશાં વિવાદાસ્પદ રહેતો હોય છે. એકની દૃષ્ટિએ ન્યાય હોય તો બીજાની દૃષ્ટિએ અન્યાય પણ થયો હોય, તેમ છતાં પૂરું વિશ્વ આ ત્રણે ક્ષેત્રોની હિંસાને સ્વીકારીને જ ચાલે છે.

આકાન્તાઓની હિંસા

હવે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, રાષ્ટ્ર ઉપર બહારથી કે અંદરથી આક્રમણ કરનાર શત્રુઓની હિંસાનો. રાષ્ટ્રો છે ત્યાં સુધી આક્રમણો રહેવાનાં જ. આકાન્તાને રોકવા, પાછો હાથવવા તેના ઉપર હુમલો કરવામાં સૈનિકો તથા નાગરિકોની પણ હિંસા તો થતી જ હોય છે. તેને રોકી શકાય? શાંતિ માટેના વાર્તાલાપ અને સમજણ વગેરે પડી ભાંગે પછી શું કરવું? ગીતાની ભૂમિકા જ આ છે. શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને સમજાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ જ્યારે કોઈ રીતે દુર્યોધન માન્યો નહિ ત્યારે યુદ્ધ અનિવાર્ય થઈ ગયું. આવું યુદ્ધ રોકી શકાય નહિ. ખરી વાત તો એ છે કે યુદ્ધ કરવાના સમયે જો યુદ્ધ કરવામાં ન આવે તો પાછળથી પ્રશ્નો ઘણા વિકરાળ થઈ જતા હોય છે. યુદ્ધ કરવું એ પણ કર્તવ્ય જ છે. ગીતાએ તેને દુર્લભ તત્ત્વ માન્યું છે. ભાગ્યશાળી ક્ષત્રિયો જ યુદ્ધને પ્રાપ્ત કરતા હોય છે. (સુખિનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભન્તે યુદ્ધમિદંશમ્.) કેટલીક વાર આક્રમણને રોકવા માટે પણ આક્રમણ કરવું જરૂરી થઈ જતું હોય છે. હિંસાને રોકવા માટે પણ ઘણી વાર હિંસા કરવી જરૂરી થઈ જતી હોય છે. જો સમયસર હિંસા કરવામાં ન આવે તો પછી પરિણામસ્વરૂપે મોટી હિંસા ભોગવવી પડતી હોય છે.

ઘણા ચુસ્ત અહિંસાવાદીઓ વારંવાર મહાત્મા ગાંધીજીની દુહાઈ આપીને કહેતા હોય છે કે અંગ્રેજો જેવી મહાસત્તાને ગાંધીજીએ અહિંસાના શસ્ત્રથી દેશ બહાર કાઢી અને દેશને આઝાદ કરાવ્યો. આ વાત પૂરી સાચી નથી. ગાંધીજીએ માત્ર અહિંસાનું જ શસ્ત્ર વાપર્યું ન હતું, પણ તેમનું ખરું શસ્ત્ર તો અસહયોગનું હતું. જો પ્રજા શાસકની સાથે સતત અસહયોગ કરે તો શાસક, શાસન કરી શકે નહિ. બીજું, ગાંધીજીના વિજયમાં સ્વયં ગાંધીજી જેટલા જ અંગ્રેજો પોતે જવાબદાર હતા. અંગ્રેજો કાયદાને માનનારા હતા. કાયદો તૂટી પડે અને અંધાધૂંધ અત્યાચારો કરીને તેઓ રાજ્ય કરવામાં માનતા ન હતા. એટલે ક્રમે ક્રમે અધિકારો આપીને ચાલ્યા ગયા. અંગ્રેજોની જગ્યાએ રશિયનો કે મુસ્લિમ શાસકો હોત તો ગાંધીજી સફળ થઈ શક્યા ન હોત. જો અહિંસાથી જ દેશ આઝાદ થયો હોત તો જૂનાગઢની લડાઈ અહિંસાથી ટાળી શકાઈ હોત. તે વખતે તો ગાંધીજી જીવતા હતા. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે જૂનાગઢની લડાઈ શસ્ત્રોથી કરવી પડી હતી. કેમ? કારણ કે સામા પક્ષે અંગ્રેજો ન હતા, મુસ્લિમો હતા. આવી જ રીતે નિઝામની સાથે પણ હિંસાથી વ્યવહાર કરવો પડ્યો હતો. ગોવાની આઝાદી પણ હિંસાથી લેવી પડી હતી. આ બધાં ક્ષેત્રોમાં અહિંસા કામ ન આવી. કારણ કે સામે અંગ્રેજો ન હતા. કાશ્મીરમાં પણ સેના મોકલવી પડી. ગાંધીજીએ જ કહ્યું કે ‘સેના મોકલીને પણ કાશ્મીરને બચાવી લો.’ આઝાદી પછીનાં પચાસ વર્ષમાં આપણે સીમા ઉપર તથા દેશના અંદરના ભાગમાં જેટલી ગોળીઓ ચલાવી છે તેટલી અંગ્રેજોએ કદાચ બસો વર્ષના શાસનમાં ચલાવી નહિ હોય, અને ભારત-પાકિસ્તાનના વિભાજનમાં વસ્તીપરિવર્તનમાં જે હિંસા થઈ છે, તે કદાચ હજારોમાં નહિ પણ લાખોમાં થઈ હશે. અહિંસાથી આઝાદી લીધી છે તેવો ભ્રમ ભાગવો જોઈએ. અહિંસાની લડાઈ, હિંસાની લડાઈ કરતાં વધુ હિંસક અને વધુ બરબાદી લાવનારી કહી શકાય. ફરીથી પુનરાવર્તન કરીને પણ કહેવું પડે છે કે અહિંસાની લડાઈની સફળતા માનવામાં આવે તો તેનું શ્રેય અંગ્રેજોના ભાગે પણ જાય. અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઈની સાથે આવી લડાઈ સફળ થઈ જાણી નથી.

આપણે કેમ યુદ્ધ કરી શકતા નથી?

આઝાદી પછી કેટલાક લોકોને અહિંસાનો કેફ ચઢ્યો અને તેઓ પ્રચાર કરવા લાગ્યા કે સેનાની જરૂર જ નથી. ગાંધીજીના અહિંસા-શસ્ત્રથી દેશનું રક્ષણ કરી શકાશે. શાસકો ઉપર પણ આ વિચારધારાનો પ્રભાવ હતો એટલે તેમણે સેના તથા શસ્ત્રો ઉપર જરાય ધ્યાન આપ્યું નહિ. જ્યારે આપણો પાડોશી દેશ તો હિંસાથી જ પ્રશ્નો ઉકેલવામાં માનનારો હોવાથી પહેલા દિવસથી જ તેણે શસ્ત્ર તથા સેના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપવા માંડ્યું. 1962ની ચીન સાથેની નાની લડાઈમાં આપણે હાર્યા અને અહિંસાવાદનો પરપોટો ફૂટી ગયો. શાસકોને વાસ્તવિકતા સમજાઈ અને સેના તથા શસ્ત્રો તરફ કાળજી રાખવાનું શરૂ થયું, જેથી 1965માં પાકિસ્તાન સાથેની લડાઈમાં આપણે કંઈક સારો દેખાવ કર્યો. 1971માં આપણને શસ્ત્રો તથા સેનાનો પૂરેપૂરો લાભ મળ્યો અને પાકિસ્તાનના બે ટુકડા કરી શકાયા.

ત્યારથી આપણે હવે અહિંસાની વાતો બહુ કરતા નથી. હા, ગાંધી-જયંતી કે મહાવીર જયંતી જેવા પ્રસંગે નેતાઓ જૂની રેકર્ડને ફરી ફરીને વગાડી લે છે!

વાસ્તવિકતા એ છે કે સીમા પારની લડાઈમાં અહિંસાનું કોઈ સ્થાન રહ્યું નથી. યુદ્ધ કરવું જ પડે છે. હિંસા કરવી જ પડે છે. જીવવા માટે યુદ્ધ અનિવાર્ય છે, કારણ કે દુષ્ટ શક્તિઓ સજ્જનોને શાંતિથી જીવવા દેતી હોતી નથી. ઇકોતેરની સફળ લડાઈ પછી આપણે ચૂપ-શાંત-નિષ્ક્રિય રહ્યા. પાકિસ્તાને, કાશ્મીરમાં પ્રોકસીયુદ્ધ શરૂ કરી દીધું. દશ-પંદર વર્ષથી આ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. આપણે આ યુદ્ધ જીતી શકતા નથી. આતંકવાદીઓ હિંદુઓને તથા કોઈ કોઈ વાર મુસ્લિમ તથા શીખોને પણ ઘરમાંથી કાઢી કાઢીને ગોળીએ મારે છે. અત્યાર સુધી હજારો નિર્દોષ હિંદુઓ, શીખો અને રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો મરી ચૂક્યા છે. રોજ મરી રહ્યા છે. બીજી તરફ સેનાના જવાનો પણ શહીદ થઈ રહ્યા છે. આ બધું અટકે તેવું ક્યાંય દેખાતું નથી. આપણને હવે આ રોજની હિંસા કોઠે પડી ગઈ છે. આનું મુખ્ય કારણ છે, યુદ્ધ કરી લેવાની જરૂર હોવા છતાં યુદ્ધ ન કરવું.

ચાર કારણો

આપણે પાકિસ્તાન સાથે યુદ્ધ કરી શકતા નથી તેનાં મુખ્યતઃ ચાર કારણો છે: (1) આપણી વિદેશનીતિ મિત્રવિહોણી છે. મિત્રો વિના યુદ્ધ ન કરી શકાય. (2) આપણી ગૃહનીતિ રાષ્ટ્રદ્રોહીઓને જેર કરી શકતી નથી. એટલે દેશની અંદર ઉત્પાત વધી રહ્યા છે. (3) પાકિસ્તાને પરમાણુ બૉમ્બ બનાવી લીધો છે અને તેણે જરૂર પડે તેનો ઉપયોગ કરવાની વારંવાર ધમકી આપી છે. આપણે તેના પરમાણુ બૉમ્બ કે બૉમ્બોના પ્રહારને સહન કરવા તૈયાર નથી. તેમ પ્રથમ અણુહુમલો કરીને તેની ક્ષમતાનો નાશ કરવા પણ તૈયાર નથી. અને (4) યુદ્ધનો આદેશ આપનારા તથા વિકટ સ્થિતિને સહન કરીને મહિનાઓ અને વર્ષો સુધી લડી લેનારા મક્કમ નેતાઓ આપણે ત્યાં નથી. આવાં બધાં અનેક કારણોસર આપણે જરૂર હોવા છતાં પણ લડાઈ કરી શકતા નથી. લડાઈ ન કરવાના પરિપાકરૂપે દેશમાં અંદર અને સીમા ઉપર પ્રોકસીયુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. એનાં માઠાં પરિણામો દેશ અને પ્રજા ભોગવી રહી છે. જો કે હવે લોકો અહિંસાની બહુ વાતો કરતા નથી. અનુભવોએ તેની નિષ્ફળતા સમજાવી દીધી છે, તો પણ હિંદુપ્રજા વૈચારિક દ્વિધામાં અટવાઈ રહી છે. હજી પણ ધાર્મિક રીતે તેના અહિંસાના સંસ્કારો તેને વાસ્તવિકતાથી દૂર રાખી રહ્યા છે.

અહિંસાવાદ-સંસ્કારથી થતાં નુકસાન

અહિંસાવાદના સંસ્કારોથી હિંદુ પ્રજાને આટલું નુકસાન થઈ રહ્યું છે:

1. તે શસ્ત્રધારી થઈ શકતી નથી. તેના ઘરમાં કોઈ સારું શસ્ત્ર હોતું નથી. પૈસા હોય તો તે સોનું તો ખરીદે છે, પણ તેનું રક્ષણ કરનાર શસ્ત્ર નથી ખરીદતી. એથી તે શસ્ત્રધારી હિંસક લોકોનો સતત માર ખાતી રહે છે. ગુરુ ગોવિંદસિંહજીએ જેમ શીખોને શસ્ત્રધારી બનાવીને વીર બનાવ્યા તેમ પૂરી હિંદુપ્રજાને પણ શસ્ત્રધારી બનાવીને વીર બનાવવી જરૂરી છે. તો જ તેનું ભવિષ્ય છે. નહિતર તેના કપાળમાં ગુલામીના લેખ લખાયેલા જ છે.
2. અહિંસાવાદના કારણે તે પાલતુ અને જંગલી—એમ બંને પ્રકારનાં અનાવશ્યક-હાનિકારક પશુઓ વગેરેનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકતી નથી. નાનાં-મોટાં શહેરોના રસ્તાઓ ઉપર પણ વધારાનાં પશુઓ અડા જમાવીને બેઠાં હોય છે અને માર્ગવ્યવહારને બાધા પહોંચાડતાં હોય છે. બીજી તરફ ખેડૂતોનો ભેલાણનો પ્રશ્ન વિકટ બની રહ્યો છે.
3. અહિંસાવાદના કારણે હિંદુ પ્રજા સમુદ્રનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી.
4. અહિંસાવાદના કારણે ઘણા યુવાનો સેનામાં જોડાઈ શકતા નથી. અમુક નિશ્ચિત જ્ઞાતિઓ જ સેનામાં જોડાય છે. બાકીની પ્રજા સેનાથી દૂર રહે છે. પ્રજાની સંખ્યામાં તેની સૈનિક ઉત્પાદકતાનો રેશિયો ઘણો ઓછો છે. આના કારણે તે લડાયક પ્રજા થઈ શકતી નથી, જેથી હિંસાવાદીઓ તેને જ્યારે જુઓ ત્યારે હેરાન કરે છે.
5. અહિંસાવાદના કારણે તે ખોટેખોટાં પાપો સ્વીકારીને પોતે પાપી છે તેવો અપરાધભાવ રાખીને સતત દુઃખી થયા કરે છે.
6. અહિંસાવાદના કારણે હિંસાવાદી પ્રજા સામે કમજોર અને મારખાઉ પ્રજા તરીકે સતત દબાયેલી રહે છે.
7. અહિંસાવાદ તેના વિકાસમાં અવરોધક પણ બને છે. જેમ કે સરદાર સરોવર જેવા બંધોનો એટલા માટે વિરોધ કરાય છે કે તેમાં

માછલાં ઉત્પન્ન થશે, વગેરે.

આવાં બધાં અનેકાનેક કારણો આપી શકાય, જેનાથી રાષ્ટ્ર અને પ્રજાને ભારે હાનિ થઈ રહી છે. તેનાથી કેટલા લાભ થાય છે તે કહેવું કઠિન છે.

હિંસાનું સમર્થન નથી:

અહિંસાવાદની અવ્યાવહારિકતા સમજવાની છે

લોકો અહિંસાવાદની અવ્યાવહારિકતા, વ્યર્થતા અને હાનિ-કારકતાને સમજે એ જરૂરી છે. સાથે સાથે આપણે હિંસાવાદના સમર્થક પણ નથી. હિંસા જ કર્યા કરવી એ પણ યોગ્ય નથી. સૂક્ષ્મ જીવાણુઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, નિરપરાધીઓ, પાડોશી રાષ્ટ્રો વગેરે સૌની સાથે બિનજરૂરી હિંસા કરવાની હોય જ નહિ. યથાસંભવ સૌની મૈત્રી અને સૌના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. જો તેમના અસ્તિત્વથી રાષ્ટ્ર, પ્રજા, માનવજાત કે કુદરતના અસ્તિત્વને વાંધો ન આવતો હોય તો એક પણ જીવને અનાવશ્યક રીતે નષ્ટ કરવો જોઈએ નહિ. જે એક બીજાનાં પોષક છે, તે રહેવાં જ જોઈએ. આપણે કોઈ કીડી-મકોડીને અનાવશ્યક રીતે મારવાં નથી. પણ સાથે સાથે આપણે માંકડ-મચ્છર-ચાંચડ કે એવાં જ બીજાં હાનિકારક જંતુઓની સંખ્યાને ઢગલાબંધ કરવાની પણ નથી. યથાયોગ્ય વિવેકથી વિચાર કરીને વિશ્વના, રાષ્ટ્રના અને સમગ્ર પ્રજાના કલ્યાણ માટે જે જરૂરી હોય તે કરવાનું છે. હિંસા-અહિંસાનો વિચાર કરતાં માત્ર મોક્ષનો જ વિચાર કરવો હિતાવહ નથી. ખરો વિચાર તો રાષ્ટ્ર અને પ્રજાનો કરવો જોઈએ.

આમ જુઓ તો હિંદુ પ્રજા અહિંસાવાદી છે જ નહિ. તેનાં દેવ-દેવીઓ અને અવતારો શસ્ત્રધારી છે, એટલું જ નહિ, તેમનું કાર્યક્ષેત્ર અસુરોના સંહારમાં રહ્યું છે. શ્રીરામ-શ્રીકૃષ્ણને કોઈ અહિંસાવાદી કહી શકે નહિ. હિંદુ પ્રજા હિંસાવાદી પણ નથી. અકારણ, ગમે ત્યારે ગમે તેની હિંસા કર્યા કરવાનું કોઈ કહેતું નથી. હિંદુ પ્રજા વાસ્તવવાદી છે. જરૂર પડે તો અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો પણ નાશ કરતાં પાછું જોવાનું નહિ. પણ વાસ્તવવાદી રાતોરાત થઈ જવાતું નથી. તે માટે પૂરી જિંદગી સાધના કરવી પડે છે. એક સૈનિક વર્ષો સુધી સાધના કરે છે, ત્યારે માંડ સૈનિક થઈ શકે છે. કશી જ તાલીમ લીધા વિના સામાન્ય માણસને યુદ્ધમાં મોકલવામાં આવે તો તે ખાસ કાંઈ કરી શકે નહિ, એટલે તાલીમ અથવા સાધના જરૂરી છે. તાલીમ લેવાનું વાતાવરણ ઘરમાં અને સમાજમાં હોવું જરૂરી છે. અહિંસાવાદીઓના ઘરમાં આવું શારીરિક તથા માનસિક વાતાવરણ જ નથી હોતું. તેમનામાં પડેલા ધાર્મિક સંસ્કારો તેમને સતત પાપ-પાપ-ના પડઘા સંભળાવ્યા કરે છે, એટલે વાતાવરણ બનાવવું જરૂરી છે. વાતાવરણથી લોકો વ્યાયામ અને સાહસપૂર્ણ રમતગમત તરફ ખેંચાય છે. ધર્મ એવો ન હોવો જોઈએ, જે બાળકોને વીર બનતાં અટકાવે અથવા સાહસ-શૌર્ય કે ખડતલપણાની પ્રેરણા જ ન આપે. વીરતા-સાહસ અને ખડતલપણા વિનાની અહિંસા એ માત્ર નમાલાપણાનો જ પર્યાય બની જાય છે. મુખ્ય મુદ્દો છે રાષ્ટ્રની બાહ્ય તથા આંતરિક શત્રુઓથી રક્ષા કરવાનો, તે માટે જે સમયે જે કાંઈ કરવું પડે તે જરૂર કરવું જોઈએ.

અત્યાર સુધી જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે બધાનો સાર એટલો જ છે કે લાખ પ્રયત્ન કરીને પણ સૂક્ષ્મ જંતુઓની હિંસા રોકી શકાતી નથી, જે કુદરતસહજ થતું હોય તેમાં કશું પાપ નથી. ખેતીવાડી, તળાવો, બંધો કે ઉદ્યોગો કરવા જ જોઈએ, તેના વિના રાષ્ટ્ર અને પ્રજાનો વિકાસ ન થઈ શકે. જો આ બધું ન કરવામાં આવે તો દેશ દરિદ્ર થઈ જાય, પ્રજા ભૂખે અને તરસે મરે. એટલે આ બધું થતાં અટકાવવું તે રાષ્ટ્રદોષ અથવા પ્રજાદોષ કહેવાય. ધર્મે જંતુઓનો નહિ, માણસોનો વિચાર કરવાનો છે. માણસોના પ્રશ્નોનો વિચાર કર્યા વિના માત્ર જંતુઓનો જ વિચાર કરનારો ધર્મ પ્રજાનું ભલું ન કરી શકે. અને લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ જંતુઓને લાંબું આયુષ્ય આપી શકાતું નથી. તે અલ્પજીવી છે. મરી જ જવાનાં છે. માટે માનવહિતનો ત્યાગ કરીને તેમનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. જંગલી તથા પાલતુ પશુ-પક્ષીઓની સંખ્યાનું નિયંત્રણ જરૂરી છે. તેમનો બેફામ વધારો થતો રહે તો તે પોતે જ ભૂખે મરી જશે અને રાષ્ટ્રીય તથા માનવજીવનને દુઃખી કરશે. એક મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત યાદ રાખવો જરૂરી છે કે મારવું તે ખરાબ છે, પણ રિભાવવું તો અત્યંત ખરાબ છે. મારવું કે રિભાવવું—એમ બેમાંથી કોઈ એકને સ્વીકારવું હોય તો રિભાવવા કરતાં મારવું એ ઠીક છે. જો પૂરેપૂરાં પશુ-પક્ષીઓને ઉત્તમ રીતે રાખી શકાતાં હોય તો તેનાથી વધુ ઉત્તમ કાંઈ નથી, પણ જો તેમને રિભાવી રિભાવીને કંકાલ હાલતમાં જ જિવાડવાં હોય તો તે નિંદા છે. તેનાથી બચવું જોઈએ. જે રાષ્ટ્રના દ્રોહીઓ છે, જે માનવતાના દ્રોહી છે, જે અપરાધીઓ છે, તેમને દંડ કરવો જ જોઈએ. આ દંડમાં મૃત્યુદંડ સુધીનો દંડ આવી

જાય છે. અપરાધીઓ ઉપર વારંવાર દયા કરવાથી રાષ્ટ્રમાં અરાજકતા અને આતંકવાદ વધી જાય છે, જે બહુ મોટી હિંસા કરાવે છે. એટલે શાસકે કઠોરતાથી રીઠા અપરાધીઓને દંડ દેવો જ જોઈએ.

રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત ક્યારે થાય ?

રાષ્ટ્રના સીમાડા પારના શત્રુઓ તથા અંદરના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. પૂરેપૂરી શક્તિ અને કુશળતાથી યુદ્ધ કરવાથી હિંસા અટકે છે. હિંસા દ્વારા હિંસાનો અટકાવ થાય છે. આવી જ રીતે આંતરિક શત્રુઓને પણ જેર કરવા કે નાશ કરવા હિંસા કરવી પડે તો જરૂર કરવી જોઈએ. આવી રાષ્ટ્રરક્ષા અને માનવતાની રક્ષા માટે કરાયેલી હિંસા એ સાધના જ છે. પાપ નથી. હા, દીન, દુઃખી, લાચાર, અસુરક્ષિત, દુર્બળની હિંસા ન કરવી જોઈએ. તેમનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આ ધર્મ છે. આનું નામ જ ધર્મરાજ્યની સ્થાપના છે. સમર્થ શૂરવીર શાસકે આ જ કરવું જોઈએ. આપણે સૌ પણ આ જ કામ કરીએ, જેથી રાષ્ટ્ર સુરક્ષિત થાય અને પ્રજા સુખી થાય.

17-4-2002

***

આંતરકવાદના ઊંડાં મૂળ

જેમને કોઈને પણ વૈશ્વિક આતંકવાદથી ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો હોય તે સૌએ હવે બે રીતે તેનો સામનો કરવો જરૂરી છે: પ્રથમ તો શસ્ત્રોના દ્વારા—તેમનાં શસ્ત્રો, કેન્દ્રો, નિર્માણો, સંગઠનો વગેરે પ્રત્યક્ષ કાર્યરત એકમોનો નાશ કરીને વિકરાળ આગને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, અને બીજો પ્રયત્ન વૈચારિક ક્ષેત્રમાં ધર્મઝનૂન, ધર્મમોહ કે ધર્મભ્રાન્તિને પેદા કરી હજારોનાં મસ્તિષ્કને વિકૃત કરનારાં કેન્દ્રોને વિકૃતિથી મુક્ત કરી, સુકૃતિપૂર્ણ ધાર્મિકતાની પ્રસ્થાપના કરવાનો છે. પ્રથમ પ્રયત્ન જરૂરી છે, પણ તે અપૂર્ણ છે. તે કરવા માત્રથી પૂરો ઉકેલ મળવાનો નથી. પૂરો ઉકેલ તો બીજા પ્રશ્નના ઉકેલથી જ મળવાનો છે. શાસકો અને ધર્મગુરુઓના સહિયારા પુરુષાર્થથી જ એ શક્ય છે. આપણે સૌ વિશ્વભરના ધર્મપ્રેમી અને શાંતિચાહકો આ કામમાં લાગી જઈએ તો જ વિશ્વનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ બનાવી શકાશે. પ્રસ્તુત પુસ્તિકા આજ આશયથી લખાઈ છે. આ લખાય છે ત્યાં સુધીમાં, અફઘાનિસ્તાનમાં ઉત્તરીય ગઠબંધનની સેના છેક કાબુલ સુધી પહોંચી ગઈ છે. હેરાત અને મજારે શરીફ તેના કબજામાં આવી ગયાં છે, પણ ખરો ખેલ હજી કંદહારમાં થવાનો છે. પૂરું અફઘાનિસ્તાન જીતી લેવાય તે પછી પણ પ્રશ્ન પૂરો થવાનો નથી. પ્રશ્નનો કાયમી ઉકેલ ઉપર બતાવેલા ‘સર્વધર્મસમભાવ’ના માર્ગે જ આવશે, એટલે સૌ કોઈ તે માર્ગે વળે એવી અપેક્ષા.

—સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

તા. 14-9-2001

શ્રી ભક્તિનિકેતન આશ્રમ,

પો.બો. નં. 19,

પેટલાદ-388450.

દંતાલી, જિ. આણંદ

1. આતંકવાદ

વિશ્વના પ્રારંભથી જ યુદ્ધો થયા કરે છે અને વિશ્વનું અસ્તિત્વ હશે ત્યાં સુધી થયા કરશે. યુદ્ધોને સદંતર રોકી શકાતાં નથી, માત્ર ઉચ્ચ આદર્શો અને સુફિયાણા ઉપદેશોથી યુદ્ધો રોકી શકાતાં નથી. યુદ્ધોને કેટલાક અંશોમાં રોકવાનું એક કારણ છે, ન્યાયની સ્થાપના. ન્યાય એ જ ધર્મ છે. ન્યાયની સ્થાપના એટલે કે ધર્મની સ્થાપના (સંપ્રદાયની નહિ). પ્રજા અને રાજા બન્ને ન્યાયપ્રેમી હોવાં જોઈએ. અન્યાયને સતત સહન કરી લેનારા કાયર જ કહેવાય. પછી ભલે તે ક્ષમા કે ઉદારતાની વાતો કરતા રહે. અન્યાયની સામે યુદ્ધ કે યુદ્ધની પ્રેરણા ન આપે તેવો ધર્મ, નમાલા માણસોને પેદા કરનારો થઈ જાય છે, પણ બીજા પક્ષે અકારણ કે અલ્પકારણ માટે મોટાં યુદ્ધો કરનારા રાક્ષસ જેવા થઈ જાય છે. જરૂર છે, સમજણ અને વિવેકપૂર્વકના યુદ્ધને ખરા સમયે લડી લેનારની. પ્રજા અને રાષ્ટ્ર વિદ્વાનો, ઉદ્યોગપતિઓ, વૈજ્ઞાનિકો, નેતાઓ વગેરે પેદા કરે છે તો યોદ્ધાઓ અને સેનાપતિઓ પણ પેદા કરે તે જરૂરી છે. જો પ્રજા, યોદ્ધાઓ કે સેનાપતિઓ પેદા નહિ કરે તો તે લાંબો સમય આઝાદીનું રક્ષણ નહિ કરી શકે. તે ગુલામ કે અર્ધગુલામ થઈ જ જશે. એટલે યોદ્ધાઓ અને પ્રચંડ સેનાપતિઓ પેદા કરવા જરૂરી છે.

યુદ્ધના પ્રકાર

1. પ્રાચીનકાળમાં યુદ્ધ આમને-સામને નજીકથી લડાતું અને યુદ્ધના પણ નિશ્ચિત નિયમો પળાતા. રામાયણ કે મહાભારતનું યુદ્ધ આવી રીતે લડાયું છે. તલવારો, ગદાઓ, ભાલાઓ કે પછી ધનુષબાણોથી લડનારાં યુદ્ધ એકદમ નજીકથી જ લડી શકાય. વળી તેમાં પણ કાંઈક મૂલ્યો સાથે યુદ્ધ લડાતાં. જેમકે શસ્ત્રવિનાના શત્રુ ઉપર પ્રહાર ન કરી શકાય. સાંજે યુદ્ધ બંધ થઈ જાય અને રાત્રે સૌ વિશ્રામ કરે. સવારે શંખ વાગે તે પછી જ યુદ્ધ શરૂ થાય, વગેરે વગેરે. ઘણા લાંબા સમય સુધી આવી પ્રથા ચાલતી રહી. ભારતમાં રાજપૂતકાળમાં એક ખાસ મૂલ્ય ઉમેરાયું. યુદ્ધ, સામી છાતીએ લડાય. પીઠ ન બતાવાય. પીઠ ઉપર પડેલો ઘા કલંક કહેવાય. આ મૂલ્ય પ્રમાણે રાજપૂતો સામી છાતીએ લડતા રહ્યા. આ લડાઈમાં વીરતા તો ખરી પણ કુનેહ ઓછી એટલે પાયમાલીનું પ્રમાણ વધી જાય. રાજપૂતો જેમની સામે લડતા હતા તે મુસ્લિમોમાં આવું મૂલ્ય ન હતું એટલે કેસરિયાં કે જૌહરવ્રતની પ્રથા તેમના ત્યાં દેખાતી નથી. જરૂર પડે ત્યારે તેનો સેનાપતિ સેનાને પાછી બોલાવી લેતો અથવા યુદ્ધ બંધ કરી દેવાતું. આમ કરવાથી સેનાનો અનાવશ્યક વિનાશ ન થતો. બચેલી સેનાનો ઉપયોગ ફરીથી કરી શકાતો. રાજપૂતોના પરાજયોમાં અને મુસ્લિમોના વિજયમાં બીજાં અનેક કારણોની સાથે આ કારણ પણ મહત્ત્વનું રહ્યું છે.
2. મુસ્લિમો બંદૂકો અને તોપો લઈ આવ્યા. એટલે યુદ્ધનું માર્જિન વધી ગયું. પહેલાં જ્યાં સામસામા નજીકથી યુદ્ધ કરતા ત્યાં હવે બંદૂક કે તોપની રેંજ પ્રમાણે દૂરથી યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ગોરી પ્રજા ભારતમાં આવી. તેણે બંદૂકો તથા તોપોનો ભરપૂર ઉપયોગ કર્યો અને વિજયી થતા રહ્યા. ચઢિયાતાં શસ્ત્રો, ચઢિયાતી શિક્ષા અને ચઢિયાતા સેનાપતિઓ જે પક્ષની પાસે હોય તે નાની સેના હોય તોપણ વિજયી થાય. અંગ્રેજો મોટા ભાગે મુસ્લિમો સામે લડ્યા અને જીત્યા. પણ આ જ કાળમાં ટીપુ સુલતાને રોકેટ બનાવ્યું. તેનો પ્રયોગ પણ કર્યો, પણ ટીપુ ટકી ન શક્યો. તે મરાયો તેની સાથે તેની રોકેટ વિદ્યા પણ મરી ગઈ. રોકેટ આવવાથી બે સેના વચ્ચેનું અંતર વધી ગયું હતું. યુદ્ધની કેટલીક વિશેષતાઓ જોશો તો ઘણા કાળ સુધી હિન્દુ-હિન્દુઓ અંદરોઅંદર લડતા રહ્યા. (મહાભારતમાં તો ભાઈ-ભાઈની લડાઈ છે.) પછી હિન્દુ-મુસ્લિમ લડતા રહ્યા. પછી મુસ્લિમો-મુસ્લિમો અંદરોઅંદર લડતા રહ્યા. તેઓ અંગ્રેજોથી હાર્યા તે પછી ગોરા-ગોરા અંદરોઅંદર લડતા લાગ્યા. (પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ ગોરા-ગોરાઓનું છે.) ખરેખર તો નજીકના માણસો જ વધુ લડ્યા કરતા હોય છે. કમે કમે આ યુદ્ધોમાં શસ્ત્રોનો પ્રકાર બદલાતો રહ્યો જેથી બન્ને સેના વચ્ચેનું અંતર વધતું ગયું.
3. વિમાનો, ટેન્કો અને તોપો આવી. તેમણે યુદ્ધનું સ્વરૂપ જ બદલી નાખ્યું. હવે માત્ર વીરતાની લડાઈ નહિ પણ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની લડાઈ શરૂ થઈ. જેની પાસે આવી ક્ષમતા ન હોય તે રાષ્ટ્ર કે પ્રજા હારવાની જ છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધમાં વિમાનો, રોકેટો, મિસાઈલો અને અણુબૉમ્બનો પણ ઉપયોગ થયો. બીજા વિશ્વયુદ્ધની સમાપ્તિ વખતે એવી આશા વ્યક્ત કરાઈ કે હવે ફરી આવું ભીષણ યુદ્ધ વિશ્વને જોવાનું નહિ મળે. જોકે છેલ્લાં પચાસ-સાઠ વર્ષમાં વિશ્વને આવું ભયંકર વિશ્વયુદ્ધ જોવા નથી મળ્યું તોપણ નાના પાયા ઉપર તો નાનાં-મોટાં યુદ્ધો થતાં જ રહ્યાં છે. પ્રાચીનકાળની આમનેસામનેની લડાઈ પછી ગેરીલા યુદ્ધ આવ્યું. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ અને

મરાઠાઓએ આ પદ્ધતિથી વિશાળ મોગલસેનાને હેરાન-પરેશાન કરી વિજય મેળવ્યો. અને છેલ્લે વિયેતનામ જેવા સામાન્ય દેશે અમેરિકા જેવી મહાસત્તાને આ ગેરીલા યુદ્ધ દ્વારા ઉચાળા ભરાવ્યા, આવી જ રીતે છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી એક નવી યુદ્ધપદ્ધતિનો વિકાસ થયો છે: ‘આતંકવાદ’.

આતંકવાદ

ઓછામાં ઓછા માણસો અને સાવ ઊતરતાં શસ્ત્રો દ્વારા પણ તમે ધારો તો મોટી સેનાને કે મોટા રાષ્ટ્રને પણ હેરાન-પરેશાન કરી શકો છો. આવું યુદ્ધ કરવા માટે લાખો માણસોની સેના કે અબજો રૂપિયાનાં શસ્ત્રો ભેગાં કરવાનાં નથી. માત્ર થોડા જ યુનંદા બલિદાન-વૃત્તિના માણસો બહુ થઈ ગયા. તેમને તોડફોડ કેમ કરવી, બોમ્બ કેમ મૂકવા, કેમ ફોડવા, અપહરણ કેમ કરવાં અને કેવી રીતે કૂરતાપૂર્વક માણસોને મારી નાખવાં—આવી બધી ટ્રેનિંગ આપીને યુદ્ધ શરૂ કરી શકાય છે. આવા યુદ્ધ માટે કફન બાંધીને કામ કરનારા માણસો ત્યારે જ મળે જ્યારે તેમની અંદર કોઈ તીવ્ર ભાવનાત્મક વૃત્તિઓ ભરી દેવામાં આવે. આવી તીવ્રભાવનાઓ ધર્મ સિવાય બીજે ક્યાંય મળવી કઠિન છે. વિશ્વના તમામેતમામ મુખ્ય-મુખ્ય ધર્મોનું પરિશીલન કરનારને ખ્યાલ આવશે કે આવું તીવ્ર ઝનૂન કયા કયા ધર્મો ભરી શકે છે.

ધર્મઝનૂન

જે ધર્મોમાં આવી ક્ષમતા જ નથી તે આતંકવાદી માણસો પેદા કરી શકતા નથી. જે કીડી-મકોડીને પણ મારી તો નથી શકતા પણ કોઈના દ્વારા મારવામાં આવી હોય તો તેને જોઈ પણ નથી શકતા તેમને હજાર પ્રયત્નો કરીને પણ કૂર ન બનાવી શકાય. પણ જે ઠંડા પેટે પ્રાણીઓ જ મારી શકે છે, મરતાં જોઈ શકે છે, જેમનું રૂંવાડું પણ ફરકતું નથી તેઓ સરળતાથી આવા કૂર આતંકવાદીઓ પેદા કરી શકે છે. બીજી તરફ સામા પક્ષે ભારત જેવા ઢીલા શાસકો અને સસલા જેવી પ્રજા ઉપર આતંકવાદના પ્રયોગો કરવા હોય તો જાણે સ્વર્ગ મળી ગયું. છેલ્લાં વીસેક વર્ષથી ભારત આ દુર્દશાને ભોગવી રહ્યું છે. તેમાં આતંકવાદીઓની પ્રબળતા કરતાં ભારતની પોતાની દુર્બળતા વધુ કારણ છે. છ-સાત લાખ સૈનિકોનું લશ્કર કાશ્મીરમાં ખડકવા છતાં આપણે આતંકવાદને રોકી શક્યા નથી. ઉત્તરોત્તર તેનું પ્રમાણ વધતું જ ગયું છે. પ્રાચીનકાળના રાજપૂત રાજાઓ જેમ શત્રુઓને છેક કિલ્લાના દરવાજા સુધી આવવા દેતા અને પછી કિલ્લાના દરવાજા બંધ કરીને યુદ્ધ કરતા અને અંતે હારી જતા તેમ આજે પણ આતંકવાદીઓ છેક સેના કે પોલીસના કેન્દ્ર સુધી પહોંચી જાય છે અને પછી મરજીવા થઈને ઓચિંતો હુમલો કરી વધુમાં વધુ નુકસાન કરીને કાં તો મરી જાય છે અથવા ભાગી જાય છે. આ ઓચિંતાના હુમલાથી જે અફરાતફરી મચે છે, તેનો લાભ લઈને આતંકવાદીઓ ભાગી જાય છે. તેમને સંતાવાની હજારો જગ્યાઓ છે. પછી મોડે મોડે પોલીસતપાસ શરૂ થાય છે, પોલીસમાં પણ કેટલા સાચા, વફાદાર હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. જે ભૂલો પ્રાચીનકાળમાં થતી રહી છે, તે અત્યારે પણ ચાલુ છે. અર્થાત્ શત્રુના મૂળ સુધી જવું નહિ, તેની બોડમાં જ તેના દાંત તોડવા નહિ, પણ તે છેક કિલ્લા સુધી આવે ત્યાં સુધી તેની રાહ જોવી, ઘણી વાર તો ગફલતથી રાહ જોવી.

મને લાગે છે કે જ્યાં સુધી આતંકવાદીઓને શરણ દેનારા, સાથ આપનારા, પ્રશિક્ષણ તથા શસ્ત્રો આપનારા એમ બધા જ સહાયક માણસોની સાથે એકસરખો વ્યવહાર નથી થતો ત્યાં સુધી આ મહારોગને મટાડી શકાશે નહિ. ભારતમાં આતંકવાદીઓ ક્યાંથી આવે છે? કોણ તેમને શરણ આપે છે? આતંક મચાવ્યા પછી કોને ત્યાં સંતાઈ જાય છે? અને કેવી રીતે પાછા પાકિસ્તાન ભાગી જાય છે, આ બધું સ્પષ્ટ નથી થતું. કદાચ થાય છે તો જે તે સહાયક અપરાધીઓને સજા નથી થતી. એટલે રોગ વધતો જ જાય છે.

અત્યારે વિશ્વભરમાં જે આતંકવાદ ચાલી રહ્યો છે તેને ‘ઇસ્લામિક આતંકવાદ’ એવું નામ આપવામાં આવી રહ્યું છે. જોકે પૂરી ઇસ્લામિક દુનિયા આતંકવાદી છે તેવું કહી શકાય નહિ. મુસલમાનોમાં ઘણા નેક-ટેક-ઈમાનવાળા અને શાંતિપ્રિય લોકો છે જ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે લગભગ બધાં જ સંગઠનો ઇસ્લામ સાથે કેમ જોડાયેલાં છે? આતંકવાદી સંગઠનોમાં ઘણા તો પોતાના જીવની પણ પરવાહ કર્યા વિના કુરબાન થઈ જવા માથે કફન બાંધીને નીકળી પડ્યા હોય છે. એટલે એમ કહેવું કે ધન-દોલતની લાલચમાં અથવા બીજી કોઈ લાલચમાં આ લોકો આવો ઉત્પાત મચાવે છે તે બરાબર નથી. આજ સુધી આવા સેંકડો નહિ બલકે હજારો નવ યુવાનો ફના થઈ ગયા છે અને હજારોને કૂરતાથી મારી ચૂક્યા છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ લોકો આટલી હદે કૂર કેમ બને છે? તેમને શું જોઈએ છે? આ બધા પ્રશ્નોના સાચા ઉત્તરો મેળવવાથી કદાચ આતંકવાદના મૂળ સુધી પહોંચી શકાય.

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યો છે

મને લાગે છે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ હવે ધાર્મિકતા ઓછી કરીને પ્રયોગશાળા તરફ આગળ વધ્યો છે. બીજી બાજુ, ઇસ્લામના અનુયાયીઓ પ્રયોગશાળા કરતાં મદ્રેસાને વધુ મહત્ત્વ આપતા થયા છે. અત્યંત ધનવાન મુસ્લિમ દેશો, ગરીબ મુસલમાનો માટે હોસ્પિટલો કે શિક્ષણ-સંસ્થાઓ બાંધી આપવા કરતાં ધર્મસ્થાનો બાંધી આપવા તરફ વધુ ઝોક દાખવી રહ્યા છે. ધર્મસ્થાનો હોય, ઈશ્વરની પ્રાર્થનાપૂજા થતી હોય, માણસને નેક અને ઈમાનદાર થવાની પ્રેરણા મળતી હોય તેથી વધારે રૂડું શું? પણ એ આવાં ધર્મસ્થાનો ઓસામા બિન લાદેનને પેદા કરતાં હોય તો આવાં ધર્મસ્થાનો માટે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. બીજું કે પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુ માણસે વિશ્વના મુખ્ય-મુખ્ય ધર્મોનું અનુકૂળતાથી અધ્યયન કરવું જોઈએ, તે તે ધર્મની દૃષ્ટિથી તેને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેથી ધાર્મિક તત્ત્વોનાં પરિણામોને સાચી રીતે સમજી શકાય. પ્રશ્ન એ થાય છે કે અત્યારે લગભગ બધા જ આતંકવાદીઓ ઇસ્લામ સાથે કેમ જોડાયેલા છે?

માફિયા અને આતંકવાદી

અહીં એક વાતનું ધ્યાન રાખવાનું છે કે માફિયા અને આતંકવાદી બન્ને ફૂર હિંસાથી પોતપોતાનાં લક્ષ્ય સિદ્ધ કરતા હોવા છતાં બન્ને એક નથી. માફિયાઓ માત્ર પૈસા માટે જ હત્યાઓ કરતા હોય છે. તેમાં બધા ધર્મો તથા બધી જાતિના લોકો ભળેલા છે. જોકે તેમાં પણ અત્યારે તો મુસલમાનોનું પ્રમાણ વધારે છે. બીજી તરફ આતંકવાદીઓ પૈસા માટે હિંસા નથી કરતા પણ તેમનું પોતાનું માની લીધેલું ઇસ્લામિક કોઈ નિશ્ચિત લક્ષ્ય હોય છે. એ લક્ષ્ય માટે તેઓ ફના થવા તૈયાર થઈ જતા હોય છે. આ લક્ષ્ય શું છે? ઓસામા બિન લાદેન કોઈ ગરીબ કે મુફલિસ માણસ નથી. તે તો અબજોપતિ છે, એટલે પૈસા માટે તે આતંકવાદ ફેલાવે છે તેવું તો ન કહી શકાય. ત્યારે તેને જોઈએ છે શું? શા માટે તે નિર્દોષ-ગભરુ માણસોની હત્યાઓ કરાવે છે!

બે ધારાઓ

મુસલમાનોમાં આ બાબતમાં બે ધારાઓ કામ કરી રહી છે. એક તો કહે છે કે આ બધું ઇસ્લામની વિરુદ્ધ છે. આવું ઇસ્લામમાં છે જ નહિ. તો બીજા તેને જેહાદ-ધર્મયુદ્ધ કહીને તેને કર્તવ્ય બતાવે છે. પ્રથમ વર્ગ ભલે ગમે તે કહે પણ ખુલ્લે-ખુલ્લા તે મોટા પ્રમાણમાં આવો મત આપતો નથી અથવા આપી શકતો નથી. ધર્મગુરુઓ પણ જરૂર પડે ત્યારે દબાયેલી જબાનમાં કહી દે છે કે આ બધું ઇસ્લામ વિરુદ્ધ છે અને અમારો તેમાં જરાય હાથ નથી. પણ આતંકવાદીઓને પકડાવવામાં કે તેમનો નાશ કરાવવામાં તેઓ કોઈ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવતા દેખાતા નથી. કેટલીક વાર તો આવા આતંકવાદીઓને તે હીરો માની લેતા દેખાય છે. જેમ ઓસામાને ઘણા મુસલમાનો હીરો માનતા થયા છે. લતીફ જેવા ડોનને અમદાવાદમાંથી પાંચ સીટો ઉપર જિતાડવામાં આવ્યો હતો અને મુંબઈના બોમ્બ બ્લાસ્ટર આરોપીઓને ચૂંટણીમાં ઊભા રાખવાની વાત પણ થઈ રહી છે. આ બધું શું સૂચવે છે? બેશક, આ બધામાં કેટલાક સાચા-નેક-ટેકવાળા લોકો પણ હશે જ. પણ તેમની સંખ્યા કેટલી? અને તેમનો પ્રભાવ કેટલો? એવાં કયાં કયાં ધાર્મિક કારણો છે કે લોકો આવી રીતે વિચારતા થઈ જાય છે? માત્ર જિન્ના સાહેબની ચઢવણીથી જ પાકિસ્તાન થયું હતું તેવું માની લેવું આત્મવંચના માત્ર છે.

ભારતના ભાગલા વખતની બે વિચારધારાઓ

તે વખતે બે ધારાઓ મુખ્ય હતી. મ. ગાંધીજીની વિચારધારા હતી કે હિન્દુ-મુસ્લિમ-શીખ-ઈસાઈ વગેરે સૌએ હળીમળીને સંપીને એકતાથી સાથે રહેવાનું છે. બીજી ધારા હતી—અમે હિન્દુઓની સાથે રહી શકીએ જ નહિ. અમે બધી રીતે જુદા છીએ એટલે અમારું જુદું જ રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ. ગાંધીજી હાર્યા અને જુદું રાષ્ટ્ર થયું. પાકિસ્તાન—પવિત્ર સ્થાન—દેશ બન્યો. પણ થોડા સમયમાં બાંગ્લાદેશ અલગ થઈ ગયો.

અત્યારની સ્થિતિ

પહેલાં હિન્દુઓ સાથે રહી શકાતું ન હતું. હવે મુસલમાન - મુસલમાન સાથે રહી શક્યા નહિ. કેમ, હવે શું વાંધો હતો? પાકિસ્તાનમાં મુહાજીરો, શિયાઓ, સુન્નીઓ, એહમદીઆઓ, ખ્રિસ્તીઓ વગેરે સૌનો મેળ કયાં છે? ભાગલા પહેલાં જે હુલ્લડો થતાં તેવાં હવે—અંદરોઅંદર થઈ રહ્યાં છે. પાકિસ્તાન બન્યા પછી પણ મુસલમાનને શાંતિ કયાં છે? કહેવાય છે કે કરાંચીમાં સાંજ પછી ઘરની બહાર

નીકળવું ભયજનક લાગે છે. અરે, નમાજ પડતા માણસો ઉપર મસ્જિદમાં ગોળીઓ ચલાવાય છે અને લાશોનો ઢગલો કરી દેવાય છે. પવિત્રસ્થાન (પાકિસ્તાન) આવું હોય? ત્રણ-ચાર વાર લોકશાહીનું ગળું ટૂંપીને સૈનિક ડિક્ટેટરોએ સત્તા પચાવી પાડી છે. ભારત સાથે ત્રણ-ચાર વાર યુદ્ધો કરીને ખુવાર થયેલું આ રાષ્ટ્ર પોતાનું દેવું તો શું દેવાનું વ્યાજ પણ ભરી શકતું નથી. પ્રશ્ન એ થાય છે કે ધર્મના નામે ભાગલા કરીને સુખી થયા કે દુઃખી થયા? આખી દુનિયા જાણે છે કે જમ્મુ-કાશ્મીરમાં જે આતંકવાદી કાર્યો થાય છે, તેમાં પાકિસ્તાન સ્પષ્ટ રીતે સંડાવાયેલું છે. તેણે આતંકવાદી પ્રશિક્ષણના કેમ્પો બનાવ્યા છે. તેને આર્થિક અને બીજી મદદ પણ આપે છે. લશ્કરે તોયબા અને બીજી આતંકવાદી સંસ્થાઓ પાકિસ્તાનમાં જ અહો જમાવીને બેઠી છે. ઓસામાનો આ સંસ્થાઓને સીધો ટેકો છે. અને કાશ્મીરમાં વિદેશી આતંકવાદીઓમાં મોટો ભાગ ઓસામાનો હોય છે. કાશ્મીરના પંડિતોને વીણીવીણીને બહાર કાઢ્યા પછી શીખો ઉપર હુમલા થયા એથી તે પણ કાશ્મીર છોડીને ચાલ્યા જાય! કારગિલમાં પાકિસ્તાની સેનાએ ગુપચુપ અહો જમાવ્યો. અને અંતે કશું મેળવ્યા વિના પાછું જવું પડ્યું.

મ. ગાંધીજી, પં. જવાહરલાલ નહેરુ જેવા નેતાઓ તો પાકિસ્તાનને સમજી શક્યા ન હતા પણ બાજપેયી પણ પાકિસ્તાનને સમજી શકતા નથી. બસ લઈને હરખઘેલા થઈને જવું, કારગિલમાં માર ખાવો, વિમાનનું અપહરણ અને લજજાજનક રીતે તેને છોડાવવું, ફરી પાછું આગ્રામાં હરખઘેલાપણાનું પ્રદર્શન—આ બધું બતાવે છે કે દિલ્હીમાં કોઈ પણ પક્ષનું રાજ્ય હોય, દિલ્હી પાકિસ્તાનને સમજી શકતું નથી. એટલે સતત માર ખાતું રહે છે. પ્રશ્નો ઉકેલાતા નથી. દિલ્હીની વારંવારની નિષ્ફળતાથી લોકો તથા સેના ઉપર વિપરીત અસર થવા લાગી છે. લોકોમાં ભારે નિરાશા અને પોતાના જ નેતા પ્રત્યે ગ્લાનિની ભાવના વધી રહી છે. તો બીજી તરફ ઓસામાના સમર્થકો ભારતમાં પણ વધી રહ્યા છે. બિન મુસ્લિમ જગતમાં ઓસામા જ્યાં આતંકવાદનું પ્રતીક બની ગયો છે. મુસ્લિમ જગતમાં તે હીરો બની રહ્યો છે. ભારતમાંથી કેટલીયે મુસ્લિમ સંસ્થાઓએ ગુપ્ત કે પ્રગટ રીતે ઓસામાને પોતાનો ટેકો જાહેર કર્યો છે.

બીજી ભૂલ

એવું લાગે છે ફરી પાછા મુસ્લિમો રાષ્ટ્રવાદની જગ્યાએ સંપ્રદાયવાદને વધુ મહત્ત્વ આપવા તરફ દોરવાઈ રહ્યા છે અને જે ભૂલ તેમણે આવા વલણથી દેશના ભાગલા પાડીને કરી હતી તે જ ભૂલ ફરી પાછી થઈ રહી છે. પણ આ વખતે પ્રતિપક્ષી ભારત નથી. અમેરિકા તથા પશ્ચિમી જગત છે. જે ઢ્યુ-પ્યુ અને કમજોર નથી. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્ર, પેન્ટાગોન અને બીજી અનેક જગ્યાઓએ વિમાનોને મિસાઈલ બનાવીને ખાનાખરાબી કરનાર આતંકવાદીઓ કોણ છે? અમેરિકાની બધી તપાસ એક જ તરફ નિર્દેશ કરે છે કે તે ઓસામા છે. ઓસામાને અને તેના શરણદાતા અને સાથીદારોને પકડવા કૃતસંકલ્પ અમેરિકા પ્રહાર કરવા તલપાપડ થઈ રહ્યું છે. અફઘાનિસ્તાનની મોટી કમજોરી તેની પાસે સમુદ્ર ન હોવાની છે. પણ અત્યારે એ કમજોરી તેના માટે પ્રબળ રક્ષક બની છે. અફઘાનિસ્તાનની ચારે તરફ જમીન છે અને તે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોના હાથમાં છે. બધાં મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એકી અવાજે વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રના નાશને વખોડે છે, પણ ઓસામા કે અફઘાનિસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવાની વિરુદ્ધમાં ખબરદાર કરે છે. આ તો એવી વાત થઈ કે તમે જે માર ખાધો તેને અમે વખોડીએ છીએ પણ માર મારનાર ઉપર આંગળી ઉપાડશો તો અમે સહન નહિ કરીએ. તે અમારો માણસ છે. ગમે તેવો તોપણ તે અમારો ભાઈ છે. તે જે કાંઈ કરે છે તે ધર્મ માટે કરે છે અને અમે સર્વ પ્રથમ ધર્મને મહત્ત્વ આપીએ છીએ, પછી બીજી વાતો. પાકિસ્તાનનો સાથ લીધા વિના આતંકવાદી મૂળિયાંને જેર કરવાં શક્ય નથી એવું અમેરિકા જાણે છે. પાકિસ્તાન પોતે આતંકવાદીઓની ભૂમિ બની ગયું છે અને કેટલીયે સંસ્થાઓ આતંકવાદની પ્રવૃત્તિ લઈને બેઠી છે. પાકિસ્તાન તેમને ખુલ્લુંખુલ્લા ટેકો આપે છે. આ બધું અમેરિકા જાણે છે. પણ તેના ટેકા વિના નાટકનો પ્રથમ અંક ભજવી શકાય તેમ નથી એટલે તેને મનાવવાના પ્રયત્ન કરે છે.

સમય વીતતો જાય છે

અમેરિકાના કોધ સામે પાકિસ્તાન ખુલ્લું પડવા માગતું નથી. ખુલ્લું પડી શકાય તેમ છે જ નહિ. એટલે સાથીદાર થવાની ભૂમિકા ભજવવા તૈયાર થયું છે. પણ જનતાનું શું? જનતા તો ઓસામાના પક્ષે છે. સમય વીતતો જાય છે. કદાચ સમય વિતાવવા માટે જ નાટક બેલાઈ રહ્યું છે. જેમજેમ સમય વીતશે તેમતેમ ઓસામાના સમર્થકો વધવાના છે. જે છૂપા છે, તે પ્રગટ થવાની હિંમત કરશે જ. અમેરિકાનું કામ ઘણું મુશ્કેલ થઈ જશે. માનો કે અફઘાનિસ્તાન ઓસામાને સોંપી દેવા તૈયાર થાય તો પછી શું? આતંકવાદ સમાપ્ત થઈ જશે? ના,

આતંકવાદનાં મૂળ વ્યક્તિવિશેષ—ઓસામા—માં જ નથી પણ ઓસામાનાં મૂળ જેમાં છે, તેમાં છે. જ્યાં સુધી ધાર્મિક વિચારધારાને સુધારવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી કોઈ વ્યક્તિ કે વ્યક્તિઓના સમૂહને નષ્ટ કરવાથી પાયાનું કામ થઈ શકવાનું નથી. આ કામ અમેરિકા કે બીજા દેશો કરે તેના કરતાં ઇસ્લામના સાચા વ્યાખ્યાતાઓ જ કરે તેમાં સૌનું કલ્યાણ છે.

આતંકવાદ બૂમરંગ બનશે

વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા હજારો મદ્રેસાઓમાંથી ઇસ્લામની કલ્યાણકારી અને માનવતાભરી ધારણાઓ પ્રગટવી જોઈએ. જો આવું ન કરી શકાયું તો થોડાક ગુમરાહ થયેલા માણસોના દ્વારા થનારો આતંકવાદ પૂરી પ્રજા ઉપર બુમરંગ થઈને પડશે. નિર્દોષ માણસોનો નાશ કરનાર પોતાનાં નિર્દોષ માણસોને કેવી રીતે બચાવી શકશે? આગમાં સૂકાની સાથે લીવું પણ બળી જતું હોય છે. એટલે આગ લગાડનારાને રોકો, અટકાવો, આવનારો ભયંકર વિનાશ જુઓ અને સૌને બચાવો.

મૂળભૂત યુદ્ધ વૈચારિક છે

એટલું યાદ રહે, આતંકવાદનું મૂળભૂત યુદ્ધ શસ્ત્રોનું નહિ, વૈચારિક છે. સિત્તેર વર્ષ ઉપર આવું જ વૈચારિક યુદ્ધ સામ્યવાદીઓ સામે લડાયું હતું. આખું વિશ્વ લાલરંગે રંગી નાખવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સાથે સામ્યવાદીઓ વિશ્વ ઉપર છવાઈ જવા માગતા હતા. તેમની ધારણા હતી કે તેઓ જ માત્ર સાચા છે અને તેમની પદ્ધતિથી જ ગરીબ માણસોનું કલ્યાણ થઈ શકશે. ગરીબ માણસોને પણ એવી આશા કે ચાલો, હવે તો આપણો જરૂર ઉદ્ધાર થશે—એમ માનીને સામ્યવાદી આંદોલનોમાં જોડાઈ ગયા હતા. પણ ઘણાં વર્ષો પછી ભાન થયું કે આવી ધારણા ખોટી હતી. લોકો વધુ ગરીબ તો થયા જ સાથે સાથે ગુલામ પણ થયા. હવે વિશ્વને પ્રથમ જેવો ખતરો સામ્યવાદનો નથી. વૈચારિક રીતે તેમને પણ પોતાની ભૂલો સમજાવા લાગી છે. પણ હવે વિશ્વને ઇસ્લામિક આતંકવાદીઓનો મોટો ખતરો છે. તે પણ વિશ્વનો ઉદ્ધાર કરવાની ધારણા લઈને નીકળ્યા છે. સામ્યવાદીઓની માફક તે પણ ગમે તેની ગમે તેવી હિંસા કરવામાં જરાય સંકોચ નથી કરતા. જે જે ઇસ્લામિક આતંકવાદીઓના અફઝાવાળા દેશો છે, તે ભયંકર ગરીબીમાં પીડાય છે. તેમનો વિકાસ અટકી ગયો છે. ઇસ્લામના નામે બધું જ જોહુકમીથી કરાવાય છે. દાદી રાખવી, બૂરખો પહેરવો. ન પહેરે તો તેજાબ નાખશે, હિન્દુ-શીખોએ પોતાની પ્રગટ પહેચાન ધારણ કરવી—બધું જ જોહુકમીથી, સમજણ સાથે જાણે કાંઈ લેવાદેવા નહિ. અને આ બધું વળી પાછું ભગવાનના નામે, ધર્મના નામે, ઉદ્ધારના નામે. કેવી વિચિત્રતા અને વિડંબના છે કે આતંક મચાવવો એ પણ ધર્મના નામે.

વૈચારિક યુદ્ધને મૂળમાંથી જ ડામી દેવું જોઈએ

ઇસ્લામનો જે ઉદારતાવાદી અને વિકાસ ચાહનારો વર્ગ છે તે ઘણો મોટો છે, પણ તે પણ સમસમીને લાચારીથી બધું જોયા કરે છે. ‘આ ખોટું થઈ રહ્યું છે’ તેવું બુલંદીથી પડકારી શકતો નથી. જ્યાં સુધી હિન્દુઓ કે ભારત સામે આતંકવાદ સફળ કરી શકાયો છે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે, પણ આતંકવાદે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોને શિંગડાં મારવાં શરૂ કર્યાં છે. સામ્યવાદીઓની સામે જેવી રીતે પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો વિજયી થયાં તેવી જ રીતે ઇસ્લામિક આતંકવાદની સામે પણ સફળ રહેશે જ, એવું લાગે છે. ઉદારવાદી સાચા મુસ્લિમો સહિત વિશ્વની બધી પ્રજાએ આ નવા વૈચારિક યુદ્ધને તેના મૂળમાં જ ડામી દેવું જોઈએ. તેમાં જ વિશ્વની ભલાઈ અને ભવિષ્ય છે. જે લોકોએ વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રનાં બન્ને ટાવરોને અમેરિકાનાં જ વિમાનો દ્વારા, અમેરિકાનાં જ પેસેંજરોથી, અમેરિકાના જ પેટ્રોલથી અને અમેરિકામાં જ પ્રશિક્ષણ લઈને નષ્ટ કર્યાં છે તે લોકોના હાથમાં જો અણુબૉમ્બ આવે તો ન્યૂયૉર્ક, લંડન, કરાંચી કે મુંબઈના બારામાં કોઈ સામાન્ય માછલી મારનારી નૌકામાં લઈ જઈને ફોડી શકે છે. અને હવે તો ઇસ્લામિક અણુબૉમ્બ બની પણ ગયો છે. માત્ર હસ્તાંતરિત કરવાનો જ પ્રશ્ન છે, જે અસંભવ નથી. વિશ્વ વહેલી તકે ચેતે તેમાં જ વિશ્વનું ભલું છે.

ભારત શું કરે ?

વીસ વર્ષથી ભારત આતંકવાદનો ત્રાસ ભોગવી રહ્યું છે. લાખ પ્રયત્નો કરીને પણ તે આતંકવાદને નાથી શકતું નથી, તે હકીકત છે. ભવિષ્યમાં પણ તે એકલા હાથે નાથી શકે તેવું દેખાતું નથી. એટલું જ નહિ, આતંકવાદનું ક્ષેત્ર જમ્મુ-કાશ્મીરથી વધીને પૂરા ભારતમાં ફેલાઈ જવાનું છે. માફિયા ડોન અને ત્રાસવાદીઓ વધુ ભયંકર થઈ શકે છે. ભારતમાં આતંકવાદ માટે સ્વર્ગ છે. કારણ કે તેનાં મૂળ સીમાપાર છે એટલે તેને મૂળમાંથી ઉખાડવાની ઇચ્છાશક્તિ દિલ્હી પાસે નથી. સીમાપારથી આવેલા આતંકવાદને પ્રશ્નય આપનારા

ગામેગામ અને નગરેનગરે અડાઓ છે. દિલ્હી સીમાપારના અડાઓને તો નષ્ટ નથી કરી શકતી, ભારતમાં પ્રસરી ગયેલા અડાઓને પણ તે નષ્ટ નથી કરી શકી. આતંકવાદીઓ કોઈ કોઈ વાર પકડાય છે, પણ તેમને પ્રશ્નય આપનારા પકડાતા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. આતંકવાદને પ્રશ્નય આપનારા કોઈ ને કોઈ રાજનીતિક પક્ષ સાથે પ્રભાવકારી સંબંધ ધરાવતા હોય છે. એટલે આવા સ્થાપિત હિંતપક્ષો કાગારોળ મચાવતા હોય છે.

બીજી તરફ માનવહક્કવાદીઓ અપરાધીઓના પક્ષે આવી જઈ પોલીસની કાર્યવાહીને ઠંડી પાડી દેતા હોય છે. ન્યાયાલયો પણ લાંબી કાર્યવાહીથી કેસને લૂલો થવા દેવામાં જાણતાંઅજાણતાં કારણ બનતાં હોય છે. ઘણી વાર દિલ્હીની માફક પોલીસ પણ એવી ઉદાર થઈ જતી હોય છે—આવા અપરાધીઓને ભાગી છૂટવાની તક આપી દેતી હોય છે. સૌથી કઠિન કામ કેસને સાબિત કેવી રીતે કરવો? સાક્ષીઓ કોણ થાય? થયા હોય તો ધાકધમકીમાં આવીને ફરી જતાં વાર ન લાગે. સરકાર કોઈની રક્ષા કરી શકતી નથી. ન્યાયાધીશને પણ ભય લાગે. પતિ પ્રબળ ન હોય તેવી વહુને કોઈ બહેન ન કહે. ખરી ખોડ અહીં જ છે. બીજી તરફ પ્રજા પણ કાંઈક નમાલાપણાથી ગ્રસ્ત છે. જમ્મુ-કાશ્મીરની આતંકવાદી ઘટનાઓને જાણનારા જાણે છે કે આતંકવાદીઓ રાત્રે ગામમાં આવે છે. વીણી-વીણીને હિન્દુઓને ઘર બહાર કાઢે છે, પછી ત્યાં જ ગોળીએ દે છે અથવા જંગલમાં લઈ જઈને ગોળીએ દે છે. પાછળ રોકકળ અને હાહાકાર થઈ જાય છે. પણ મેં કદી એવા સમાચાર નથી સાંભળ્યા કે ગામલોકો સામે થયા અને બે-ચાર આતંકવાદીઓને ઢાળી દીધા. એવું સાંભળ્યું છે કે સરકારે ગામેગામ શસ્ત્રો આપ્યાં છે અને રક્ષામંડળીઓ બનાવી છે. પણ જાણે કાંઈ જ નહિ. આવું કેમ થતું હશે? એક તરફ નિર્દોષ નાગરિકો—સ્ત્રી-બાળકો સૌને ફૂરતાથી મારી નાખવાની મનોભૂમિકા પૂરી પાડનારું કોઈ તત્ત્વ છે, જે આટલી પ્રચંડ હિંસા કર્યા પછી અરેરાટી નથી અનુભવતું. ઉપરથી આનંદ મનાવે છે. તો બીજી તરફ કોઈ એવું તત્ત્વ છે જે પોતાની રક્ષા કરવા જેટલી ત્રેવડ પણ ઊભી નથી કરતું. સસલાંઓને મારીને કદી પણ વરુઓને પસ્તાવો થતો સાંભળ્યો નથી.

ભયંકર આતંકવાદના ઓછાયા નીચે જીવનારી પ્રજા જો સામનો કરનારી ન બને તો આતંકવાદીઓ માટે શિકાર માટેનું ખુલ્લું મેદાન થઈ જાય. એવું જ થઈ ગયું છે. આતંકવાદીઓ પોલીસથી નથી ફફડતા, પણ પોલીસ અને જનતા આતંકવાદીઓથી ફફડે છે. આમને-સામનેની ગોળીઓ કરતાં ક્યારે કઈ ગાડી સુરંગથી ઉડાડી દેવામાં આવશે તેની બીક ઘણી રહે છે. આતંકવાદીઓને ખબર હોય છે, આતંકવાદ મચાવ્યા પછી પોલીસ ત્યાં આવવાની જ છે. તેમના રસ્તામાં સુરંગ બિછાવી દો એટલી પોલીસ પણ આતંકવાદનો શિકાર થઈ જાય. પોલીસ-વાહનમાં કર્તવ્ય બજાવનારાઓનો જીવ પડીકે બંધાયેલો રહે છે. તીવ્ર માનસિક સ્થિતિમાં જો પોલીસ કે સેના કાંઈક પગલાં ભરે તો માનવહક્કવાળા કાગારોળ મચાવે. દેશમાં અને પરદેશમાં બદનામી ફેલાવે. એક તરફ આતંકવાદીઓ બેફામ થઈને નિર્દોષ લોકો તથા પોલીસની હત્યાઓ કરે ત્યારે માનવહક્કવાળા ચૂપ રહે, બીજી તરફ જ્યારે પોલીસ કે સેના કોઈ પ્રતીકાર કરે ત્યારે બધા મુખર થઈ જાય.

અત્યાર સુધી કાશ્મીરમાં જે આતંકવાદીઓ પકડાયા કે માર્યા ગયા છે તેમાં તળ કાશ્મીરના તો નામમાત્રના જ છે. તેમાં સૌથી મોટું પ્રમાણ અફઘાનિસ્તાન, પાકિસ્તાન, આરબો, ચેચનો વગેરેનું છે. એટલે એમ કહી શકાય કે સીમાપારથી આવનારો આ આતંક ઘણા દેશોના નાગરિકોનો મળીને આવે છે. જે જે સંસ્થાઓ આ આતંકવાદની સૂત્રધાર છે, તેમાંની મોટા ભાગની પાકિસ્તાનમાં છે. આતંકવાદના મરણિયા લોકો શતપ્રતિશત મુસ્લિમો છે (કોઈ બિન મુસ્લિમ તેમાં ભળ્યો હોય તેવું જાણવામાં નથી આવ્યું.) તેઓ શા માટે આવાં કૂર કર્મો કરે છે? તેમને શું જોઈએ છે? માનો કે કાલે કાશ્મીર સ્વતંત્ર થઈ જાય તો તેમને શું મળવાનું છે? તે તો બધા પોતપોતાના દેશ ચાલ્યા જવાના. તો પછી કયો હેતુ સિદ્ધ કરવા તેઓ આટલી કૂર હત્યાઓ કરી રહ્યા છે? સો પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર છે, પોતાના ધર્મ માટે.

તાલીમ કેન્દ્રો

તેમના મગજમાં કૂટી-કૂટીને મજહબ ભર્યો છે. કોઈ ચુસ્ત ધાર્મિક બને તો વધુ નેકી-ટેકીવાળો બનવો જોઈએ, પણ આવી કૂરતા કેમ આવી જાય છે? ખરેખર તો ચુસ્તતા નફરત સાથે ભરવામાં આવે છે. તાલીમકેન્દ્રોમાં પોત-પોતાના ધર્મના ઉચ્ચ આદર્શોના પાઠ પઢાવવામાં આવે તો તેથી રૂંડું શું? પણ પોતાના ઉચ્ચ આદર્શોની સાથે અથવા કહો કે તેના વિના પણ બાકીના બધા પ્રત્યે નફરતની આગ ઓકવામાં આવે તો માણસ જેવો માણસ ધર્મના દ્વારા, ધર્મ માટે ભયંકરમાં ભયંકર સ્વરૂપ ધારણ કરી શકે છે. દુર્ભાગ્યવશ અત્યારે ધર્મરક્ષકનું પદ

ઓસામાને મળ્યું લાગે છે. તે ધર્મના પ્રતીક બની ગયા છે. એક કેમ્પમાં આતંકવાદીઓને નિશાન લેતાં શિખવાડવામાં આવતું હતું, તેમાં નિશાન માટે સામે અમેરિકન પ્રમુખ બિલ ક્લિન્ટનની છબિ મૂકવામાં આવી હતી. નિશાન લેવાના પ્રયોગની સાથે માનસિકતા તૈયાર કરવાનો પ્રયોગ પણ થઈ રહ્યો છે. મુસલમાનોમાં એક ઝનૂની વર્ગ એવો તૈયાર થઈ રહ્યો છે, જે અમેરિકા (પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો) ભારત અને ઇઝરાયેલ જેવા દેશોને ધર્મના શત્રુ માને છે. તેમાં અમેરિકા મોખરે છે.

ઇઝરાયેલની યાત્રામાં મેં જોયું હતું કે તે દેશમાં દસ ટકા કરતાં વધારે આરબ પ્રજા છે, અને આરબ દેશો કરતાં વધુ સુખી છે. પાડોશી પેલેસ્ટાઈન પ્રદેશમાંથી હજારો આરબો પ્રતિદિન રોજી કમાવા ઇઝરાયેલ આવ-જા કરે છે. તેમનું અર્થતંત્ર ઇઝરાયેલ આધારિત છે. જ્યારે જ્યારે પણ ઇઝરાયેલ સીમા બંધ કરી દે છે, ત્યારે ત્યારે આ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ કફોડી થઈ જાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં લાખો મુસ્લિમો વસે છે, તેમની ભવ્ય મસ્જિદો છે અને પોત-પોતાના ધર્મ પ્રમાણે જીવન જીવે છે. તેઓ જે જે દેશોમાંથી અમેરિકા આવ્યા હોય છે, તે તે દેશો કરતાં તેમનો જીવનસ્તર ઘણો ઊંચો હોય છે. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રનાં બન્ને ટાવર તૂટ્યા પછી અને આ તોડનારા ઓસામાના આરબ કે બીજા મુસ્લિમ માણસો છે તેવો પ્રચાર થતાંની સાથે અમેરિકામાં શીખો, આરબો વગેરે ઉપર હુમલા થવા માંડ્યા હતા (જો ભારતમાં આવું કાંઈક થયું હોત તો કેવાં રમખાણો થાત તે કલ્પના પણ ધ્રુજાવી દે તેવી છે). અમેરિકાએ તરત જ તેના ઉપર કાબૂ પ્રાપ્ત કર્યો અને અપરાધીઓને પકડી જેલ ભેગા કર્યા. એક મસ્જિદમાં પ્રમુખ બુશ પોતે ગયા અને ઇસ્લામને શાંતિદાતા ધર્મ બતાવી અમેરિકાના વિકાસમાં મુસ્લિમોએ સારો ફાળો આપ્યો છે તેમ કહી વખાણ કર્યા, અને વિરોધ કરનારા ગોરાઓને ફટકારીને ‘શરમ-શરમ’ કહ્યું. આ જ અમેરિકા અને પશ્ચિમના દેશોની સંસ્થાઓ અફઘાનિસ્તાન અને પાકિસ્તાનમાં મુસ્લિમ શરણાર્થીઓ વગેરેને અનાજ વસ્ત્ર વગેરે પૂરાં પાડે છે.

પ્રશ્ન એ છે કે ‘અમેરિકા ઇસ્લામનો મોટો શત્રુ છે’ તેવો પ્રચાર કયા આધારે થઈ રહ્યો છે? શું તેણે મસ્જિદો તોડી છે? શું તેણે મુસલમાનોને જબરદસ્તીથી ધર્માતરિત કર્યા છે? તેણે એવું તો કયું કામ કર્યું છે કે લોકો તેને ઇસ્લામનો શત્રુ માને છે? આ કોઈ અમેરિકાની વકાલત નથી. પણ એક ગાંડું ટોળું માર-માર કરતું દોડી રહ્યું છે, તેમાં થોડાક તો ડાહ્યા લોકો ઊભા રહીને શાંતિથી વિચાર કરે. ઓસામાના માણસોએ કેન્યા-ટાંઝાનિયામાં અમેરિકન દૂતાવાસોને બોમ્બનો પલીતો ચાંપ્યો અને ઇમારતો ધ્વસ્ત થઈ સાથે સાથે 200થી 250 માણસો પણ મરાયાં, તે પછી આતંકવાદ તેની પાછળ છેડતીઓ કરતો રહ્યો. તેમ છતાં તેણે (અમેરિકાએ) અપરાધીઓ સિવાય બીજા કોઈ મુસલમાન સામે કોઈ પગલાં ભર્યાં નથી. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રની ભયંકર હોનારત પછી પણ તેણે ઇસ્લામ કે સંપૂર્ણ મુસલમાનો માટે કોઈ પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નથી. તે તો કહે છે કે અમારો વિરોધ માત્ર આતંકવાદી ઓસામા પ્રત્યે અને તેના સહયોગીઓ પ્રત્યે છે. ઓસામાનું નેટવર્ક ચાલીસ દેશોમાં ફેલાયેલું છે, જેમાં ભારત પણ આવી ગયું.

આવા મોટા આતંકવાદીને અમેરિકા સહન કરી લે અને તેની પ્રવૃત્તિઓ ચાલવા દે એવી કોઈની ધારણા હોય તો તે અસ્વસ્થતાની નિશાની છે. જે લોકો આંતરે દિવસે વાતવાતમાં ‘જેહાદ જેહાદ જેહાદ’ના નારા લગાવી પોતે અશાંત થાય છે અને વિશ્વને શાંતિથી રહેવા દેતા નથી તેમના હાથમાં ધર્મની વ્યાખ્યા આપવામાં આવશે તો તે ધર્મને જ વધુ નુકસાન કરશે. દુર્ભાગ્યવશ આતંકવાદના ચરમશિખર ઉપર બેઠેલા માણસને ધર્મરક્ષક માની લેવામાં આવ્યો છે. અને તેના એક શબ્દ ઉપર ફના થવા હજારો લાખો લોકો તૈયાર થઈ રહ્યા છે. ક્ષમા, દયા, કરુણા, ઉદારતા, વિશાળતા ભાઈચારો વગેરે ઉદાત્ત માનવીય ગુણોથી ધર્મ દીપી ઊઠતો હોય છે, તેની જગ્યાએ નફરત, માત્ર નફરત અને ફૂરતાભરી હિંસાના દ્વારા કોઈ ધર્મનો જયજયકાર કરવા માગે તો તે પોતાના ધર્મને જ હલકો પાડવાનું કૃત્ય કરી રહ્યો છે. તેને રોકવાની જગ્યાએ તેની પીઠ થાબડનારા ધર્મના નામે અધર્મનું જ કાર્ય કરી રહ્યા છે.

આપણી કમજોરી

પૂર્વે કહ્યું તેમ છેલ્લાં વીસ વર્ષોથી ભારત આવા ધર્મઝનૂન-પૂર્વકના કૂર આતંકવાદને સહન કરી રહ્યો છે. આ તેની ઉદારતા નથી પણ સ્પષ્ટ કમજોરી છે. વિશ્વનો બીજો કોઈ પણ આટલો મોટો દેશ આટલાં વર્ષો સુધી આવા આતંકવાદને સહન કરે નહિ. પહેલાં દિલ્હીના નેતાઓ વાંઝણી ધમકીઓ આપતા, જેનાં કુપરિણામ લોકોને જ ભોગવવાં પડતાં—હવે તો ધમકીઓ આપવાનું પણ બંધ થયું છે. પ્રભાવહીન ધમકીઓથી લોકો પોતે જ ત્રાસવા લાગ્યા છે, હાંસી ઉડાવતા થયા છે ત્યારે, દિલ્હી નજીકના ભવિષ્યમાં તો શું પણ દૂરના

ભવિષ્યમાં પણ આ ઝેરીલા આતંકવાદને સમાપ્ત કરી શકશે તેવી આશા બંધાતી નથી. આવી સ્થિતિમાં ઈશ્વર જ જાણે તેની મદદે આવ્યો હોય તેમ આતંકવાદીઓની બંદૂક અમેરિકા ઉપર ફૂટી છે. એક જૂની કહેવત છે કે ‘ઘો મરવાની થાય ત્યારે વાઘરીવાડે જાય’— આજ સુધી ઘણા દેશો અને ઘણી પ્રજાને આ આતંકવાદી ઘોઝે બચકાં ભર્યાં છે.

એક વાત સૌએ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ખુદ ઇસ્લામિક દેશોમાં પણ આ ધાર્મિક આતંકવાદીઓએ કાળો કેર વર્તાવ્યો છે. અલજીરિયામાં સૈંકડો માણસોનાં ગળાં કાપી નાખવાં, મિસ્રથી માંડીને ફિલિપાઈન્સ સુધીના દેશોમાં હાહાકાર મચાવવો, બીજાની વાત જવા દો, ખુદ પાકિસ્તાનમાં જ આવી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાની વાત ચાલી હતી. અફઘાન સીમા નજીકના પ્રદેશના મદ્રેસાઓ તેમના માટે ચિંતાજનક થવા લાગ્યા છે (ભારતની તો વાત જ શી કરવી?) એટલે માત્ર અમેરિકા-ભારત-ઇઝરાયેલ જેવાં રાષ્ટ્રો જ તેનાં લક્ષ્ય નથી રહ્યાં પણ સ્વયં ઉદારતાવાદી મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો પણ તેનું લક્ષ્ય બન્યાં છે. એમ કહી શકાય કે આખું વિશ્વ આ આતંકવાદની એડી નીચે આવી રહ્યું છે. જો આતંકવાદ સફળ રહ્યો અને પૂરું વિશ્વ આતંકવાદીઓ કહે છે તેવા ધર્મ પ્રમાણેની જીવનવ્યવસ્થા નીચે જકડાઈ જાય તો વિશ્વના દેદાર કેવા રહે? અરે, દૂર ક્યાં જોવા જવું છે. અફઘાનિસ્તાનને જ જોઈ લો ને. કિસમીસ, બદામ, અખરોટ વગેરે સૂકા મેવાનો આ દેશ અત્યારે ભયંકર ગરીબી અને કંગાલિયતમાં જીવી રહ્યો છે. સ્ત્રીઓની દુર્દશાની તો વાત જ કરી શકાય તેમ નથી. શું આખા વિશ્વને આવું થવા દેવું છે? જો ના, તો આવા આતંકવાદને જડમૂળમાંથી ઉખેડી નાખવા સૌએ ખભે-ખભો મેળવવો પડશે. હવે તટસ્થ કે અલગ-અલગ પડીને જીવી શકાશે નહિ. દૂધમાં અને દહીંમાં પગ રાખવાથી હાનિ જ થશે. સ્પષ્ટ રીતે આપણે ન્યાયનો અને શાંતિનો પક્ષ લેવો જ પડશે. જો આ તક ચૂક્યા તો ઇતિહાસ માફ નહિ કરે. ફરીથી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે આપણો સંગ્રામ આતંકવાદીઓની સામે છે, કોઈ ધર્મ કે સંસ્કૃતિની સામે જરાય નથી.

ઇસ્લામ ધર્મની વિશેષતાઓ

હું પ્રથમથી જ બધા ધર્મોનું તેની અનુકૂળતાદષ્ટિથી અધ્યયન કરતો રહ્યો છું અને લોકોને પણ આવી રીતે સર્વધર્મનું અધ્યયન કરવાનું સૂચવતો રહ્યો છું. મને તેથી ઘણો લાભ થયો છે. મારામાં જે કંઈ વિશાળતા કે વ્યાપકતા આવી છે તે આ સર્વધર્મનાં શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી આવી છે. આ અધ્યયનના કારણે હું સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતાનો ચાહક થયો છું. મેં બધા ધર્મોનાં કંઈક અંશે જમા-ઉધાર પાસાં જોયાં છે અને તેમાંથી જમા-જમા પાસાંઓનું સમર્થન કરતો રહ્યો છું. ઘણી વાર ઘણા હિન્દુભાઈઓની ફરિયાદ રહી છે કે હું ઇસ્લામનાં ઘણાં વખાણ કરું છું. વાત સાચી પણ છે. તેનો એકેશ્વરવાદ, સમાનતા, આભડછેડ વિનાની જીવનવ્યવસ્થા, બ્રહ્મચર્ય પાળવા ઉપર નહિ પણ કુદરતસહજ આવેગોને કુદરતી માર્ગે શમાવવા ઉપર ભાર, લગ્ન અને મરણપ્રક્રિયામાં ન્યાય અને વિશાળતા, બધા ધર્મના માણસો માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા રાખવા, મસ્જિદની સાદાઈ, નિરાકાર પરમાત્માને સોના-ચાંદીના દાગીનાથી શણગારવાનો અભાવ, આવી જ રીતે, છપ્પન ભોગ જેવા ભોગોનો અભાવ, વિશ્વભરની બધી કોમો અને બધા ધર્મના માણસો માટે પોતાના દરવાજા ખુલ્લા રાખવા, સૌને સમાવવા, સૌની સાથે એકતા કરવી, સાથે બેસીને આભડછેટ વિના જમવું—આવી બધી અનેક વાતોથી હું પ્રભાવિત થયો છું.

ખ્રિસ્તી, શીખ અને અન્ય ધર્મોની વિશેષતાઓ

આવી જ રીતે ખ્રિસ્તીઓની સેવાવૃત્તિ, ત્યાગવૃત્તિ, નમ્રતા-વિનય-વિવેક, પછાતો અને પીડિતો માટે હમદર્દી, શિક્ષણ અને તબીબી સારવારનાં કાર્યો માટે સમર્પણભાવ, આવાં બધાં અનેક કાર્યો માટે મને ખ્રિસ્તીઓ પ્રત્યે માન થયું છે. મને સૌથી માન તો શીખધર્મ પ્રત્યે થયું છે. ગુરુદેવ નાનકથી માંડીને ગુરુ ગોવિંદસિંહજી સુધીના દશ ગુરુઓની નિર્મળ અને પરાક્રમી ગાથાઓ, એકેશ્વરવાદની ધારણા, ધર્મના દ્વારા ધર્મમય બહાદુરીની પ્રેરણા, સમાનતા વગેરે અનેક ગુણોથી હું એટલો પ્રભાવિત થયો છું કે જો પૂરો ભારતદેશ શીખધર્મી થયો હોત તો કેટલો બહાદુર થયો હોત તેની કલ્પનાથી હું ગદ્ગદ થયો હતો. બૌદ્ધધર્મથી પણ હું પ્રભાવિત થયો છું. પણ બૌદ્ધ કરતાં સ્વયં બુદ્ધથી હું વધુ પ્રભાવિત થયો છું. આવું જ કબીર વિશે પણ કહી શકાય. આ મહાન સંતનો જોટો મને મળતો નથી.

જે લોકોએ - ધર્મોએ - લોકોને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે પ્રજાના પ્રશ્નોને ઉકેલવામાં રસ નથી લીધો, જેમણે અકુદરતી જીવનવ્યવસ્થા ઉપર જ વધુ ભાર મૂક્યો, જેમના સિદ્ધાંતોથી રાષ્ટ્ર અને માનવતાને ફાયદો કશો નહિ, નુકસાન ઘણું થયું છે, જેમણે માનવતાની જગ્યાએ વર્ણવાદ કે વર્ગવાદ પોષ્યો છે, જેમણે આભડછેડ, અન્યાય કે બીજી અનેક એવી વ્યવસ્થાઓ આપી છે, જેનાથી પ્રજા વિભાજિત, કમજોર, દરિદ્ર

અને અંતે ગુલામ થઈ છે—તે બધાથી હું પ્રભાવિત નથી થયો.

બે છેડા

આમ છતાં પણ મારે બે વાતો કહેવી જોઈએ. એક ધર્મનું પરિશીલન કરનાર વ્યક્તિ સંસાર ત્યાગીને સાધુ થઈ જાય છે. ઘણી તિતિક્ષાઓ ભોગવીને તે જીવન વ્યતીત કરે છે. તેનાથી જાણતાં તો શું અજાણતાં પણ કોઈ કીડી-મકોડી અરે મચ્છર-માંકડ જેવા જંતુઓની પણ હિંસા ન થઈ જાય તેની કાળજી રાખે છે. આવો જરા પણ આપત્તિ ન કરનારો માણસ પેદા કરનારો એક તરફ એક ધર્મ છે, તો બીજી તરફ એક ધર્મનું પરિશીલન કરનારો ક્રમેક્રમે ભયંકર આતંકવાદી થઈ જાય છે. ‘મારો, મારો,...મારો’ની ચીસો તેના રોમરોમથી પ્રગટી રહી છે. તે નથી તો શાંતિથી રહેતો કે નથી લોકોને શાંતિથી રહેવા દેતો. તેની ચુસ્ત ધાર્મિકતામાંથી વિશ્વને કોઈ ઉત્તમ પુરુષ નથી મળતો, પણ કૂર આતંકવાદી મળે છે, જે હિંસાના દ્વારા જોરજુલમથી પોતાની માન્યતા અને પોતાની માની લીધેલી જીવનશૈલી સ્થાપિત કરવા માગે છે. એક છેડા ઉપર ‘જીવો અને જીવવા દો’ના આદર્શવાળો માણસ ઊભો છે, તો બીજા છેડા ઉપર ‘મારો અને સ્વર્ગ મેળવો’ના સિદ્ધાંતવાળો માણસ ઊભો છે. ભવિષ્ય જ નક્કી કરશે કે વિશ્વકલ્યાણ કયા રસ્તેથી શક્ય બને છે?

ભારતનું ઢીલાપણું

અત્યારે વિશ્વ બહુ ગંભીર કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. આતંકવાદનો બર્બર અને ભયંકર હુમલો અમેરિકા ઉપર થયા પછી વિશ્વની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. આવો હુમલો થયા પછી અમેરિકાને આતંકવાદની સાચી ભયંકરતાનો ખ્યાલ આવે તે સ્વાભાવિક છે. ભારત ઉપર 20 વર્ષથી આતંકવાદ જુલમ મચાવી રહ્યો છે. ભારતની ફરિયાદ રહી છે કે અમારા આતંકવાદને અમેરિકા સમજતું જ ન હતું. હવે જ્યારે તેના નીચે રેલો આવ્યો છે ત્યારે તે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયું છે. વાત પણ સાચી છે. જ્યાં સુધી પોતાની નીચે રેલો ન આવે ત્યાં સુધી કોઈ કોઈના માટે કશું કરવા ભાગ્યે જ તૈયાર થતું હોય છે. બીજી તરફ વીસ વર્ષથી આતંકવાદ ભોગવવા છતાં ભારતે ન તો પાકિસ્તાન સાથે દૂતસંબંધો તોડ્યા, ન વ્યાપાર બંધ કર્યો, ન તો આતંકવાદી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો. હવે જ્યારે અમેરિકાએ કેટલીક આતંકવાદી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યો છે ત્યારે મોડે મોડે ભારતે પણ એવી સંસ્થાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો શરૂ કર્યો છે. તમે લડો તો લોકો તમને મદદ કરે. તમે પોતે જ જો ઘેંસ જેવા ઢીલા થઈને સહન કરતા રહો તો કોઈ તમારો પક્ષ ન લે. આપણે ઘેંસ જેવા ઢીલા થતા રહ્યા છીએ એટલે કોઈ આપણો પક્ષ લેવા તૈયાર ન થાય તે સ્વાભાવિક છે. ઊલટાનું કેટલીકવાર તો આપણે વધુ પડતા હરખધેલા થઈને આતંકવાદીઓના પગ ચૂમવાનું કાર્ય કર્યું છે. મુનાબાઓ અને અમૃતસરથી રેલવે લાઈન ચાલુ કરવાની કશી ઉતાવળ ન હતી પણ આપણે કરી; કાંઈક ઓછું હતું તે પ્રધાનમંત્રી પોતે બસ લઈને લાહોર ગયા અને પોતાને તથા ભારતને અપમાનિત કરાવીને પાછા આવ્યા. લાહોરમાં તેમનું ન તો યથાયોગ્ય સ્વાગત થયું, ન સન્માન મળ્યું. જો આપણે આતંકવાદીઓના મૂળ નેતાઓ પ્રત્યે આટલો બધો હરખ બતાવતા હોઈએ તો આપણને કોણ સાથ આપે?

આપણે ઊંઘતા ઝડપાઈએ છીએ

દિલ્હીને હંમેશાં લાંબું દેખાતું નથી. દિલ્હીને બસ તો દેખાતી હતી પણ કારગિલનું એક શિખર પણ દેખાતું ન હતું. આટલી ટૂંકી બુદ્ધિ અને ટૂંકી સમજવાળા લોકોના હાથમાં દેશની લગામ હોય તો દેશનું આવી જ બન્યું સમજી લેવાનું. ઓચિંતાનું કારગિલ તત્ત્વ પ્રગટ્યું. દિલ્હી હક્કા-બક્કા રહી ગયું. જલદી-જલદી સેના ભેગી કરી, અપમાનિત બોફોર્સ તોપો ભેગી કરી અને કારગિલના પર્વતીય શિખરો ઉપર આડેઘડ ગોળા ફેંકવા માંડ્યા. નેવી સિવાય સેનાનાં બધાં અંગો કામે લગાડ્યાં પણ બહુ સફળતા ન મળી. કારગિલે આપણને સમજાવી દીધું કે દિલ્હી તેના જૂના સ્વભાવ પ્રમાણે ઊંઘ્યા જ કરે છે. તે હંમેશાં ઊંઘતી જ ઝડપાઈ છે. સૈનિકોને બહુ મોટી કુરબાનીઓ આપવી પડી. મને લાગે છે કે કારગિલનું યુદ્ધ બહુ જ અવ્યવસ્થિત અને હડબડાટીમાં લડાયું તેથી સૈનિકો તથા શસ્ત્રસરંજામની ભારે ખુવારી વેઠવી પડી. અંદરખાને અમેરિકા વચ્ચે પડ્યું. અને પાકિસ્તાની આતંકવાદી સૈનિકો પાછા ચાલ્યા ગયા. આ આખા પ્રકરણમાં દિલ્હીની સૌથી મોટી અસફળતા એ હતી કે કારગિલમાંથી તે પાકિસ્તાનના પાંચ-પચીસ સૈનિકોને પણ પકડી ન શકી, જો તેણે પાંચ-પચીસ સૈનિકો પણ પકડ્યા હોત તો આપણે વિશ્વને બતાવી શકત કે જુઓ કારગિલમાં પાકિસ્તાનની સેના જ ઘૂસી આવી હતી તેનું આ પ્રમાણ. પાકિસ્તાન ત્યારે અને અત્યારે પણ કહે છે કે કારગિલમાં અમારા માણસો હતા જ નહિ. તે તો કાશ્મીરીઓ હતા જે પોતાના

દેશની આઝાદી માટે લડી રહ્યા છે.

આ ત્રેવડો પરાજય હતો. પ્રથમ તો આપણે ગુપ્તચર ક્ષેત્રે હાર્યા, બીજું, પ્રત્યક્ષ લડાઈમાં શિખરો ઉપર બેઠેલા સામાન્ય હથિયારધારી આતંકવાદીઓ (તેમની પાસે મશીનગનો અને હાથગોળા હતા) સામે તોપો-ટેંકો, વિમાનો, હેલિકોપ્ટરો વગેરે ઉતાર્યા પછી પણ ઝડપથી પ્રગતિ ન કરી શકાઈ. મારું માનવું છે કે જો અમેરિકાએ પાકિસ્તાન ઉપર દબાણ ન કર્યું હોત તો કારગિલની લડાઈ ઘણી લાંબી ચાલી હોત. ત્રીજું, કાગળ ઉપર મુત્સદ્દીગીરીમાં હાર્યા. દિલ્હીએ વારંવાર પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે આતંકવાદીઓને પાછા પાકિસ્તાન જવાનો પેસેજ (માર્ગ) આપવામાં નહિ આવે. અને જે સૈનિકોનાં આંખ-કાન વગેરે અંગો ફોડી નાખ્યાં છે તેમનો અચૂક બદલો લેવામાં આવશે. સૌ જાણે છે કે પાકિસ્તાની સૈનિકો દિવસો સુધી પોતાનું બધું લઈને હેમખેમ પાછા પાકિસ્તાન જતા રહ્યા. આપણે કશું ન કર્યું. પણ દિલ્હીએ લોકોની આંખે પાટા બાંધવા માટે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો. શહીદોનાં શબને બહુ જ પ્રચાર તથા ધામધૂમથી અગ્નિદાહ વગેરે અપાયો. તેમનાં સગાંઓને ઘણી મદદ કરાઈ. ચારે તરફ ‘કારગિલ વિજય’ ‘કારગિલ વિજય’ના ઉત્સવો ઊજવાયા—જેથી પ્રજાને વાસ્તવિકતાનું જ્ઞાન-ભાન ન થાય. મારી દૃષ્ટિએ પૂરું કારગિલ પ્રકરણ દિલ્હીની બધાં ક્ષેત્રોની નિષ્ફળતા ઉજાગર કરનારું હતું.

આ સમયે ભારતે ધાર્યું હોત તો પ્રતિઆક્રમણ કર્યું હોત. કારગિલ સિવાયનાં ક્ષેત્રોમાં તેણે ધસારો કરીને બદલો લીધો હોત તથા પોતાના ક્ષીણ પ્રભાવને ફરીથી સ્થાપિત કરી શકાયો હોત. પણ આવું કંઈ ન કર્યું. દિલ્હી એને સંયમ-સંયમ કહે છે પણ લોકો તેને કમજોરી માને છે. પાકિસ્તાને સામે ચાલીને દિલ્હીને આક્રમણ કરવાનો મોકો આપ્યો હતો, પણ દિલ્હી પાસે તો બોફોર્સ તોપોના ગોળા જ ખૂટી પડ્યા હતા, બમણા-તમણા ભાવે ખરીદવા માટે ફાંફાં મારી રહ્યા હતા. આથી વધારે કરુણતા શી હોય!

આયુધ ભંડારોમાં આગ

પૂર્વ પરંપરા પ્રમાણે થોડા જ સમયમાં દિલ્હી કારગિલ પ્રકરણ ભૂલી ગઈ પણ પાકિસ્તાની ગુપ્તચર સંસ્થા તેને ક્યાં ભૂલવા દેવા માગતી હતી? એક પછી એક એમ પાંચ મોટા આયુધોના ભંડારોમાં આગ લાગી. કરોડો નહિ અબજોનાં આયુધો-દારૂગોળો બળીને ખાખ થઈ ગયા. વગર યુદ્ધે અબજોનો દારૂગોળો નષ્ટ થઈ ગયો. હજી સુધી તેનો સાચો રિપોર્ટ આવ્યો નથી. બધી જગ્યાએ એક જ વાત—‘અતિશય ગરમી પડવાથી આગ લાગી હતી’ ગરમી તો ભારત કરતાં પાકિસ્તાનમાં વધારે પડે છે. ત્યાં કેમ આગ ન લાગી? કેટલાક ભંડારો તો રાત્રે સળગ્યા હતા, ત્યારે ક્યાં ગરમી પડતી હતી? રક્ષામંત્રી કે બીજા કોઈએ ન તો જવાબદારી લીધી, ન કોઈએ રાજીનામું આપ્યું, ન કોઈની ગિરફતારી થઈ. આવું રેડિયાળપણું વિશ્વમાં ક્યાં જોવા મળશે?

તહેલકા કાંડે તો દિલ્હીને સાવ ઉઘાડી કરી નાખી. સેનાપતિઓ અને પક્ષના નેતાઓને વિડિયોમાં પૈસા ગણતા પકડાવી દીધા. ખરેખર તો તહેલકાવાળા તેજપાલે દેશની બહુમોટી સેવા કરી કહેવાય. તેને મોટામાં મોટું પારિતોષિક આપવું જોઈએ. પણ ઊલટો ચોર કોટવાલને દંડે તે ન્યાયે તેના ઉપર કેસ કરવાની નીચાઈએ લાગતાવળગતા પહોંચી ગયા છે. કેટલાક રાજીનામાં આપનારા ફરી પાછા પોતપોતાની ખુરશી ઉપર ગોઠવાઈ ગયા છે. શરમને પણ શરમ આવતી હશે. આટલી હદે દિલ્હી બેશરમ થઈ ગઈ છે.

પરિણામ વગરની આગ્રામંત્રણા

ફરી પાછી દિલ્હી હરખઘેલી બની ગઈ. પાકિસ્તાની તાનાશાહને આગ્રામાં મંત્રણા માટે બોલાવવામાં આવ્યા. આજ સુધી કોઈ મહેમાન માટે જેટલો ખર્ચો ન કર્યો હોય તેટલો ખર્ચો (પંચાસી કરોડ રૂપિયા) ગરીબ ભારતે કર્યો. પણ હાય મૂર્ખતા! મહેમાન ખરો નીકળ્યો. કાર્યક્રમ ટૂંકાવીને રિસાઈને તે વચ્ચેથી જ ચાલ્યો ગયો. મંત્રણાનું કશું જ પરિણામ ન આવ્યું. જે પહેલેથી નક્કી જ હતું. હજી પણ દિલ્હીની ક્યાં આંખ ઊઘડે છે? જો પાકિસ્તાનને આપણે આતંકવાદી દેશ માનતા હોઈએ તો તેની સાથે આટલો સારો વ્યવહાર કેમ કરીએ છીએ? આપણે તેને મહેમાન બનાવી જય જયકાર કરીએ છીએ. અમેરિકા તેને આતંકવાદી જાહેર કરે તેવી અપેક્ષા જ ભૂલભરેલી ગણાય. પહેલાં આપણે તેને આતંકવાદી દેશ જાહેર કરી તેની સાથેના બધા સંબંધો તોડી નાખવા જોઈએ. વ્યાપાર બંધ કરી દેવો જોઈએ. અંતે તો પાકિસ્તાનની રાજદૂત કચેરી એ.આઈ. એસ.આઈ.નું જ મુખ્ય કેન્દ્ર છે. એક તરફ ભારતમાં તેને પૂરતા પ્રમાણમાં સહયોગી તત્ત્વો મળી રહે છે, ખાસ કરીને અયોધ્યાની ઘટના પછી આવું વાતાવરણ ઘણું વધ્યું છે, બીજી તરફ પાકિસ્તાનમાં ભારતીય કચેરીને આવા સહયોગી નામમાત્રના પણ નથી મળતા એટલે દૌત્ય સંબંધ બંધ કરવાથી ભારત કરતાં પાકિસ્તાનને જ વધુ નુકસાન છે. આવી જ રીતે

દિલ્હી-લાહોર બસ બંધ કરવાથી પણ પાકિસ્તાનને જ નુકસાન છે, આ બસનો ઉપયોગ બનાવટી નોટો ઘુસાડનારા અને બીજા ભાંગફોડિયાઓ જ વધારે કરે છે. દિલ્હી ક્યારેય કઠોર પગલાં ભરી શકતું નથી. માત્ર વાંઝણી ધમકીઓ જ આપીને ચૂપ થઈ જાય છે. આ રીતે તો આપણી મદદે કોઈ ન આવે. આપણે પોતે સારો અને ઉમળકાભર્યો વ્યવહાર રાખીએ અને અમેરિકાને કહીએ કે તમે તેને આતંકવાદી જાહેર કરો એ હાસ્યાસ્પદ વાત કહેવાય. ઈઝરાયેલની માફક પહેલી શરૂઆત આપણે જ કરવી જોઈએ.

પાકિસ્તાનનું પ્રોકસીયુદ્ધ

પાકિસ્તાન જાણે છે કે પ્રત્યક્ષ યુદ્ધ કરતાં પ્રોકસીયુદ્ધ વધુ પ્રભાવશાળી થઈ શકે છે. તેણે કાઠમંડુથી ઊપડનાર વિમાનનું અપહરણ કરાવડાવ્યું. આ વિમાન અમૃતસરમાં ઊતર્યું પણ ખરું, પણ હાય નાદાની! આપણે જ તેને પાછું ઊડી જવા દીધું. લાહોરનું ચક્કર મારીને અંતે તે કંદહારમાં ઊતર્યું. કેટલાય દિવસો સુધી દિલ્હીમાં તરેહતરેહની મીટિંગો થઈ અને અંતે અપહરણકારોની માગણીઓ સંતોષવાનો નિર્ણય થયો. વર્ષોથી જેલમાં કેદ કરાયેલા ખૂંખાર પાકિસ્તાની કેદીઓને માન-સન્માન સાથે કંદહાર લઈ જવામાં આવ્યા અને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. આપણા વિદેશમંત્રીને આવકારવા કોઈ હાજર ન હતું. જેમ બસ લઈને જનારા પ્રધાનમંત્રીની સ્વાગતની દૃષ્ટિએ લાહોરમાં ઉપેક્ષા થઈ તેમ આપણા વિદેશમંત્રીને આવકારવા કોઈ ન આવ્યું. કહેવાય છે કે વીસ મિનિટ સુધી તેઓ વિમાન આગળ એકલા ઊભા રહ્યા, પછી તાલિબાનો તેમને મળવા આવ્યા. મોડા પડવાનું બહાનું હતું કે અમે નમાજ પડતા હતા. આ એક વ્યક્તિનું જ અપમાન ન હતું, પણ પૂરા ભારતનું અપમાન હતું.

આવાં પ્રકરણો રાષ્ટ્રની છાપ ઢીલી-કમજોર અને બિચારા જેવી ઊભી કરે છે. વિમાન અપહરણકાંડથી ભારતની છબી અણઘડ અને કમજોર રાષ્ટ્રની પડી. જો ભારતે આ રીતે શરણાગતિ ન સ્વીકારી હોત તો વિમાનમાંના દોઢસો પ્રવાસીઓને એક પછી એક મારી નાખવામાં આવ્યા હોત તેવી ગણતરી ખોટી છે. તાલિબાનોએ કહ્યું હતું કે, અમારી ધરતી ઉપર અમે હિંસા થવા દઈશું નહિ. એટલે અપહરણકારો પ્રવાસીઓને મારી નાખત તેવું માનવું ઠીક ન હતું. પણ માનો કે આ બધા પ્રવાસીઓને મારી નાખ્યા હોત તોપણ દિલ્હીએ મચક આપવાની ન હતી. અકસ્માતમાં પ્રવાસીઓ મરી જ જતા હોય છે ને! કઠોર મનથી આવી ક્ષણો જ સહન કરી લેવાની હોય છે. તાલિબાનોએ આવી જ મક્કમતા થોડા દિવસો પછી અપહરણ થયેલા પોતાના વિમાનના પ્રકરણમાં બતાવી. લંડનના વિમાન મથકે અપહત થયેલા તેના વિમાન માટે તેણે વાત પણ કરવાની ના કહી દીધી. વાત પતી ગઈ. પણ આપણે આવી મક્કમતા બતાવી ન શક્યા, કારણ કે દિલ્હી પ્રેશરને સહન કરી જ શકતી નથી.

ટૂંકી દૃષ્ટિ

અહીં એક એવો વિચાર પણ થઈ શકે કે આતંકવાદીઓને છોડવા માટે વિદેશમંત્રી સ્વયં પોતે કેમ ગયા? કોઈ અધિકારીવિશેષને મોકલી શકાયા હોત, જાણી કરીને અપમાનિત થવાની અણઆવડત આપણામાં ઘર કરી ગઈ છે એવું વારંવાર લાગ્યા કરે છે. એ જ વિમાનમાં છોડેલા આતંકવાદીઓમાંના એકે જાયશે મોહમ્મદ નામની સંસ્થા પાકિસ્તાનમાં બનાવી અને કાશ્મીરમાં હાહાકાર મચાવવા લાગ્યો. તેને છોડતી વખતે દિલ્હીને આ બધું દેખાયું નહિ જ હોય. કારણ કે દિલ્હીને ટૂંકી દૃષ્ટિની આંખ મળી છે. છૂટેલા આતંકવાદીઓએ જેટલી હત્યાઓ અને સંપત્તિનો નાશ કર્યો છે તેની તુલનામાં વિમાનનાં દોઢસો માણસો કાંઈ જ ન કહેવાય. આ ઘટના પછી આતંકવાદીઓનો હોંસલો ઘણો વધી ગયો. તેઓ અને તેમના સહયોગીઓ ખુલ્લેઆમ કમજોર ભારત ઉપર આતંકવાદી હુમલાઓ કરવા લાગ્યા. છેલ્લાં વીસ વર્ષથી આપણે જોતા આવ્યા છીએ કે દિલ્હી પાસે વાંઝણી ધમકી સિવાય કશું જ નથી. હવે તો આવી ખોખલી ધમકીઓથી છોકરાં પણ હસે છે. તમે વારંવાર આતંકવાદીઓને શરણે જાવ અને પછી આતંકવાદ સમાપ્ત કરવા માગો તે કેમ થઈ શકે? એક કહેવત છે કે ‘જણનારીમાં જોર ન હોય તો સુયાણી શું કરે’ આપણે ઇચ્છીએ કે અમારો પ્રશ્ન અમેરિકા ઉકેલી આપે હા, અમે કશું ન કરીએ. બસો ચાલુ રાખીએ અને મહેમાનગતિ કરતા રહીએ. આ કેવી રીતે બની શકે?

દિલ્હી જાહેરાતપ્રિય છે

ઈઝરાયેલની માફક પહેલાં આપણે જાતે કાંઈક કરવું જોઈએ, વચ્ચે એક વાર આપણા ગૃહમંત્રી ઈઝરાયેલ જઈ આવ્યા. ત્યાંથી જ ઘોષણાઓ કરવા લાગ્યા કે કાશ્મીરમાં આતંકવાદને પહોંચી વળવા ઈઝરાયેલની ગુપ્તચર સંસ્થાની મદદ લેવાની સમજૂતી થઈ રહી છે.

જોકે તે પછી પણ આતંકવાદમાં કશો ફરક ન પડ્યો. પણ મહત્વનો પ્રશ્ન એ છે કે આવી સમજૂતી કદાચ થઈ હોય તોપણ તે ગુપ્ત જ રખાય, છડેચોક તેને ઉપણાય નહિ, દિલ્હી જાહેરાતપ્રિય છે. કામ કર્યા પહેલાં મોટી-મોટી જાહેરાતો કરતા રહેવાની આદત સારી ન કહેવાય. હજી તો 2005 પછી ભારત ચંદ્ર ઉપર યાન ઉતારવાનું છે. પણ જાહેરાતો અત્યારથી થઈ રહી છે. એવું કેમ ન કરાય કે જ્યારે ભારતનું યાન ચંદ્ર ઉપર ઊતરે ત્યારે જ વિશ્વને ખબર પડે. ત્યાં સુધી મૂંગા કેમ ન રહેવાય? ચીન આવું જ કરે છે ને! ઘોષણાઓ રાષ્ટ્રીય હિતમાં હોવી જોઈએ. રાજકીય પ્રભાવ વધારવા માટે નહિ.

11મી સપ્ટેમ્બર 2001

વિશ્વના ઇતિહાસમાં 11મી સપ્ટેમ્બર 2001નો દિવસ અચૂક સ્મરણીય થઈ જશે. અમેરિકાના વિશ્વ વ્યાપાર કેન્દ્રનાં બે જોડકાં મકાનોને આતંકવાદીઓએ જોત-જોતામાં બાળીને ખાખ કરી નાખ્યાં. 110-110 માળનાં એ બેનમૂન ભવનો વિશ્વવિખ્યાત તો હતાં જ. તેની રચના અને તેનો વ્યાપારિક પ્રભાવ માત્ર અમેરિકા માટે જ નહિ વિશ્વ માટે પણ ગજબનો હતો. જોતજોતામાં કૂરતાપૂર્વક બધું બાળીને ખાખ કરી નાખવામાં આવ્યું. આત્મહત્યારાઓએ પોતાની સાથે વિમાનમાં બેઠેલા નિર્દોષ માણસો અને વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્રમાં કામ કરનારા નિર્દોષ માણસોને બાળીને ખાખ કરી નાખ્યાં. ભારતની માફક અમેરિકા પણ ઊંઘતું ઝડપાયું. એકસાથે ચાર-ચાર વિમાનોનું અપહરણ કરવું, તેમનો મિસાઈલ તરીકે સફળ ઉપયોગ કરવો અને પેન્ટાગોન જેવી રક્ષાકવચવાળી ઇમારત ઉપર પણ સફળ હુમલો કરવો એ સામાન્ય વ્યૂહ ન કહેવાય. અમેરિકાના પૂરા ઇતિહાસમાં આજ સુધી આવી થપ્પડ કોઈએ મારી નથી. એક રીતે સારું થયું કે આતંકવાદનો કૂર પંજો હવે અમેરિકાના આંગણે પહોંચી ગયો. તરત જ અમેરિકા કામે લાગી ગયું. ભારતને એક બહુ મોટું આશ્વાસન મળ્યું કે રેડિયાન્ટાંત્ર માત્ર ભારતમાં જ નથી, અમેરિકા જેવી મહાશક્તિમાં પણ તે છે.

ઓસામા-બિન-લાદેન

અમેરિકાની ગુપ્તચર સંસ્થાએ તરત જ શોધી કાઢ્યું કે આ બધું કારસ્તાન ઓસામા-બિન-લાદેનનું છે. આ જ વ્યક્તિએ બે વર્ષ પહેલાં કેન્યા અને ટાંઝાનિયામાં અમેરિકાનાં બે દૂતાવાસો ફૂંકી માર્યાં હતાં. ઓસામા અમેરિકા અને પછી પૂરા પશ્ચિમને યા કહો કે પૂરી ઈસાઈયતને ઘોર શત્રુ માને છે. તેની પાસે પુષ્કળ પૈસો છે. ‘અલકાયદા’ નામનું વિશ્વવ્યાપી નેટવર્ક છે. તે ધારે ત્યાં ભાંગફોડ-વિસ્ફોટ કરી શકે છે. તેની પાસે કુશળ બુદ્ધિ છે, સંગઠનશક્તિ છે અને સૌથી વધુ તેની પાસે અલ્લાહની શ્રદ્ધા છે. તે કટ્ટર ઇસ્લામવાદી છે. ઔરંગઝેબની માફક તેને પણ સમજાયું છે કે માત્ર અને માત્ર ઇસ્લામ જ સાચો ધર્મ છે. બાકીના બધા ધર્મો ગુમરાહ કરનારા છે. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની માફક પ્રવચનો કરીને કે ઉપદેશ આપીને પોતાની સત્યતા સમજાવવાની ધીરજ અને સહિષ્ણુતા તેમની પાસે નથી. ઇસાઈઓની માફક શાળાઓ, હોસ્પિટલો કે અનાથાલયો શરૂ કરીને ગરીબ અને ઉપેક્ષિતોની સેવા કરીને ધર્મ ફેલાવવાની સેવાવૃત્તિ પણ તેમની પાસે નથી. તેમની પાસે સૌથી મોટી શક્તિ છે ‘હિંસા’. પ્રત્યેક પ્રશ્નનો ઉકેલ તે તલવારમાં જુએ છે. એટલે વિસ્ફોટો કરવા કે ભાંગફોડો કરવી એ તેમની સાધના છે. આ સાધનામાં તેમની બરાબરી કરી શકે તેવું કોઈ દેખાતું નથી. અધૂરામાં પૂરું તેમને તાલિબાનો મળ્યા.

કાયરતાભરી કૂરતા

એકલું લાકડું વધુ સમય ઊભું ન રહી શકે. તેને બીજું કે ત્રીજું લાકડું મળે તો જ લાંબો સમય ઊભું રહી શકે. ઓસામા, તાલિબાનો અને પાકિસ્તાન એમ ત્રણ લાકડાંઓનો સરસ મેળ મળી ગયો. ઓસામાને તલવારના જોરે પૂરા વિશ્વને લીલારંગે રંગી નાખવું છે. તાલિબાનો પણ આવું જ ધ્યેય રાખે છે, જ્યારે પાકિસ્તાનને હિંસાના જોરે કાશ્મીર જોઈએ છે. ત્રણે એકબીજાનાં પૂરક છે, ત્રણેની સાધના હિંસામાંથી શરૂ થાય છે. સદીઓથી આ ક્ષેત્રનો તેમને પાક્કો અનુભવ પણ છે. કાશ્મીરમાં જ આ ત્રણેયે મળીને છેલ્લાં દશેક વર્ષોમાં નિર્દોષ પચાસેક હજાર માણસોને રહેંસી નાખ્યાં છે. આવી કાયરતાભરી કૂરતાને પાકિસ્તાન આઝાદીની લડાઈ માને છે. જો કે આવી કૂરતાભરી લડાઈનાં કોઈ સારાં પરિણામો આવ્યાં દેખાયાં નથી. ‘મરો અને મારો’ અથવા ‘મારવા માટે મરો’ ‘મરી જાવ પણ અનેકને મારીને મરી જાવ’—એ ન જુઓ કે તમે જેને મારી રહ્યા છો તે દોષી છે કે નિર્દોષ છે! ભલે તે નિર્દોષ હોય પણ આપણે જેને ખરો દોષી માનીએ છીએ તે સુરક્ષિત હોવાથી તેના સુધી આપણાથી પહોંચી શકાતું નથી, એટલે જે હાથમાં આવે તેની કતલ કરી નાખો, અંતે તો આ પણ તેમનો જ

માણસ છે ને? અને હા, આ બધું ધર્મના નામે.

ધાર્મિક ક્ષેત્રનું ગાંડપણ

પરલોક સુધારવાના નામે વિશ્વમાં ઘણાં ક્ષેત્રોમાં ગાંડપણ કામ કરે છે. પણ ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં તો અકલ્પનીય ગાંડપણ ઊભું કરી શકાય છે. તેમાં પણ કેટલાક ધર્મો તો જન્મજાત આવી ઝનૂની. કટ્ટરતાની ભૂમિકાઓ સાથે જ પ્રવર્તિત થયા છે. જે અફઘાનિસ્તાને હજારો મૂર્તિઓ અને મંદિરો તોડનાર મહમદ ગઝની પેદા કર્યો, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનો નાશ કરનાર શહાબુદ્દીન ઘોરી પેદા કર્યો. એ ઘોરીનું બહુમાન કરવા અને ભારતને યાદ કરાવવા પાકિસ્તાને પોતાના મિસાઇલનું નામ ‘ઘોરી’ રાખ્યું છે. તે જ અફઘાનિસ્તાને તાલિબાનોને પેદા કર્યા છે.

મદ્રેસા-નિર્મિત સમષ્ટિ મસ્તિષ્ક

એવું કહેવાય છે કે તાલિબાનો મૂળમાં તો સાચા આર્યો છે. સદીઓ પહેલાં તે બૌદ્ધ થયા હતા અને પછી ઈસ્લામિક મોજામાં બધા મુસલમાન થયા હતા. અફઘાનિસ્તાનમાં સુધારાવાદી ઈસ્લામનું રૂપ પ્રસ્થાપિત કરવાના કેટલાક ભૂતપૂર્વ શાસકોએ પ્રયત્નો કર્યા હતા, પણ તે સફળ ન થયા. લગભગ બધા સુધારાવાદી શાસકોને ભાગવું કે હારવું પડ્યું છે. લગભગ આવું જ ઈરાનમાં પણ થયું છે. અફઘાનિસ્તાનની જિરગાપ્રથાને જે સમજી શકે તે જ અફઘાનિસ્તાનને સમજી શકે. અહીં ખરી સત્તા અને શક્તિ જિરગાના મુખિયા—સરદાર—પાસે હોય છે. જે પૂરા દેશમાં ફેલાયેલા છે તે જે ધારે તેમ થઈ શકે. તેમની ધારણાઓ ટી.વી. રેડિયો કે વર્તમાનપત્રોમાંથી નથી નીકળતી પણ મસ્જિદોમાંથી નીકળે છે, અને મસ્જિદોના મુલ્લાઓ મદ્રેસાઓમાંથી નીકળે છે. એમ કહી શકાય કે અફઘાનિસ્તાનનું સમષ્ટિ મસ્તિષ્ક મદ્રેસાઓમાંથી નિર્મિત થાય છે.

ધર્મગ્રંથનો પ્રભાવ

ઈસ્લામની કેટલીક ખાસિયતોમાંની એક ખાસિયત છે કુરાન અને હદીસનું પઠન-પાઠન. કદાચ વિશ્વના બીજા કોઈ ધર્મમાં આવી ખાસિયત નથી. ખ્રિસ્તીઓ, સામૂહિક રીતે બાળકોને બાઈબલ નથી ભણાવતા. હા, જેને પાદરી થવું હોય તે બધો કોર્સ કરે. આપણે હિન્દુઓ તો વેદ ભણવા ભણાવવાનું ક્ષેત્ર અત્યંત સીમિત કરી બેઠા છીએ. માત્ર બ્રાહ્મણો જ ભણે, બીજાને અધિકાર જ નહિ. અને બ્રાહ્મણો પણ અર્થને સમજ્યા વિના સસ્વર કંઠસ્થ કરી તેનો ઉપયોગ કર્મકાંડમાં કરે. જે મંત્રો બોલાય છે, તેનો શો અર્થ થાય છે, તે સમજનારો ભાગ્યે જ કોઈ કર્મકાંડી જોવા મળે. એટલે વૈચારિક રીતે તેની અસર કશી જ નથી થતી. વૈચારિક રીતે પ્રભાવ તો પુરાણોનો થતો રહ્યો છે. જેમાં શાપ આશીર્વાદની કથાઓ, અવતારો અને તેમના દ્વારા વિશ્વનો ઉદ્ધાર થવાની કથાઓ, ભક્તિ કે જ્ઞાનના દ્વારા સંસારત્યાગની કથાઓ વગેરે વારંવાર સંભળાવવામાં આવે છે. પણ ઈસ્લામિક મદ્રેસાઓમાં જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્નની ચર્ચા થાય છે, પણ તે ધર્મગ્રંથ કુરાન અને હદીસના દ્વારા. વર્તમાન અનર્થોનું કારણ આ ધર્મદષ્ટિને ભૂલવામાં રહ્યું છે, અને જીવનની પૂરેપૂરી સફળતા-ધન્યતા અને સર્વોચ્ચતા માત્ર અને માત્ર આ ગ્રંથના આદેશો અને સિદ્ધાંતોનું પાલન કરવાથી જ થવાની છે તેવું વારંવાર ઠસાવવામાં આવે છે. વળી આ ગ્રંથનો શબ્દ-શબ્દ ઈશ્વરનો કહેલો છે, એટલે કોઈ પણ કાળમાં કે કોઈ પણ દેશમાં તેમાં કશું જ પરિવર્તન કરી શકાય નહિ.

પશ્ચિમનો પ્રભાવ અને પ્રતિક્રિયા

આમ તો આ મદ્રેસાઓનું શિક્ષણ ઘણા પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યું આવે છે. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પશ્ચિમની જીવનશૈલીનો પ્રભાવ વિશ્વવ્યાપી થવા લાગ્યો છે. જે ઈસ્લામિક જીવનશૈલીથી તદ્દન વિપરીત છે. તેનાથી કુદ્ધ થઈને કેટલાક ધર્મો પોતાના અનુયાયીઓને વારંવાર પશ્ચિમ વિરોધી ઉપદેશો આપતા રહ્યા છે. કેટલાક તો વારંવાર એવું કહેતા હોય છે કે પશ્ચિમી સંસ્કૃતિ જીવનનો નાશ કરી નાખનારી સંસ્કૃતિ છે. જુનવાણી જૈન તથા હિન્દુગુરુઓ વારંવાર આવો બળાપો કાઢતા રહે છે, પણ તેમની પકડ હવે ઘણી ઢીલી થઈ ગઈ છે. કારણ તેમના ધાર્મિકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું વધ્યું છે. જ્યારે મુસ્લિમોમાં આજે પણ શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું છે. સમુદ્રકિનારા વિનાનો અફઘાનિસ્તાન સંપર્ક વિનાનો દેશ છે. એટલે સંપર્કજન્ય વૈચારિક ચેતનાનું પ્રમાણ ઓછું રહે તે સ્વાભાવિક છે. બીજું, ખ્રિસ્તીઓના ધર્મગુરુઓ ધાર્મિક પરિતાપ સહન કરીને પણ પ્રયોગશાળા તરફ વળ્યા અને ચર્ચની સમકક્ષ વિજ્ઞાનની પ્રસ્થાપના કરી તેથી ધાર્મિક પકડ ઓછી થઈ ગઈ. આવું ઈસ્લામિક જગતમાં થઈ શક્યું નથી, મુલ્લાં, મસ્જિદ, ધર્મગ્રંથ કે તેના વ્યાખ્યાતાઓ કરતાં પણ વિજ્ઞાન વધુ સત્ય કહે છે તેવું માનવા તો શું કહેવાની પણ હિંમત કરી શકાય તેમ નથી.

વૈચારિક કટ્ટરતામાંથી પ્રગટતો આતંકવાદ

આવાં કારણોસર જેટલી ઝડપથી એક ખ્રિસ્તી, હિન્દુ કે કોઈ બીજો ધર્મી વૈચારિક ક્રાંતિ કરી શકે છે, તેવું મુસલમાન નથી કરી શકતો. આનો એક લાભ એ થયો છે કે સામ્યવાદની આંધી સામે ભયંકર ગરીબી હોવા છતાં પણ ઇસ્લામિક જગત અણનમ ટકી શક્યું. લાલ ઝંડા આગળ લીલો ઝંડો ફરફરાતો રહ્યો. જો ઇસ્લામની પાસે વૈચારિક કટ્ટરતા ન હોત તો કદાચ તેનો લીલો રંગ લાલ થઈ ગયો હોત. પણ આ જ કટ્ટરતા હવે આતંકવાદનું રૂપ ધારણ કરી રહેલી દેખાય છે. કારણ કે હવે લાલ રંગની આંધી સમાપ્ત થઈ ગઈ છે. હવે જે આંધી આવી છે તે પશ્ચિમની આવી છે. તેનો વિરોધ તો ભલે બધા કરતા હોય પણ તેને મુકાબલો કોઈ કરી શકે તેમ હોય તો તે માત્ર ઇસ્લામિક કટ્ટરવાદ જ કરી શકે તેમ છે.

હારે છે પણ જીતવા માટે

એક બીજી વાત પણ સમજવા જેવી છે. ઇસ્લામ શબ્દનો અર્થ શાંતિ થાય છે. અર્થ તો ઘણો સારો છે. પણ પૂરા ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ શાંતિ જોવા મળે છે. થોડાક અપવાદો સિવાય મુસલમાન સતત લડતો રહ્યો છે. તેની શરૂઆત જ યુદ્ધોથી થઈ છે. તે શાંતિ કરે છે તો પોતાની શરતે કરે છે. કદાચ તે હારે છે તો પણ જ્યાં સુધી જીતે નહિ ત્યાં સુધી શાંતિથી બેસતો નથી. વારંવાર લડાઈઓ કરતો જ રહે છે. એકવાર તો શું દશવાર હારીને પણ તે અંતિમ હાર નથી માનતો, ફરી ફરીને તે મોકો ખોળ્યા જ કરે છે. તેને હરાવી દીધાના ભ્રમમાં કોઈ નિષ્ક્રિય કે અસાવધાન થઈ જાય તો અંતે તેને હારવું પડે છે. જો કોઈ બિનમુસલમાન સામે લડનારો ન હોય તો તે અંદર-અંદર લડે છે. બાપ-દીકરો, ભાઈ-ભાઈ લડે છે. ભારતના ઇસ્લામિક કાળમાં મુસ્લિમશાસકો જેટલું હિન્દુઓ સામે લડ્યા છે તેથી ઘણું વધારે અંદરોઅંદર લડ્યા છે. ભાગ્યે જ કોઈ ઉત્તરાધિકારી શાંતિથી ગાદી ઉપર આવ્યો હોય. બાપને મારીને દીકરો ગાદીએ આવે કે પછી ભાઈને મારીને ભાઈ આવે. આઝાદી પછી પાકિસ્તાન અને બાંગ્લાદેશમાં પણ આ જ પરંપરા ચાલુ રહી છે. ચોપન વર્ષના ઇતિહાસમાં ભારતમાં આવી રક્તરંજિત સત્તા બદલાઈ નથી. અંગ્રેજો કે અમેરિકનોને ત્યાં પણ આવું રક્તરંજિત પરિવર્તન થતું નથી. મારી સમજણ પ્રમાણે મુસ્લિમોની એકતાનું મુખ્ય ઘટક બિનમુસ્લિમો થઈ જાય છે. જો સામે બિનમુસ્લિમો ન હોય તો અંદરોઅંદરની લડાઈ તો થવાની જ. પછી તે શિયા-સુન્નીની હોય કે બીજા કોઈ સંપ્રદાય સાથેની હોય, લડાઈ તો ચાલુ રહેવી જ જોઈએ. તેમની લડાઈ વાણિયા લડાઈ નથી હોતી, વાણિયા લડે પણ લાંબા હાથ કરીને લડે, બીજું કંઈ ન કરે. કારણ કે પૂરું ધાર્મિક શિક્ષણ અહિંસાના મૂલાધાર ઉપર અપાયું હોય છે.

હિંસાની પ્રધાનતા: શસ્ત્રપ્રેમ

મુસલમાન અહિંસાવાદી નથી. આહારથી માંડીને પૂરા દંડવિધાનમાં હિંસાની પ્રધાનતા તેના જીવનનું અંગ બની જાય છે. એટલે તે શસ્ત્રપ્રેમી છે. રોટલા ન હોય તો ચાલે પણ શસ્ત્ર તો જોઈએ જ. તેની ગણતરી છે કે શસ્ત્રવિનાનું સોનું સાચવી શકાતું નથી. અંતે તે પરાયું થઈ જતું હોય છે. ખાસ કરીને શસ્ત્રધારીઓ તેને પડાવી લેતા હોય છે. એટલે સોના અને શસ્ત્રમાં તેની પ્રથમ પસંદગી શસ્ત્ર ઉપર રહે છે. સતત શસ્ત્ર પકડવા માટે ટેવાયેલો તેનો હાથ નથી તો સારી રીતે કલમ પકડી શકતો કે નથી ત્રાજવાં પકડી શકતો. ભારતમાં શિક્ષણક્ષેત્રની ટકાવારીમાં તેનું સ્થાન ઘણું નીચું છે. તો બીજી તરફ વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં પણ તેની ટકાવારી નહિવત્ છે. આ કારણે ગરીબાઈની ટકાવારી આપોઆપ વધી જાય છે. તેને કે તેના ધર્મગુરુને આની કોઈ પ્રબળ ચિંતા પણ નથી થતી. થતી હોત તો ક્યારનીયે ગરીબી દૂર થઈ ગઈ હોત. તેને એક માત્ર પ્રલંબ ચિંતા પોતાના ધર્મની રહે છે. ધર્મ સલામત રહે તો સબ સલામત. કદાચ આવા અભિગમના કારણે તે વિશ્વનો સૌથી વધુ કટ્ટર ધાર્મિક (સાંપ્રદાયિક) થઈ જાય છે. બસ સ્ટેન્ડ, રેલવે સ્ટેશન કે કોઈ પણ સ્થળે તમે તેને નમાજ પઢતો જોઈ શકો છો. બીજા કોઈ ધર્મવાળાને આવી રીતે પ્રાર્થના-ઉપાસના કરતો બહુ જોવા નહિ મળે. આ અતિધાર્મિકતા અથવા ચુસ્ત ધાર્મિકતા એ તેની જીવનમૂડી બની જાય છે. વારંવાર નમાજ પઢવાથી કપાળ ઉપર પડેલું પેશાનીનું ચિહ્ન તેને આદર અપાવે છે. હિંદુઓને આવા આદર માટે તિલક કે ચાંલ્લો કરવો પડે છે. જોકે પશ્ચિમી પ્રભાવના કારણે હિન્દુપ્રજામાંથી શિખા-સૂત્ર અને તિલક ચાંલ્લો હવે વિદાય લઈ રહ્યાં છે. જોકે ફરી પાછાં તેમને પ્રસ્થાપિત કરવા કેટલાક લોકો મથી રહ્યા છે, પણ તેમની સફળતા અને આધુનિક શિક્ષણનો મેળ બેસાડવો કઠિન હોવાથી શક્યતા નથી દેખાતી.

સાચો મુસલમાન

પ્રત્યેક ધર્મની જમા બાજુ હોય જ છે. એક સાચો હિન્દુ, સાચો જૈન, સાચો ખ્રિસ્તી, સાચો બૌદ્ધ અને સાચો મુસલમાન પોત-પોતાની જગ્યાએ મહાન છે. પણ આ બધા સાચા-સાચા પુરુષોમાં પણ જો કોઈને સૌથી વધુ શ્રેષ્ઠ કહેવાનું થાય તો હું મુસલમાનને શ્રેષ્ઠ કહું. કારણ કે તે વ્યાજ નથી ખાતો, અભડાતો નથી, સાથે બેસીને જમી શકે છે, તેની ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધાં (ઈમાન) અતૂટ છે, તેનો ભાઈચારો બેજોડ છે, તેની મસ્જિદની સમાનતા પણ બેજોડ છે. પણ કડવું-સત્ય એ છે કે ટકાવારીની દૃષ્ટિએ બીજા કરતા આવા સજ્જનોનો રેશિયો ઘણો ઓછો છે. બર્નાડ શૉ ને કોઈએ પૂછેલું કે વિશ્વમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ધર્મ કયો? તો તેણે કહેલું કે ‘ઈસ્લામ’. પૂછનારે ફરી પૂછ્યું કે સૌથી ખરાબ માણસો કયા? તો તેણે જવાબ આપેલો કે ‘મુસલમાન’. કેવી પરસ્પરની વિરોધી વાત છે! ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે પણ અનુયાયી શ્રેષ્ઠ નથી. કારણ કે પાલન નથી કરાતું. પાલનની બાબતમાં તો બીજા ધર્મવાળા પણ ક્યાં પૂરેપૂરું પાલન કરે છે? છતાં આવો ફરક કેમ?

સારો ધર્મ, પણ ફળ...?

સવારના પહોરમાં ભારતનાં સમાચારપત્રો વાંચશો તો ખ્યાલ આવશે કે જેટલા અપરાધોના સમાચાર છપાયા હોય છે, તેમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં ઘણું મોટું પ્રમાણ મુસ્લિમોનું હોય છે. સોપારી લઈને હત્યા કરવાની હોય, દારૂના અફા હોય, આર.ડી.એક્સની વાત હોય, જુગાર કે સ્ત્રીસંબંધી અપરાધો હોય. બધે જ મોટું પ્રમાણ મુસલમાનોનું જોવા મળશે. કેમ? આટલો સારો ધર્મ મળ્યો હોવા છતાં ફળ કેમ આવાં પાકી રહ્યાં છે? આ સ્થિતિ માત્ર ભારતમાં જ નહિ, લંડન કે અમેરિકામાં પણ આજ સ્થિતિ. દાઉદ ઇબ્રાહીમ, અબુસાલેમ, છોટા શકીલ કે લતીફ આવાં બીજા કેટલાંય નામો જે સમાજમાંથી આવતાં હોય તે સમાજની છાપ ઊજળી ન પડે. જો કે સમાજમાં ઘણા નેકી-ટેકીવાળા ઊજળા માણસો હોય જ હોય, તોપણ પેલી છાપ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે. આ બધા કારણો મુસ્લિમ યુવકો માટે નોકરી-ધંધાની તકો ઘટી જાય છે. અમેરિકામાં નિગ્રો લોકોને જલદી નોકરી નથી મળતી કારણ કે તેમની અમુક છાપો પડી ગઈ છે. આવી જ સ્થિતિ ભારતમાં પણ થઈ રહી છે. ધર્મગુરુઓ આવી છાપ સુધારવાનું કામ કરે તો પેલો રેશિયો સુધારી શકાય. પણ આવું થતું દેખાતું નથી.

‘બ્રધરહૂડ’

હિન્દુ પરંપરામાં બહારવટિયો જેસલ, સુધરીને સંત થઈ ગયો. વાલિયો લૂટારો, વાલ્મીકિ થઈ ગયો. બિલ્વમંગળ સુરદાસ થઈ ગયો. અંગુલિમાલ, સંત થઈ ગયો. જોબનપગી પણ સંત થઈ ગયો. આવાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે કે સંતોના સંગથી ભયંકરમાં ભયંકર ડાકુઓ પણ કુમાર્ગનો ત્યાગ કરીને સન્માર્ગે વળ્યા હોય. મુસ્લિમ સમાજમાં દાઉદ, અબૂ શકીલ કે લતીફ જેવાને કોઈ પીર કે સૂફી કેમ બનાવી શકતા નહિ હોય—તેની નવાઈ અને દુઃખ થાય છે. મને લાગે છે કે કદાચ આનું એક કારણ ભાઈચારા (બ્રધરહૂડ)નો ખોટો વળાંક હોય. પૂર્વે કહ્યું તેમ ઈસ્લામની કેટલીક ખાસિયતોમાંની એક ખાસિયત છે, બ્રધરહૂડ—ભાઈચારો. એક મુસલમાન બીજા મુસલમાનનો ભાઈ છે, એટલે એકની વિપત્તિમાં બીજાએ તેને મદદ કરવાની જ. બ્રધરહૂડ સારી વાત છે. કોઈ પણ માણસ પોતાને એકલો અનાથ ન સમજે. તેને તેના ધર્મભાઈઓની હંમેશાં હૂંફ અને પીઠબળ મળ્યા કરે તે ઉત્તમ વાત છે. (હિન્દુધર્મમાં આવો ભાઈચારો છે જ નહિ, કારણ કે કોઈ પણ સ્તરે એકતાની વાત જ નથી. બધે વિભાજન જ વિભાજન છે.) પણ કેટલાક સમયથી આ ભાઈચારામાં એક વળાંક આવ્યો દેખાય છે. મુસલમાન ખોટું કામ કરે અને જો સામેનો માણસ બિનમુસ્લિમ હોય તોપણ તેને સાથ આપવાનો. ખોટું કામ કરનારને ઠપકો નહિ આપવાનો, તેનો પક્ષ લેવાનો અને સામાવાળા ઉપર હુમલો કરી દેવાનો—તે એટલે સુધી કે છોડતી કે બળાત્કાર જેવી ખરાબમાં ખરાબ ઘટના ઘટી હોય તોપણ તેના પક્ષે એક ટોળું ભેગું થઈ જાય. તેની કોર્ટ-કચેરી થાય તો ત્યાં પણ ટોળું સાથ આપે. દાઉદ ઇબ્રાહીમ કે એવા જ બીજા અન્ય કોઈ ટાયગર મેમણ જેવા કેમ ન હોય. તેને આશરો મળી જાય. કારણ કે તે અમારો ભાઈ છે. ભલે તેણે ભયંકર કૃત્ય કર્યું હોય પણ તે અમારા વિરોધી કોઈ કાફર સાથે કર્યું છે એટલે તેનો ભરપૂર બચાવ કરવાનો.

લાભ અને હાનિ

મને નથી લાગતું કે આ ધર્મસંગત વલણ હશે. કોઈ પણ ધર્મ અપરાધીઓનો આવો આંધળો પક્ષ લેવાનું ન જ કહે. ધર્મ તો ન્યાયની વાત કરે. ધર્મગુરુ પણ ન્યાયની વાત કરે. પણ છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આવું પરિવર્તન જોવા મળે છે. આનાથી તેમને લાભ એ થયો કે ઓછી

સંખ્યામાં હોવા છતાં પણ તે બહુસંખ્યકો ઉપર ધાક જમાવી શક્યા છે, પણ નુકસાન એ થયું કે લોકો તેમનાથી દૂર થઈ રહ્યા છે. ઉપરથી નહિ તો અંદરથી પણ એક પ્રકારની એલર્જી થઈ રહી છે. એક જ ગામમાં રહેવા છતાં જાણે ઘણા દૂર થઈ ગયા છે. આ બ્રધરહૂડ એટલી હદે વધ્યું છે કે ક્રિકેટની રમતમાં પાકિસ્તાન જીતે તો ફટકડા ફોડે ત્યાં સુધી તો ઠીક પણ પાકિસ્તાનની સામે ભારત હારે તોપણ ફટકડા ફોડે, આવું કેટલીક જગ્યાએ થતું સંભળાય છે. આવા પ્રસંગોથી સમગ્ર પ્રજાની છાપ ખોટી ઊપસે છે. જોકે આવું વલણ રાખનારા કાંઈ બધા જ નહિ હોય, તોપણ આવું કરનારાઓને રોકનારા - ટોકનારાની સંખ્યા પણ જોઈએ તેવી દેખાતી નથી. આવું પસંદ ન કરનારા પણ કચવાતા મને ચૂપ બેસી રહે છે તેવું બનતું હોય તેમ લાગે છે.

વિકૃત વળાંક

11મી સપ્ટેમ્બરે જ્યારે વિશ્વ વ્યાપાર કેન્દ્ર ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો ત્યારે ભારતમાં એવી કેટલીયે જગ્યાઓ હશે જ્યાં ‘લાદેન ઝિન્દાબાદ’ બોલાયું હશે. આવું બોલનારાને પડકારનારા કે પોલીસમાં બાતમી આપનારા કોઈ નીકળ્યા સંભળાયા નથી. મને લાગે છે કે બ્રધરહૂડનો આ વિકૃત વળાંક છે. એ શક્તિ તો ઊભી કરે છે, પણ શક્તિના દુરુપયોગને પણ પ્રોત્સાહિત કરે છે. જ્યારે જ્યારે પણ કોઈ પણ શક્તિશાળી ઘટક વારંવાર લાંબો સમય શક્તિનો દુરુપયોગ કરવા લાગે છે, ત્યારે અંતે તેનો વિનાશ જ થતો દેખાયો છે. શક્તિશાળી યાદવો આવું જ કરતા હતા. શ્રી કૃષ્ણે તેમને બહુ સમજાવ્યા. પણ તે ન માન્યા. ન ગાંઠ્યા એટલે હતાશ થઈને શ્રી કૃષ્ણે દ્વારિકાનો ત્યાગ કર્યો. પણ દ્વારિકામાં રહેવા માટે પોતે ધર્મવિરોધી યાદવોમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષરીતે ભળી ન ગયા.

અમેરિકાની ઘટનાથી આખું વિશ્વ સ્તબ્ધ થઈ ગયું અને અમેરિકા સમસમી ઊઠ્યું. એક સર્વોચ્ચ સુપરશક્તિવાળું રાષ્ટ્ર આવા સમયે ચૂપ રહે તે માની જ ન શકાય. એક્શનનું રીએક્શન કરવું જ પડે. ન કરો તો શાસકોને પ્રજા ફેંકી દે. પણ પૂર્વ કહ્યું તેમ અફઘાનિસ્તાન પાસે સમુદ્ર નથી, જે અત્યારે તેના માટે કવચનું કારણ બન્યું છે. કેન્યા-ટાંઝાનિયાના દૂતાવાસો તોડી પડાયા ત્યારે પ્રમુખ કિલન્ટન હતા. તેમણે પાકિસ્તાનની પરવાનગી માગ્યા વિના જ સમુદ્રમાંથી ફૂઝ મિસાઈલો ફેંક્યાં પણ લાદેન બચી ગયો. પાકિસ્તાને ખાસ કાંઈ વિરોધ કર્યા વિના વાતને સ્વીકારી લીધી. હવે અમેરિકામાં કિલન્ટન નથી. નવી ટીમ આવી છે, જે કિલન્ટનની ખોટ પૂરી શકતી નથી. મને લાગે છે કે તેની પાસે ઇચ્છાશક્તિ તો છે, પણ આવડત ઓછી છે. જેના પરિણામે અફઘાનિસ્તાન ઉપર બૉબમારો કર્યાને એક મહિનો થવા છતાં એકે લક્ષ્ય પૂરું કરી શકતું નથી. નથી લાદેનને મારી શકાતો, નથી તાલિબાનોને હટાવી શકાતા કે નથી ઉત્તરી ગઠબંધનવાળા અફઘાનોને આગળ વધારી શકાતા. મને લાગે છે કે આનું મૂળ કારણ પાકિસ્તાન છે.

પાકિસ્તાનની મુત્સદ્દીગીરી

પાકિસ્તાનમાં અત્યારે સર્વોચ્ચ મુત્સદ્દી અને કુશળ નેતા શાસક છે. પ્રજાના પ્રચંડ વિરોધ વચ્ચે પણ તે અમેરિકા સાથે ભળી ગયા. પોતાની આર્થિક અપેક્ષાઓ પૂરી કરાવી, સૈનિક સ્થિતિ મજબૂત કરી અને સાથ આપવા માટેની શરતોમાં આતંકવાદના વિરુદ્ધમાં ભારત તથા ઇઝરાયેલનો સાથ નહિ લેવા મનાવ્યું. સાથે સાથે કાશ્મીરના પ્રશ્ને કોઈ ગુપ્ત સંધિ પણ કરી લીધી. અમેરિકાને પાકિસ્તાનની અનિવાર્ય જરૂરત હતી એટલે તેણે તેને રાજી કરવા ભરપૂર પ્રયત્નો કર્યા. અત્યારે પાકિસ્તાન અમેરિકાનું લાડકું બન્યું છે. પ્રજાના વિરોધના ઉકળતા ચરુ વચ્ચે પણ મુશર્રફે અમેરિકાને બધું જ આપ્યું છે. જેમાં અફઘાનિસ્તાનની નજીકનાં ત્રણ હવાઈ મથકો પણ ખરાં. પણ મુશર્રફની મુત્સદ્દીને અમેરિકા સમજી શક્યું નથી. પહેલાં, મુલ્લાં ઉમર સાથે વાત કરીને લાદેનને સોંપી દેવાની સમજાવટ માટે પાકિસ્તાની પ્રતિનિધિ મંડળ બે ત્રણવાર કંદહાર ગયું, જેમાં ધાર્મિક નેતાઓનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ખરું પણ મુલ્લાં માન્યા નહિ. ખરેખર તો અમેરિકાની આંખમાં આ પહેલી ધૂળ હતી. આ રીતે પાકિસ્તાને લાદેનને અને મુલ્લાંને ખસી જવાની અને ગાઢ રક્ષાવાળા સ્થળે સંતાઈ જવાની અવધિ વધારી આપી. અને અંદરખાને આશ્વાસન આપ્યું કે ઉપર-ઉપરથી તો અમે અમેરિકાની સાથે છીએ પણ અંદરખાને તમારી સાથે છીએ. કારણ કે તમે અમારા ભાઈ છો. આપણા નેતાઓની માફક અમેરિકાની નવી ટીમ પણ બહુ બોલકી છે. ગાઈ વગાડીને તેણે હુમલા શરૂ કર્યા. ખરેખર તો ઓચિંતાનો હુમલો જ યુદ્ધનું સારું પરિણામ લાવી શકતો હોય છે. પણ આવું ન કરાયું, જાણે કે હમણાં લાદેન પકડાઈ જશે અને બધું કામ પૂરું થઈ જશે. પણ એવું કશું ન થયું. અત્યારે અમેરિકાની ટીમ ભારે વિમાસણમાં પડી છે. હવે શું કરવું? ક્યાંય સફળતા દેખાતી નથી. હારી થાકીને હુમલાઓ બંધ કરવાથી તેનું રહ્યું-સહ્યું નાક પણ કપાઈ જાય છે. ચાલુ રાખવા તો ક્યાં સુધી? આગળ રમજાન

આવે છે.

અમેરિકાની નિષ્ફળતાનું કારણ

મારી દષ્ટિએ અમેરિકાની નિષ્ફળતાનું મુખ્ય કારણ સ્વયં પાકિસ્તાન છે. પાકિસ્તાનમાં પહેલાં ત્રણ સરકારો કામ કરતી હતી. ચૂંટાયેલી નવાઝ શરીફની, સેનાની અને આઈ.એસ.આઈની ચૂંટાયેલી સરકાર તો ખતમ કરી દેવાઈ છે. તોપણ હજી બે સરકારો કામ કરે છે. સેના અને ગુપ્તચર સંસ્થા—આઈ.એસ.આઈ. સેનાનો કેટલાકો ભાગ ઉપર-ઉપરથી અમેરિકાની સાથે છે. પણ આઈ.એસ.આઈ, તાલિબાનોની સાથે છે. અમેરિકાએ પાકિસ્તાન સાથે જે નવી સંધિ કરી છે તેમાં ગુપ્ત સૂચનાઓના આદાન-પ્રદાનની શરત પણ છે. અને પાકિસ્તાનને અફઘાનિસ્તાનની રજેરજની ખબર છે. મુલ્લાં અને ઓસામા ક્યાં સંતાયા છે તેની ખબર પાકિસ્તાનને ન હોય તેવું બને નહિ. તેને પૂરેપૂરી ખબર છે જ. પણ તે ખોટી જગ્યાએ બૉબ ફેકાવીને ધરતીમાં માત્ર ખાડા કરાવે છે. અમેરિકાનાં યુદ્ધક વિમાનો પાકિસ્તાનની ધરતી ઉપરથી બૉમમારો કરવા જાય છે, એટલે આઈ.એસ.આઈ. તરત જ તેની સૂચના જ્યાં-ત્યાં પહોંચતી કરે દે છે. વિમાનો પહોંચે તેની પહેલાં સૂચનાઓ પહોંચી જાય છે, એટલે વિમાનોને માત્ર ખાડા કરીને પાછા ફરવાનું જ બાકી રહે છે. આઈ.એસ.આઈ. જરૂરી પેટ્રોલિયમ પહોંચાડે છે, શસ્ત્રો પહોંચાડે છે અને હવે તો અફઘાની પહેરવેશવાળા શિક્ષિત સૈનિકો પણ પહોંચાડવા માંડ્યું છે. તે અમેરિકાને સમજાવે છે કે આ બધા ધર્મઝનૂની જેહાદીઓ છે, અમારા કહેવામાં નથી. કુહાડીઓ લઈને ભલેને જતા હોય તે કશું કરી શકવાના નથી, વગેરે. આજ નહિ તો કાલ અમેરિકાની આંખ ઊઘડવાની જ છે. પણ ત્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું હશે. બૉમમારો શરૂ કર્યો ત્યારથી જ અમેરિકાએ એક બીજો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો છે કે તાલિબાનોના પતન પછી અફઘાનિસ્તાનની ગાદીએ ભૂતપૂર્વ પદભ્રષ્ટ રાજા જહીરશાહને બેસાડવા. પણ પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે તાલિબાનોનું પતન તો થાય—અત્યાર સુધી તો તે શક્ય બન્યું નથી. કારણ કે પાકિસ્તાન પોતે જ તાલિબાનો છે. જે જે લોકોને અફઘાન જનતાને શાહના પક્ષમાં સમજાવવા માટે મોકલ્યા તેની સૂચના તરત જ આઈએસઆઈએ તાલિબાનોને આપી દીધી. તે બિચારાને ફૂર રીતે વગર મોતે મારી નંખાયા. આવું જ અમેરિકન હેલિકોપ્ટરોની સૂચના પણ તાલિબાનોને જ પ્રથમથી જ મળી જાય છે. વિમાનોની માફક તે બહુ ઊંચાઈએ ઊડી શકતાં નથી એટલે તાલિબાનો સરળતાથી તેના ઉપર હુમલો કરી શકે છે.

મિત્ર શત્રુનું કામ કરે છે

આ લખાય છે ત્યાં સુધી તો અફઘાનિસ્તાનમાં અમેરિકા પોતાનું એક પણ લક્ષ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યું નથી. તેનું મૂળ કારણ મારી દષ્ટિએ એક તો પાકિસ્તાન છે, જે તેને મિત્ર લાગે છે, પણ ખરેખર શત્રુનું કામ કરે છે. બીજું કારણ બંધાયેલા હાથે અમેરિકાને યુદ્ધ કરવાનું છે. તે અમુક સૈનિક સ્થળોએ જ યુદ્ધ કરે છે. નાગરિક સ્થળો ઉપર તે હુમલો નથી કરતું. વાત પણ બરાબર છે. સામાન્ય યુદ્ધોમાં પણ નાગરિક સ્થળો ઉપર હુમલા નથી કરાતા પણ આ લડાઈમાં નાગરિક સ્થળો પણ સૈનિક અફા બની ગયા છે. તાલિબાનો વિમાની હુમલાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા નાગરિક ઘરોમાં ચાલ્યા જાય છે, જ્યાં તેમનો વાળ પણ વાંકો થતો નથી. ઓસામા પણ આવા જ કોઈ નાગરિક સ્થળમાં સંતાયો હોય તો તેનો વાળ વાંકો ન થઈ શકે. ઓસામા અને મુલ્લાં ક્યાં છે તેની રજેરજ માહિતી પાકિસ્તાનને છે જ, પણ તે ડબલરોલમાં કામ કરી રહ્યું છે. ખોટી-ખોટી જગ્યાએ બૉમમારો કરાવે છે અને અમેરિકાનાં વિમાનો ખાડા કરીને પાછાં ચાલ્યાં જાય છે. મોટો પ્રશ્ન નિર્દોષ નાગરિકોનો છે. જોકે, વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્ર ઉપર હુમલો થયો ત્યારે આ પ્રશ્ન આટલો મહત્ત્વનો દેખાયો ન હતો. કેટલાક લોકોએ તો મીડાઈઓ પણ વહેંચી હતી એવું કહેવાય છે. હવે પ્રશ્ન અફઘાન મુસ્લિમોનો છે. જેનું બ્રધરહૂડ પચાસ ઉપરના દેશોમાં ફેલાયેલું છે. તેની ચિંતા અમેરિકાને થાય જ થાય. કેટલાક મુસ્લિમ દેશો પૂરી તરહથી તાલિબાનો સાથે છે, કેટલાક અડધા ભાગે છે, તો કેટલાક અમેરિકા સાથે પણ છે. સૌ સૌના પોત-પોતાનાં અલગ-અલગ કારણો છે.

ધર્મગુરુની ધર્મઆજ્ઞા: ફતવો

ઈસ્લામની અનેક ખાસિયતોમાંની એક ખાસિયત છે ‘ફતવો’. માન્ય ધર્મગુરુ, સમય પ્રમાણે જે તે વિષયો બાબત ફતવો આપી શકે છે. જેમ રાજા રાજઆજ્ઞા બહાર પાડી શકે તેમ ધર્મગુરુ ધર્મઆજ્ઞા બહાર પાડી શકે. જે પ્રત્યેક અનુયાયી માટે ફરજિયાત છે. ઓસામા અને મુલ્લાં બંનેએ આ યુદ્ધની સામે જેહાદ કરવાનો ફતવો બહાર પાડી દીધો છે. એટલું જ નહિ, આ યુદ્ધ માત્ર અમેરિકાની સામે જ નથી પણ પૂરા ઈસાઈ જગત સામે, યહૂદીઓ સામે અને લગભગ બિનમુસ્લિમ હોય તેવા બધાની સાથે છે, તેવું જાહેર કરીને જે જ્યાં હોય ત્યાં જે

કોઈ જેહાદી નજીકમાં મળે તેની સામે હુમલો કરે. શત્રુઓ વિશ્વવ્યાપી છે એટલે આ હુમલા પણ વિશ્વવ્યાપી થવા જોઈએ. મુલ્લાંએ એક વાત બહુ મહત્ત્વની કહી કે અમેરિકા જેવા શત્રુઓની પાસે જે જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીનાં સાધનો શસ્ત્રો છે તેવાં અમારી પાસે નથી. એટલે અમેરિકા ઇચ્છે તેવી લડાઈ તો અમે લડી શકવાના નથી, પણ અમે અમારાં શસ્ત્રોથી લડાઈ લડીશું અને શત્રુઓને સબક શિખવાડીશું.

આતંકવાદ

તેમનાં શસ્ત્રોમાં છે: આતંકવાદ. મરણિયા જેહાદીઓ પેદા કરવાના, જે હસતાં-હસતાં મોતને સ્વીકારે અને શત્રુપક્ષને ભયંકર ફટકો મારે. આત્મઘાતી માણસો પેદા કરવાની શરૂઆત મારા ખ્યાલથી શ્રીલંકાના એલ.ટી.ટી.ઈ.વાળા તામિલોએ કરી હતી, જેમાં સ્વ. પ્રધાનમંત્રી રાજીવ ગાંધીનો ભોગ લેવાયો હતો. વિશ્વવ્યાપાર કેન્દ્ર ઉપર હુમલો કરનારા બધા આત્મઘાતી જેહાદીઓ હતા. એક બહુ સરસ ગણિત છે કે પ્રત્યક્ષ રીતે હુમલો કરીને તમે જે નુકસાન પહોંચાડવા માગો છો તેમાં પોતાના પક્ષે જે માણસો મરાવાના છે તેના કરતાં આત્મઘાતી હુમલામાં બહુ જ થોડા માણસો મરાય છે, જ્યારે સામાપક્ષે ઘણી મોટી ખુવારી કરી શકાય છે. અને હા, આ ધર્મનું કામ છે. એટલે મરનારને પરલોકમાં ઊંચામાં ઊંચી જગ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશ્રદ્ધાળુ માણસને પરલોક અને તેની પ્રાપ્તિની બાબતમાં કશી શંકા-કુશંકા નથી થતી. શંકા-કુશંકાવાળા આવી હિંમત જ ન કરી શકે. એટલે સામી છાતીની લડાઈવાળી વાતો પૂરી થઈ. તે તો ત્યારે શક્ય બનતી કે જ્યારે બંને પક્ષે તલવારો વગેરે સરખાં શસ્ત્રોથી લડાઈ થતી. હવે તો બટન દબાવવાની ટેકનોલોજી એક તરફ છે અને બીજી તરફ છે જૂનાં શસ્ત્રો, બંનેની કોઈ સરખામણી જ ન કરી શકાય. એટલે યુદ્ધનું સ્વરૂપ બદલવું જરૂરી છે. તીવ્ર ધર્મનિષ્ઠાથી ફતવાના દ્વારા હજારો માણસોને જેહાદ માટે તૈયાર કરી શકાય છે. પણ ફતવો કોણ આપી શકે તે બાબત હમેશાં વિવાદાસ્પદ રહી છે. એક ધર્મગુરુ ફતવો આપે તો બીજો તેનો વિરોધ પણ કરે. બ્રધરહૂડ હોવા છતાં પણ મુસ્લિમ જગતમાં ઘણી વાર આંતરિક વિરોધો પ્રગટ થઈ જતા રહ્યા છે.

ફતવાઓનું એક પુસ્તક

કેટલાંક વર્ષો પહેલાં ઈરાનના સર્વેસર્વા એવા શ્રી ખોમેનીએ ‘શેતાનિક વર્સિસ’ના લેખક સલમાન રશદી માટે મોતનો ફતવો જાહેર કરેલો. બિચારો રશદી ત્યારથી સંતાઈને રહે છે. એ તો સારું છે કે તે બ્રિટનનો નાગરિક છે અને બ્રિટન પોતાના નાગરિકોનું ભરપૂર રક્ષણ કરે છે. જો તે બીજા કોઈ સામાન્ય દેશનો નાગરિક હોત તો કદાચ અત્યાર સુધી ઉપર પહોંચી ગયા હોત. આવા કેટલાય વિચિત્ર-વિચિત્ર ફતવાઓનું એક રમૂજ પુસ્તક લેખક શ્રી અરુણ શૌરીએ લખ્યું છે. એનાથી મુસ્લિમ જગતના શાસ્ત્રીય દુરુપયોગની અથવા તેની વિચિત્રતાની જાણ થાય છે. મારે ત્યાં એક મુસ્લિમ સજ્જને તેમનું એક સામયિક મોકલ્યું તેમાં એક ભાઈએ પ્રશ્નોત્તરી વિભાગમાં પ્રશ્ન પૂછ્યો કે મેં મારી પત્નીને તલાક આપી દીધી તે પછી બીજી કોઈ સ્ત્રીને નિકાહ કર્યા વિના જ પત્ની તરીકે રાખી છે. હવે મારી તલાકવાળી જૂની પત્ની અને હું બંને ફરીથી લગ્ન કરવા માગીએ છીએ તો અમારે શું કરવું? જવાબમાં જણાવાયું છે કે નિકાહ વિના જે સ્ત્રીને તમે રાખી છે, તે તો પાપ જ છે. તેને તલાક વિના જ વિદાય કરી દો. કારણ કે નિકાહ હોય તો જ તલાક હોય. નિકાહ વિના તલાક ન હોય. પણ તલાકવાળી જૂની પત્ની બીજા કોઈ પુરુષ સાથે લગ્ન કરીને સંભોગ કરાવે અને પછી તલાક લે તો તે પછી જ તમે તેની સાથે ફરીથી લગ્ન કરી શકો છો. અહીં બે વાતો ઉપર ભાર મુકાયો છે. એક તો તે બાઈ સાચા અર્થમાં બીજા કોઈ સાથે લગ્ન કરે અને પછી સંભોગ કરાવે તે પછી જ તલાક લે અને તે પછી જ ફરીથી લગ્ન કરી શકાય. માનો કે આ ફતવાનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ સાચું હશે. તો પણ તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ ગળે ઊતરે તેવું નથી. આવેશમાં આવીને કોઈ દંપતીએ તલાક લીધી હોય અથવા કોઈ પુરુષે તલાક આપી હોય અને પછી આવેશ ઊતર્યા પછી તેને ભાન થાય કે ખોટું થઈ ગયું અને ભૂલ સુધારવા માગે તો એક સ્ત્રીને જાણી કરીને ફરજિયાત કોઈ બીજા પુરુષને હવાલે કરવી અને પછી તેને સ્વીકારવી એ આદર્શ વ્યવહાર ન કહેવાય. (આ ફતવો અથવા ઉત્તર ‘બયાને મુસ્તફા’ના જૂન-2001 અંકમાં પાન 12-13 ઉપર અપાયો છે.)

ધર્મને નામે રાષ્ટ્રદ્રોહ

કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે કોઈ સમયે કોઈ ખાસ કારણસર ધર્મનો વડો કે રાજ્યનો વડો કોઈ એક ઉચ્ચ હેતુ માટે કોઈ ફતવો

બહાર પાડે તો તે યોગ્ય જ કહેવાય. પણ વાતવાતમાં પૂરી પ્રજા કે પૂરો દેશ ઝકઝોળાઈ જાય તેવો ફતવો બહાર પાડવામાં આવે તો તે યોગ્ય ન કહેવાય. જો આવા જ ફતવા બાકીના બધા ધર્મવાળા બહાર પાડવા માંડે તો વિશ્વની શું દશા થાય? મુલ્લા ઉમર અને ઓસામા બંનેએ વિશ્વભરના મુસ્લિમો માટે ફતવો બહાર પાડ્યો કે બિનમુસ્લિમો ખાસ કરીને ખ્રિસ્તી અને યહૂદીઓ સામે તરત જ જ્યાં મળે ત્યાં લડાઈ કરો. તે મુસલમાનોને ખતમ કરવા માગે છે, માટે તમે તેમને ખતમ કરો. જોકે આ ફતવાની બહુ ગંભીર અસર થઈ નથી તેમ છતાં તેની અસર થઈ જ છે. આ ફતવાના કારણે પાકિસ્તાનમાંથી હજારો મુસ્લિમો અફઘાનિસ્તાનમાં યુદ્ધમાં જોડાવા ગયા છે. અરે અમેરિકા તથા બ્રિટનના કેટલાક મુસ્લિમો પણ આ જેહાદમાં જોડાવા ગયા છે જેમાંથી કેટલાક માર્યા પણ ગયા છે. આ લોકો પોતાના જ રાષ્ટ્રની સેના સામે લડી રહ્યા છે. આ કેવી વિચિત્રતા કે ધર્મના નામે માણસો જ રાષ્ટ્રદ્રોહ સુધી ગૌરવભરે પહોંચાડી દેવાય! આવા માણસોને રાષ્ટ્રદ્રોહ કરવાનો કોઈ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. કારણ કે તેમના મગજમાં રાષ્ટ્રધર્મ કરતાં મજહબને સર્વોચ્ચ સ્થાને પ્રસ્થાપિત કરાયો છે. જો બધા જ ધર્મો પોતપોતાના અનુયાયીઓને આ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપે તો બિચારા રાષ્ટ્રની શી દશા થાય? ભારત જેવા દેશમાં જ્યાં અનેક ધર્મો અને અનેક જાતિઓ વસી રહી છે, તે તો અંદરોઅંદર જ કપાઈ મરે. ભારતમાં પણ કેટલીક હોટલોમાં પશ્ચિમની બનાવટની વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. આ તેમની માનસિકતાનું દિક્કદર્શન છે. જો આવું જ પશ્ચિમના દેશો પણ વળતું પગલું માત્ર વ્યાપારિક ક્ષેત્રમાં જ ભરે તો કેવું ભયંકર પરિણામ આવે? પણ કોણ સાચી વાત સમજાવે અને કોણ સાચી વાત સમજે! જ્યાં સુધી ધર્મનો નશો કે ઝનૂન દૂર ન થાય ત્યાં સુધી સ્વસ્થ ચિંતન કે નિર્ણયોની અપેક્ષા રાખી ન શકાય. ફતવાથી પાકિસ્તાનમાં ચર્ચમાં પ્રાર્થના કરતા બાર ખ્રિસ્તીઓને ગોળીઓથી ભુંજી નાખવામાં આવ્યા છે.

આતંકવાદ વિરોધી યુદ્ધ ઇસ્લામ વિરુદ્ધ નથી

પશ્ચિમના લોકોએ આ યુદ્ધને આતંકવાદ વિરોધી યુદ્ધ જાહેર કર્યું છે, જેથી પાકિસ્તાન સહિત કેટલાંય મુસ્લિમ રાષ્ટ્રોએ પણ પશ્ચિમની સાથે સમર્થન બતાવ્યું છે પણ મુલ્લા અને ઓસામા આ યુદ્ધને વારંવાર ઇસ્લામવિરોધી બતાવે છે. મુસ્લિમ જગત ઉપર ઓસામાનો પ્રભાવ છે જ. પૂર્વે કહ્યું તેમ મુસ્લિમોનો એક ધર્મઝનૂની ભાગ તેને હીરો માને છે. પશ્ચિમની સામે કમરકસીને ઊભો થયેલો તે એક માત્ર હીરો છે એટલે તેના માટે કુરબાન થઈ જવા હજારો યુવાનો તૈયાર થઈ રહ્યા છે. આ યુદ્ધમાં જે દિવસે તે મરાશે કે પકડાશે તે દિવસે આ ઝનૂની વર્ગ વિશ્વભરમાં ઘોર પ્રતિક્રિયા કરશે તેમાં શંકા નથી. પણ તેની સાથે જ આ યુદ્ધ ઇસ્લામિક યુદ્ધ ન બની જાય તે પણ ચિંતાનો વિષય છે. જો બધાં જ ઇસ્લામિક રાષ્ટ્રો એ નવા ઊભરાથી પ્રભાવિત થઈ જાય અને બધેથી પશ્ચિમવિરોધી ક્રિયાઓ થવા લાગે તો આ યુદ્ધનો વ્યાપ આપોઆપ વધી જાય. અત્યારે લગભગ પ્રત્યેક મુસ્લિમ રાષ્ટ્રમાં લાદેનવાદી ઝનૂની તત્ત્વો છે જ. આ તત્ત્વો વધુ ને વધુ શક્તિશાળી થતાં જાય તો આ ખતરો ઘણો વધી જાય. આવું ન બને તો સારું, પણ આવું થવાની સંભાવના વધુ છે. તેવા સમયે વિશ્વ મુસ્લિમ અને બિનમુસ્લિમ એમ બે ભાગમાં વહેંચાઈ જાય. આ એક જુદા જ પ્રકારનું ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ બની શકે છે. એક તરફ ભરપૂર શસ્ત્રો, ટેકનોલોજી અને સંસાધનો, તો બીજી તરફ આતંકવાદી ધડાકાઓ. પૂરા વિશ્વની પ્રજાની ઊથલપાથલ થવાની શક્યતા દેખાય છે. ઈશ્વર કરે અને આવી સ્થિતિ ન આવે તો જ સારું.

ભારતની સ્થિતિ

અફઘાન યુદ્ધમાં ભારતની સ્થિતિ બહુ સારી નથી. અફઘાનિસ્તાન સાથે તેની સીમા ક્યાંય મળતી ન હોવાથી તથા કારગિલ અને વિમાન અપહરણ વગેરે અનેક પ્રસંગોએ બનાવેલ કમજોરીથી વિશ્વ ઉપર તેની છાપ સમર્થ રાષ્ટ્રની નથી પડી. એટલે તેના કલેવર અને સામર્થ્યના પ્રમાણમાં તેનો પ્રભાવ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતો. જેમ અમેરિકામાં અત્યારે કિલન્ટનની ટીમ જેવી સક્ષમ ટીમ નથી તેમ ભારતમાં પણ અત્યારે બહુ સક્ષમ ટીમ નથી. છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી કોઈ ખાસ મુત્સદ્દીગીરીનું અથવા પ્રબળ પરાક્રમનું કોઈ કામ થયું દેખાતું નથી, એટલે ચિંતા થાય છે. આ ટીમ, આ ઘટનાઓને રાષ્ટ્રહિતમાં પૂરેપૂરો વળાંક આપી શકશે કે કેમ તેની શંકા થાય છે. છેલ્લાં પંદર-વીસ વર્ષોથી આતંકવાદની કારમી આંધી ભારતમાં ચાલી જ રહી છે, પણ કોઈ નોંધનીય પરિણામ લાવી શકાયું નથી. દિલ્હી ભલે તમે તેમ કહે પણ એકલા હાથે કાયમી પરિણામ લાવી શકાશે પણ નહિ. આવશ્યકતા છે અમેરિકાની માફક વિશ્વનો જનમત પોતાની તરફ વાળવાની.

ત્રણ કમજોરીઓ

ભારતની પાસે ત્રણ મોટી કમજોરીઓ છે. પ્રથમ તો દિલ્હીની પાસે પૂરતી મુત્સદ્દીગીરી અને પૂરતું પરાક્રમ નથી. બીજી તરફ તેની પાસે લોબી નથી. જેમ અફઘાનિસ્તાન કે પાકિસ્તાન આતંકવાદ મચાવે તોપણ તેમને પીઠબળ આપનારી મુસ્લિમોની વિશ્વલોબી છે, તેવી ભારત પાસે કોઈ હિન્દુ લોબી નથી. નેપાળ કહેવા પૂરતું જ હિન્દુ રાષ્ટ્ર છે. તેની પાસે કશી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ, તે હિન્દુ રાષ્ટ્રમાંથી હવે માઓવાદી રાષ્ટ્ર થઈ રહ્યું છે. તટસ્થ નીતિએ આપણને લોબી વિનાના અને મિત્ર વિનાના બનાવી દીધા છે. એટલે યુદ્ધ જેવું ગંભીર પગલું ભરતી વખતે આપણે સો વાર વિચાર કરવો પડે જ. ત્રીજું, અયોધ્યાની ઘટના પછી દેશની આંતરિક એકતા ઉપર ઘણી માઠી અસર થઈ છે. આંતરિક એકતા વિના દેશ મહત્ત્વનું પરાક્રમ બનાવી શકે નહિ. કેટલાંક ધર્મઝનૂની તત્ત્વો હજી પણ રહીસાહી એકતાને પણ ડખોળવાનો નાદાનીભર્યો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે. આવી વિભાજક સ્થિતિનો સૌથી વધુ લાભ પાકિસ્તાનને મળી રહ્યો છે. ભારતભરમાં તેની ગુપ્તચર સંસ્થાના પગ જામવા લાગ્યા છે. જેને તમે સાચવી નથી શકતા તે બીજાનો થઈ જ જવાનો છે. ફૂટેલું ઘર કેટલા દિવસ સુરક્ષિત રહી શકે?

અફઘાનિસ્તાનની પ્રતિક્રિયા ભારતમાં પણ પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ રીતે આવી જ છે. દિલ્હીના ઇમામ ખુલ્લેઆમ લોકોને ઉશ્કેરે છે, અને લોકો ઉશ્કેરાય પણ છે. દિલ્હીવાળા તેમના ઉપર કેસ કરવાની જગ્યાએ કરેલા કેસો પાછા ખેંચી લે છે. એના ઉપરથી તેની પરાક્રમહીનતા પ્રગટ થાય છે. શસ્ત્રોથી રાજ્ય નથી થઈ શકતું, ધાકથી રાજ્ય થાય છે. ધાક બેસાડવાના મોકા આવે અને શાસક ઢીલો થઈ જાય તો પછી તે ગોળીઓ ચલાવીને પણ રાજ્ય કરી શકે નહિ. દિલ્હી વારંવાર ઢીલી સાબિત થઈ છે. પૂર્વોત્તર ભારતમાં ધાર્મિક આતંકવાદ કરતાં રાજકીય આતંકવાદ વધુ વકરી રહ્યો છે. બાંગ્લાદેશની નવી સરકાર હિન્દુઓને મારી-મારીને ભગાડી રહી છે, તેને પૂર્વના અનુભવોથી ખબર છે કે ભારત આ બધાંને સ્વીકારી લેવા સિવાય કશું કરવાનું નથી. કારણ કે દિલ્હીની છાપ જ ધાક વિનાની છે.

રાષ્ટ્રવાદ વિકસ્યો નથી

અધૂરામાં પૂરું ભારતમાં એવા રાજકીય પક્ષો ઉત્પન્ન થયા છે જે રાષ્ટ્રીય નિર્ણયો કરવા કરતાં રાજકીય નિર્ણયો કરે છે. સીમ્મી ઉપર પ્રતિબંધ હોય કે પોટા કાયદાનો અધ્યાદેશ હોય, તેનાથી પ્રભાવિત થનારાં અપરાધી તત્ત્વો કરતાં તેમના મતોની ભૂખી પાર્ટીઓ તેનો વિરોધ કરવામાં આગળ રહે છે. તેમનું લક્ષ્ય માત્ર મતપ્રાપ્તિ સુધી જ રહે છે. રાષ્ટ્રનું શું થશે તેની તેમને ચિંતા નથી અથવા ટૂંકી દૃષ્ટિના કારણે તેમને દેખાતું નથી. ભારતમાં હજી જોઈએ તેવો રાષ્ટ્રવાદ વિકસ્યો નથી. અમેરિકા-બ્રિટનમાં વિરોધપક્ષો હોવા છતાં આતંકવાદના વિષયમાં સૌએ એક સાથે મળીને જે તે કાયદાઓ - નિર્ણયો વગેરે કર્યું તે ભારતમાં થઈ શકતું નથી, કારણ કે ભારતનું રાજકારણ હજી રાષ્ટ્રવાદ સુધી પહોંચ્યું નથી. ભારતે અત્યાર સુધી ચીન-પાકિસ્તાન સાથે જે યુદ્ધો કર્યા તે સમયે દેશની જે આંતરિક પરિસ્થિતિ હતી તેવી અત્યારે નથી. અયોધ્યાની ઘટના પછી અને ઇસાઈઓ સાથેના છૂટક-છૂટક વ્યવહાર પછી રાષ્ટ્રની ઈંટોના સાંધા કાંઈક ઢીલા થયા છે. બીજી તરફ ગામેગામની ભાગોળે ‘હિન્દુ રાષ્ટ્ર’નાં બોર્ડોથી પણ એકતાનું બળ ઓછું થયું છે. આ રાષ્ટ્ર સૌનું છે. માત્ર કોઈ એક જ ધર્મ કોમ કે જાતિનું કરવા જતાં તે કોઈનું નહિ રહે. છિન્નભિન્ન થઈ જશે. તેની સંભાવના ટૂંકી દૃષ્ટિથી આવે નહિ. આ ટૂંકી દૃષ્ટિ દેશને કમજોર અને વિભાજિત કરવાની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે.

પારદર્શી નીતિ અપનાવવી જોઈએ

એકંદરે જોતાં ભારતની આંતર અને બાહ્ય પરિસ્થિતિ તેના કહેવા પ્રમાણેની મજબૂતાઈ બતાવતી નથી. એટલે તે પોતાના આતંકવાદને નાથી શકતો નથી. અને હવે જ્યારે વિશ્વભરનાં રાષ્ટ્રો આતંકવાદના રેલાથી પ્રભાવિત થઈને સામનો કરવા તૈયાર થયાં છે, ત્યારે તેની જોઈએ તેવી માન્યતા થતી નથી તે દુઃખનો વિષય છે. આવી સ્થિતિમાં ભારતે શું કરવું જોઈએ? મારી દૃષ્ટિએ આંતર-બાહ્ય બંને ક્ષેત્રોમાં પારદર્શી નીતિ અપનાવીને પોતાને સુદૃઢ કરાવું જોઈએ.

પ્રથમ તો તેણે આંતરિક વિખવાદો અને વિભાજનોનાં કારણો દૂર કરવાં જોઈએ. અયોધ્યાનું પ્રકરણ બંધ કરીને કે પછી સર્વમાન્ય ઉકેલ લાવીને આ અજંપો મટાડવો જોઈએ. આવનારા સમયમાં પ્રજા પોતે જ આવી બાબતોમાં રસ લેતી બંધ થઈ જવાની છે. ઊભરો કાયમ નથી રહેતો હોતો. શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ ધર્મનિરપેક્ષતાની નીતિ ચાલુ રાખી અજંપો વધે તેવાં વલણો બંધ કરવાં જોઈએ. આ દેશની પ્રજા ધર્મભાવુક છે. તેની ભાવુકતાને છંછેડવી ઠીક નહિ, તેને ઉશ્કેરીને એકતા નહિ કરી શકાય.

બાહ્યનીતિમાં આપણે પ્રથમથી જ લોબી વિનાના છીએ. તેમાં પણ તટસ્થતાની નીતિએ આપણને સાવ એકાકી બનાવી દીધા છે. આપણે આરબોને પણ રાજી કરવા માગીએ છીએ અને ઇઝરાયેલને પણ રાજી કરવા માગીએ છીએ. પાકિસ્તાનને પરમાણુ બોમ્બ અને મિસાઈલો બનાવવામાં મદદ પૂરી પાડનાર ચીનને પણ રાજી રાખવા માગીએ છીએ અને પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોને પણ રાજી રાખવા માગીએ છીએ. સૌ જાણે છે કે ભારત કોઈનું પણ નથી એટલે પોતાની ગરજ સિવાય બીજાં કોઈ રાષ્ટ્રો પણ ભારતનાં થતાં નથી. પં. નહેરુના સમયનાં સમીકરણો બદલાઈ ગયાં છે. ત્યારે વિશ્વ બે ભાગમાં વહેંચાયેલું હતું. એટલે તટસ્થ રાષ્ટ્રોને સાચવવા બંને ભાગોને ગરજ હતી. તે એ અર્થમાં કે આ દેશ અમારો ન થાય તો કાંઈ નહિ, વિપક્ષનો તો ન જ થઈ જાય એટલે તેને સાચવો. આવી સ્થિતિ હતી. હવે આવી સ્થિતિ નથી. બધું બદલાઈ ગયું છે. હવે ઇન્ડોનેશિયા અને મલયેશિયા જેવાં સુંવાળાં રાષ્ટ્રો પણ મુસ્લિમ રાષ્ટ્ર તરીકે કાઠું કાઢી રહ્યાં છે ત્યારે અને ભવિષ્યનો આતંકવાદ વધુ વ્યાપક થવાનો છે ત્યારે ભારતે અત્યારથી જ નક્કી કરવું જોઈએ કે તે કોની સ્થાયી મિત્રતાથી પોતાને સુરક્ષિત અને વિકસિત કરી શકશે.

અફઘાનિસ્તાનનું પરિણામ

આ લખાય છે ત્યારે અફઘાનિસ્તાનની લડાઈને સવામહિનો થઈ ગયો છે. હજી ન તો ઓસામાનું કોઈ પરિણામ આવ્યું છે, ન તાલિબાનોનું કોઈ પરિણામ આવ્યું છે. મારી દષ્ટિએ આ આખું યુદ્ધ પાકિસ્તાનની સીમા તરફથી જીતી શકાય તેમ નથી. કારણ કે પૂર્વે કહ્યું તેમ પાકિસ્તાન સ્વયં ફૂટેલું છે. આ યુદ્ધ જીતી શકાય તો ઉત્તર-પશ્ચિમથી જ જીતી શકાય. જ્યાં દોસ્તમની કમજોર સેના પડી છે. આ સેનાને હવાઈ રક્ષણ આપીને તેમાં યોગ્ય ઉમેરો કરીને પછી જ આગળ વધી શકાય. હવે અમેરિકા આ તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે, બાકી પહેલાં તો તેણે તેની ઉપેક્ષા જ કરી હતી. અમેરિકાને આશા હતી કે બે-પાંચ દિવસમાં જ ઓસામાનો ઘડોલાડવો થઈ જશે. પણ તેવું થઈ શક્યું નહિ. એટલે હવે થાકીને તેણે ઉત્તરીય ગઠબંધન તરફ ધ્યાન આપવા માંડ્યું છે. તે સારું છે. ઠંડી અને રમજાન સાથોસાથ આવી રહ્યાં છે એટલે સ્થળ સેનાનું કામ વિકટ થઈ જશે. પણ પશ્ચિમના સૈનિકો બરફથી ટેવાયેલા હોવાથી આ કામ કરી શકશે. તોપણ પ્રગતિ ધીમી હશે. કાબુલ ઉપર બીજી સરકાર બેસાડીને પણ કાર્ય પૂરું નહિ થાય. કારણ કે તાલિબાનોનો પખ્તુન વિભાગ નવી સરકારને જંપીને બેસવા નહિ દે. અફઘાનિસ્તાનમાં 65% પખ્તુન પ્રજા છે. જે લગભગ તાલિબાનોનું મુખ્ય બળ છે. ઉત્તરના કજાક, તાજિક, હજારા વગેરે અલ્પસંખ્યક છે. તેમનું બળ તથા ઝનૂન પણ ઓછું છે. પખ્તુનો તેમને સ્વીકારી શકતા નથી. એટલે જહીરશાહને ફરીથી સત્તા ઉપર બેસાડવાની બાજી રમાય છે.

આ બધું પાર પડતાં ઘણી મુશ્કેલીઓ આવવાની છે જ. પણ તેમ છતાં જો એમાં સફળતા મળી તોપણ પછીથી વિરોધી તાલિબાનોને વીણી-વીણીને ઠેકાણે પાડવાની અને ઓસામાનો ન્યાય કરવાની પ્રક્રિયા વિશ્વભરમાં મોટાં મોજાં ઊભાં કરશે. આ મોજાંઓ ઈસ્લામિક રૂપ ધારણ કરે તેવી પૂરેપૂરી સંભાવના છે. જે મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો અત્યારે અમેરિકા સાથે છે અથવા જે તટસ્થ છે તે પણ કદાચ હચમચી ઊઠે તો નવાઈ નહિ. જો આવું થાય તો આતંકવાદીઓ વિરોધી, પૂરી ચળવળ ઈસ્લામ વિરોધી થઈ જાય અથવા તેવું માનવા લાગે તેવી શક્યતા પણ છે. જે થાય તે પણ હવે આ રસ્તેથી પાછા વળવાની શક્યતા જ નથી રહી. વિશ્વભરમાંથી પૂરેપૂરા આતંકવાદની સફાઈ કરવી હોય તો અફઘાનિસ્તાન તો તેનું માત્ર નાનું પગથિયું જ છે. વિયેટનામના કડવા અનુભવ પછી કદાચ અફઘાનિસ્તાનમાં પણ કડવો અનુભવ થાય તો પશ્ચિમી જગત આગળનાં પગથિયાં ચઢવાનું માંડી પણ વાળે. તો ભારતની સમસ્યા હતી તેવીને તેવી જ રહે. કદાચ વધી જાય.

એક સંભાવના

એક બીજી સંભાવના પણ રહે છે કે અમેરિકાને સાથ આપનાર પાકિસ્તાન બદલાઈ જાય. રમજાન મહિનામાં ઓપરેશન બંધ કરવાની તેની અપીલ ફગાવી દેવાઈ છે. ધીરેધીરે તેની બેવડી નીતિ પ્રગટ થવા લાગી છે. તે એક તરફ તાલિબાનોને પણ સુરક્ષિત રાખવા માગે છે, તો બીજી તરફ અમેરિકાને પણ રાજી રાખવા માગે છે. પણ આ બેવડી નીતિ લાંબું ચાલી શકશે નહિ. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રો તેનો સાથ લેવા માટે લાચાર છે. પણ તે જાણે છે કે ખરો આતંકવાદ તો અહીં જ છે. એટલે કદાચ બંનેનું લાંબો સમય સગપણ ન રહે. તૂટી પણ જાય. અને સામે જો ઉત્તરી એલાયન્સને સફળતા મળે અને મજારેશરીફનું હવાઈ મથક તથા કાબુલ પાસેનું બગરામ હવાઈમથકે અમેરિકાના હાથમાં આવી જાય તો પછી અમેરિકાને પાકિસ્તાનની બહુ ગરજ ન રહે. પછી તેની પૂરી કાર્યવાહી ઉત્તરથી ચાલુ કરી શકાય. પણ આ બધું તો

આવનારો સમય જ બતાવશે. અત્યારે તો માત્ર સંભાવના જ વ્યક્ત કરી છે. ફરી ફરીને એક જ પ્રશ્ન થાય છે કે અફઘાનિસ્તાનનું પૂરું કોકડું ઉકેલી શકાશે? ક્યારે? કેટલો સમય લાગશે? પછી શું? તે પછી આતંકવાદ મટી જશે? ઓછો થઈ જશે કે પછી વધી જશે? અમેરિકા કહે છે તેમ આતંકવાદવિરોધી લડાઈ લાંબી ચાલવાની છે. લાંબી એટલે કેટલી લાંબી? ત્યાં સુધી ભારત શું કરશે? ભારત વારંવાર ચીલાચાલુ ધમકીઓ આપશે કે પછી કંઈ ઠોસ કરી બતાવશે? જો પાકિસ્તાન શરૂ ન કરે તો ભારત ભાગ્યે જ કાંઈ ઠોસ કાર્ય કરી બતાવે. તેણે કેટલાય મોકા જતા કર્યા છે. મને પણ લાગે છે કે તે કશી પહેલ ન કરે તો સારું, કારણ કે દિલ્હીની ટીમ આવા કાર્ય માટે યોગ્ય નથી. દેશને અત્યારે યુદ્ધનેતા અને યુદ્ધટીમની જરૂર છે, દુર્ભાગ્યવશ એ નથી. એટલે જો કાંઈ કરી બતાવવાની ઉતાવળમાં કોઈ પહેલ કરી દેવાઈ તો... ચિંતા થાય છે. શું અફઘાનિસ્તાન પછી ઇરાક, લીબિયા, અલજિરિયા પાકિસ્તાન વગેરેનો વારો આવશે? ના, મને લાગે છે કે જો આ રાષ્ટ્રો સખણાં રહેશે (જેવાં અત્યારે રહ્યાં છે) તો અમેરિકા નવું ક્ષેત્ર નહિ ખોલે, કારણ કે અફઘાનિસ્તાનનો તેનો અનુભવ બહુ સારો નહિ રહ્યો હોય. તેમાં પણ જો અમેરિકાનાં હિતોને વાંધો નહિ આવે અને બીજા દેશોમાં આતંકવાદ ચાલતો હશે તો અમેરિકા માથું નહિ મારે. એવું લાગે છે કે આતંકવાદ ખાસ કરીને ઇસ્લામિક આતંકવાદ વિશ્વનો સ્થાયી પ્રશ્ન થઈ જશે.

વિશ્વબંધુત્વનું અમૃત ફળદાયી બની શકે

મારી, સમજણ પ્રમાણે લાંબાગાળાનો આતંકવાદ હળવો કરવો હોય તો વિશ્વભરના મદ્રેસાઓ ઉપર ચાળણી મૂકવી પડશે. ધર્મના નામે માસૂમ બાળકોના મગજમાં ઝેર ભરવાની પ્રક્રિયા બંધ કરી, તેની જગ્યાએ વિશ્વબંધુત્વનું અમૃત ભરવાનું કાર્ય કરવું પડશે. મને પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે કે જો અમૃત ભરેલો વ્યાખ્યાતા મળે તો કુરાનમાં ઘણું અમૃત છે. લગભગ વિશ્વના બધા ધર્મોનાં મૂળ શાસ્ત્રોની પણ આવી જ સ્થિતિ છે. વિશ્વભરના બધા ધર્મોના જવાબદાર માણસો ભેગા થઈ એક અવાજથી ઠરાવ પાસ કરે કે અમારે કોઈ ધર્મને વિશ્વવ્યાપી કરવો નથી. અમે મિત્રતાથી સર્વધર્મસમભાવપૂર્વક રહેવા માગીએ છીએ. અને અન્ય ધર્મોના પ્રત્યે તિરસ્કાર થાય તેવાં નામો, વાક્યો કે વિધાનો તત્કાળ બંધ કરી પરસ્પરનો પ્રેમ વધે તેવાં વાક્યો અને વિધાનોને મહત્ત્વ આપીશું. જો બધા ધર્મના ધર્મગુરુઓ ભેગા મળીને સાચી ભાવનાથી આવી વ્યવસ્થા સ્વીકારી શકે તો વિશ્વનું ભવિષ્ય ઘણું સુરક્ષિત થઈ શકશે. આપણે સૌએ એ સ્વીકારવું પડશે કે વર્તમાન આતંકવાદમાં ધાર્મિક વિચારોનું જ વધુ મહત્ત્વ છે. તાલિબાનો ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ છે, અને ઓસામા તો ધર્મનો હીરો છે. તે એક માત્ર ધર્મ માટે જ આતંક મચાવી રહ્યો છે. દુર્ભાગ્યવશ આ આતંક સાથે ઇસ્લામનું નામ જોડાયું છે.

સૌથી વધુ નુકસાન કોને?

વર્તમાન ઇસ્લામિક આતંકવાદથી સૌથી વધુ નુકસાન તો મારી દષ્ટિએ સાચા મુસલમાનોને થઈ રહ્યું છે. વિશ્વભરમાં મુસ્લિમો પ્રત્યે અવિશ્વાસ અને ઘૃણા વધી રહી છે. પશ્ચિમી રાષ્ટ્રોએ પોતાના દેશમાં તેમના પ્રવેશ માટે કઠોર નિયમો કરવા માંડ્યા છે. જો તેમને તેલની ગરજ ન હોત કે ન રહે તો આરબજગતની સાથેનો વ્યવહાર એવો થઈ જાય કે ધીરે ધીરે તે બધા સો વર્ષ પહેલાંની સ્થિતિમાં આવી જાય. એ સાચી વાત છે કે આતંકવાદ મચાવનારાં તત્ત્વો પ્રત્યેક જગ્યાએ થોડાં જ હોય છે, પણ પ્રતિદિન એક જ ધર્મનાં એ તત્ત્વોનાં નામ મિડિયા ઉપર છવાયેલાં રહે એટલે લોકો પૂરા વર્ગ ઉપર ખોટી છાપ લગાવતાં રહે તે સ્વાભાવિક છે. થોડાંક ક્ષેત્રોને બાદ કરતાં વિશ્વભરનું મુસ્લિમજગત ઓછા શિક્ષણ અને ગરીબીથી સૌથી વધુ પીડાય છે, તે વધુ પીડાતું થશે. કારણ કે માત્ર મુસ્લિમ હોવાના કારણે તેમના માટે નોકરી-ધંધાની તકો ઘટતી જશે. જેમજેમ આવી તકો ઘટશે તેમ તેમ બેકારી, અશિક્ષિતતા અને અસંસ્કારિતા વધશે એટલે છાપ વધુ ને વધુ બગડતી જશે. ખરો રોગ અહીં છે. પૂર્વ કહ્યું તેમ ખોટું બ્રધરહૂડ તેમને છાવરવાનું ચાલુ રાખશે એટલે પરિસ્થિતિ વધુ વણસતી જશે. તેથી દુઃખી થઈને દુઃખી કરવાની ‘કે ખુદ મરીને બીજાને મારવાની’ વૃત્તિ વધશે. જો આ વૃત્તિને રોકવી હોય તો મૂળમાંથી જ રોકવી પડશે.

સૌથી ઉત્તમ તો એ છે કે પૂરું વિશ્વ સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિક થઈ જાય. વિભાજન અને વિખવાદ કરનારાં તત્ત્વો સંપ્રદાયો પેદા કરે છે. તેમાંથી વિશ્વને છુટકારો મળે અને માનવતાવાદી ધાર્મિકતાને સૌ અપનાવે તો પ્રશ્નનો ઉકેલ પાયામાંથી થઈ શકે. પણ જો એવું ન કરી શકાય તો મહાત્મા ગાંધીનો ‘સર્વધર્મ સમભાવ’ પ્રસ્થાપિત કરી શકાય. સાંપ્રદાયિક ઝનૂન, હિંસા અને વેર-ઝેર વધારનારાં શૈક્ષણિક-વૈચારિક કેન્દ્રોને પણ આતંકવાદી મથકો માનીને તેમને સખત હાથે સમાપ્ત કરવામાં આવે. આવાં કેન્દ્રો પછી ગમે તે સંપ્રદાયનાં હોય,

તેમને સમાપ્ત કરીને જ ભવિષ્યના વિશ્વને આતંકવાદથી મુક્ત કરી શકાશે. એક ધર્મઝનૂની આતંકવાદી કરતાં માનવતાવાદી નાસ્તિક હજાર ગણો સારો છે. વિશ્વને જો નાસ્તિકતાથી બચાવવું હશે તો ધર્મની સાથે વ્યાપક માનવતાને જોડવીજ પડશે. ચાલો આપણે સૌ આ દિશામાં કામ કરવા મંડી પડીએ.

છેલ્લી નોંધ

અફઘાનિસ્તાનની સ્થિતિ બહુ ઝડપથી બદલાઈ ગઈ છે. ઉત્તરીય એલાયન્સવાળાએ કાબુલ સર કરી લીધું છે, મજારેશરીફ હેરાત અને બીજા મહત્વનાં નગરો તથા હવાઈ મથકો પણ કબજે કરાયાં છે. લોકોમાં પુષ્કળ આનંદ છે. તાલિબાનોના આતંકી શાસનથી ત્રાસી ગયેલા લોકો, બાળકો, સ્ત્રીઓ, નવી સેનાને વધાવી રહ્યાં છે. પુરુષો દાઢીઓ મૂંડાવી રહ્યા છે. રેડિયો ઉપરથી સંગીત ફરીથી ગુંજી ઊઠ્યું છે. બાળકો પતંગ ઉડાવી રહ્યા છે. ચારે તરફ આનંદનું વાતાવરણ છે. ધાર્યા કરતાં બહુ ઝડપથી તાલિબાનો કશો પ્રતિરોધ કર્યા વિના નગરો છોડી છોડીને ભાગી ગયા છે. હજી કંદહાર, જલાલાબાદ વગેરે દક્ષિણના કેટલાક ભાગ જીતવાના બાકી છે. તાલિબાનોની આવી કફોડી હાલત થવાથી પાકિસ્તાન બહુ દુઃખી છે. તેના હાથમાંથી બાજી નીકળી ગઈ છે. હવે કાબુલમાં કોની અને કેવી સરકાર બનાવવી તેની વિચારણા ચાલી રહી છે. હજી ઓસામા અને મુલ્લાને પકડવાના બાકી છે. જ્યાં સુધી આ કામ પૂરું ન થાય ત્યાં સુધી અફઘાનિસ્તાનમાં સૈનિક કાર્યવાહી પૂરી નહિ થાય. ધીરેધીરે અને કમે કમે આ બધું થવાનું જ છે. ભાગેલા તાલિબાનો ફરીથી સંગઠિત થઈને ગેરીલા હુમલા ન કરે અને નવા શાસનને પરેશાન ન કરે તે જોવાનું છે. ઓસામા અને મુલ્લાને તેમના સાથીઓ સાથે જેર કર્યા પછી પણ વિશ્વના ઘણા ભાગોમાં મૂળિયા નાંખીને બેઠેલા આતંકવાદને નેસ્તનાબૂદ કરવા માટે ઘણું ઘણું કરવાનું બાકી રહે છે. જેમાં કાશ્મીર પણ ખરું. આવનારું ભવિષ્ય જ બતાવશે કે આતંકવાદનાં મૂળ કેટલાં ઉખાડી શકાય છે. કટ્ટર ઇસ્લામિક આતંકવાદીઓ કાંઈક બોધપાઠ ગ્રહણ કરે અને પોતાનો દષ્ટિકોણ બદલે એ જ અપેક્ષા.

*

2. આતંકવાદનાં ઊંડાં મૂળ

અફઘાનિસ્તાનમાં અમેરિકાના બૉબમારાને બે મહિના થઈ રહ્યા છે. હવે તેનાં સ્પષ્ટ પરિણામ દેખાવા લાગ્યાં છે. તાલિબાની શાસનની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે, લોકો મજબૂતી ત્રાસથી છુટકારો પ્રાપ્ત કરીને ખુશિયાં મનાવી રહ્યા છે. નવું શાસનમાળખું ગોઠવાઈ રહ્યું છે. તેમ છતાં હજી તાલિબાનોના નેતા મુલ્લાં ઓમર તથા અલકાયદાના સરનેતા ઓસામા-બિન-લાદેન પકડાયા નથી. તેમને જીવતા કે મરેલા પકડવા માટે અમેરિકા આકાશ-પાતાળ એક કરી રહ્યું છે. મારી દૃષ્ટિએ આ યુદ્ધ આટલું લાંબું ચાલવાનાં મુખ્ય બે કારણો છે: એક તો અમેરિકાએ ઘણો વિલંબ કરીને પછી ઢોલ વગાડી-વગાડીને કાર્યવાહી શરૂ કરી. યુદ્ધમાં સમયની બહુ જ મહત્તા હોય છે, ખરું ચોઘડિયું અહીં જ જોવાનું હોય છે. જો ચોઘડિયું ચૂકી ગયા તો પાંચ દિવસનું કામ પાંચ મહિને પણ પૂરું ન થાય.

યુદ્ધમાં ઓચિંતા હુમલાનું જ મહત્ત્વ

અમેરિકાએ કાર્યવાહી શરૂ કરતાં પહેલાં એટલો બધો ઢોલ વગાડ્યો અને એટલું મોડું કર્યું કે પક્ષીઓ ઊડી ગયાં. ખરેખર તો યુદ્ધની સફળતામાં ઓચિંતાનો હુમલો સૌથી વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ઈઝરાયેલ આ પદ્ધતિથી જ અનેક આરબ રાષ્ટ્રોને હંફાવે છે. ભારત આવું નથી કરી શકતું એટલે સતત માર ખાધા કરે છે. ગયા યુદ્ધમાં ઇજિપ્તની યુદ્ધ માટે તૈયાર ઊભેલી સેના ઉપર પહેલો પ્રચંડ વાયુહુમલો એવો કર્યો કે એક જ હુમલામાં ઇજિપ્તની ઍશી ટકા વાયુસેનાનો નાશ કરી નાખ્યો હતો. સીનાઈમાં બાંયો ચઢાવવાના પોઝ આપનાર મિસ્રી સૈનિકો બાંયો ઉતારીને મિસ્ત્ર તરફ ભાગવા માંડ્યા હતા. રાષ્ટ્રનેતા કે સેનાપતિએ કદી પણ સૈનિકોને વધુ પડતા લાગણીશીલ ન બનાવવા જોઈએ. તીવ્ર ઘૃણાથી ભરેલા સૈનિકો ખરા સમયે હિંમત હારી જતા હોય છે. અત્યારે અમેરિકન સૈનિકો રાત-દિવસ લડી રહ્યા છે. પણ ભાગ્યે જ કોઈનો તીવ્ર આક્રોશભર્યો ફોટો જોવા મળશે. તે પોતાનું કર્તવ્ય બજાવી રહ્યા છે, તેટલું જ બસ છે. રક્ષામંત્રીએ અનાવશ્યક ઊડાડાડ કરીને તેમને પાનો ચઢાવવાની જરૂર નથી. ચઢેલો પાનો ક્યારે ઊતરી જાય તે કહેવાય નહિ. રક્ષામંત્રીની અનાવશ્યક ઉડાનો - મુલાકાતો - એક પ્રકારથી દબલ જ કહેવાય. રક્ષામંત્રી તો પોતાની ઓફિસમાં જ વધુ ઉપયોગી કાર્ય કરી શકે. મિલ મેનેજર સીધો કારીગરોને ન મળે. તેના વિભાગના ઉપરી દ્વારા મળે. જો તે સીધી ફરિયાદો-પ્રોત્સાહન સાંભળવા લાગે તો ખાતાના ઉપરીનું માન અને મહત્ત્વ ઘટવા લાગે. (મારું કથન આપણા રક્ષામંત્રી માટે છે.) એટલે પ્રથમ ભૂલ તો મોડું કર્યું તેમાં, તથા ઘણો ઢોલ વગાડ્યો તેમાં છે.

બીજી ભૂલ

બીજી ભૂલ ઉત્તરીય ગઠબંધનને એક મહિના પછી વાયુસેનાનું સમર્થન આપવામાં છે. ગોરાઓ કદી પણ કોઈ પ્રદેશ કે રાષ્ટ્ર ઉપર સીધો અધિકાર નથી કરતા. તે જ રાષ્ટ્રના અસંતુષ્ટ વર્ગને આગળ કરીને તેના દ્વારા કબજો કરાવે છે. તાલિબાનોએ જે લોકોને ભગાડીને રાષ્ટ્ર કબજે કર્યું હતું તે ઉત્તરીય ગઠબંધનવાળા લોકો છેલ્લાં આઠ વર્ષોથી અફઘાનિસ્તાનના પાંચ-દશ ટકા જેટલા ભાગ ઉપર નિરાશ-હતાશ-લાચાર થઈ ને બેઠા હતા અને અવાર-નવાર છમકલાં કરતા હતા કે પછી છમકલાંને રોકતા હતા. તાલિબાનોની તુલનામાં તેઓ કમજોર હતા અને બાહ્ય મદદ વિનાના હતા. તેમને ભરપૂર મદદની જરૂર હતી પણ કોઈ રસ લેતું ન હતું. મેં પૂર્વે કહ્યું છે તેમ તાલિબાનોનો પરાજય દક્ષિણના ભાગમાંથી શરૂ નહિ થાય, પણ ઉત્તરીય તાજિક-કજાક ભાગોમાંથી શરૂ થશે. પણ અમેરિકાને આ વાત બૉબમારા પછી એક મહિને સમજાઈ. પાકિસ્તાન તરફથી તેણે પ્રચુર હુમલા કરી જોયા પણ ખાસ કાંઈ પરિણામ ન આવ્યું. લોકો બેચેન અને નિરાશ થવા લાગ્યા એટલે મોડે મોડે તેણે ઉત્તરીય ક્ષેત્રોમાં બૉબમારો શરૂ કર્યો, જેના પરિણામે ઉત્તરીય ગઠબંધનવાળા સૈનિકો આગળ વધવા લાગ્યા. મજારે શરીફ - કાબુલ, જલાલાબાદ, કુડુંઝ અને હવે છેવટે કંદહાર સુધીનો પૂરો ભાગ તાલિબાનોથી મુક્ત કરી શકાયો. આ કામ ઘણું વહેલું થઈ શક્યું હોત—જો શરૂઆતથી જ ઉત્તરીય ભાગોને વિજયી કરવાની નેમ લીધી હોત. અસ્તુ. જીવનમાં આપણે ઘણી ભૂલો કરતા હોઈએ છીએ, તો યુદ્ધમાં તો કહેવું જ શું? પણ ભૂલો બોધપાઠ માટે હોય છે: જો તે ડાહ્યા માણસોથી થઈ હોય તો. આવનારા થોડા જ દિવસોમાં મુલ્લાં ઓમર અને ઓસામાની કથા પૂરી થઈ જશે પણ ભારતના આતંકવાદની કથા પૂરી નહિ થાય. છેલ્લા કેટલાક દિવસોથી કાશ્મીરમાં આતંકવાદની ઘટનાઓ વધવા લાગી છે. એવું મનાય છે કે અફઘાનિસ્તાનમાંથી ભાગેલા તાલિબાનો અને બીજા

આતંકવાદીઓ, વાયા પાકિસ્તાન, કાશ્મીરમાં આવી ગયા છે. અમેરિકન યમદૂતો કરતાં તેમને ભારતમાં લીલાલહેર જેવું દેખાતું હશે.

કાશ્મીરનો આતંકવાદ

કાશ્મીરના આતંકવાદને સમજવા જેવો છે. ‘લશ્કરે તોયબા’ જેવી સંસ્થા માત્ર સૈનિક અને પોલીસ મથકો ઉપર જ હુમલા કરે છે. મોટા ભાગે તેઓ નિર્દોષ નાગરિકોની હત્યાઓ નથી કરતા તેવું તેમનું કહેવું છે. બીજી કેટલીક સંસ્થાઓ આવો ભેદ નથી કરતી. તેઓ નિર્દોષ નાગરિકો, ખાસ કરીને હિન્દુઓ ઉપર હુમલો કરીને સામૂહિક હત્યાઓ કરી નાખી આતંક ફેલાવે છે. મ.ગાંધીજીએ અસહયોગના દ્વારા અંગ્રેજોને રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય કરી દીધું હતું. બસ, આવી જ રીતે, આ લોકો હિંસાના દ્વારા રાજ્ય ચલાવવાનું અશક્ય કરી દેવા માગે છે. આ ભયંકર હિંસાવાદી સંસ્થાઓ છે. જેમાં મોટા ભાગે અલકાયદા તથા બીજા વિદેશી લોકો ભળ્યા છે. ત્રીજી સંસ્થાઓ વાતચીત કરવાના પક્ષની છે. જેમાં સ્થાયી કાશ્મીરીઓ મુખ્ય છે. ભૂલથી આપણે આ સૌને એક જ માની લઈએ છીએ. આ ત્રણેની સામે ભારતનો વ્યૂહ ભિન્ન-ભિન્ન છે. વાતચીત કરવાની તૈયારીવાળા લોકો સાથે વાતચીત કરવા આપણે શ્રી પંતને નિયુક્ત કર્યા છે, જે અવાર-નવાર વાતચીત ચલાવે છે. જોકે હજી સુધી તેનું ઠોસ પરિણામ આવ્યું નથી, પણ રાજકારણમાં કેટલીક વાતચીતો પરિણામ લાવવા માટે નહિ, પણ સમય વિતાવવા માટે હોય છે. જેમકે પાકિસ્તાનની ભારત સાથેની વાતચીતો. બંને વચ્ચે એટલી મોટી ખાઈ છે કે તેને કદી પૂરી શકાય તેમજ નથી. બંનેમાંથી એકપણ પક્ષ જરા પણ ઢીલો પડવા તૈયાર નથી. ઢીલો પડે તો તેને દેશની પ્રજા તેમને સહન કરવા તૈયાર નથી. કારણ કે બંને પક્ષે તીવ્ર ભાવુક્તા અને તીવ્ર નફરતનું વાતાવરણ બનાવાયું છે. એટલે વાતચીતના દ્વારા કાશ્મીરનો ઉકેલ આવી જાય તેવી અત્યારે તો કોઈ જ સંભાવના દેખાતી નથી. તો યુદ્ધથી પણ ઉકેલ લાવી શકાય તેમ નથી.

ભારતમાં કેટલાક લોકો એમ સમજે છે કે ભારતે હુમલો કરીને પાક હસ્તકનું કાશ્મીર પડાવી લેવું જોઈએ. તો વળી પાકિસ્તાનના કેટલાક લોકોની એવી ધારણા છે કે પાકિસ્તાને હુમલો કરીને મકબુજા કાશ્મીરને આઝાદ કરાવી લેવું જોઈએ. જનરલ પરવેઝ મુશર્રફ પણ આ પક્ષના છે. તેમણે કારગીલમાં અખતરો કરી પણ જોયો. કારગીલ સિવાય પહેલાં પણ ત્રણ વાર (1947 - 1965 - 1971માં) પાકિસ્તાને આવા પ્રયોગ કરી જોયા હતા, પણ તેને કશી સફળતા ન મળી. હા, ભારતે હજી એક પણ વાર આવો પ્રયોગ કર્યો નથી. કદાચ તે કરશે પણ નહિ. કારણ કે ભારતની પાસે યુદ્ધનેતાઓ નથી. જ્યારે પાકિસ્તાન પાસે એકેએક નેતા, યુદ્ધનેતા છે અને પ્રજાને યુદ્ધનો ઉન્માદ ચઢાવતા રહે છે. પણ પૂર્વની ત્રણ લડાઈઓ કરતાં હવે યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં બંને દેશો વચ્ચે એક નવો આયામ ઉમેરાઈ ચૂક્યો છે અને તે છે બંને પાસેનો ‘અણુબૉમ’ હવે બંને દેશો અણુશક્તિથી સંપન્ન થઈ ગયા છે, એટલે કાં તો યુદ્ધ કરી જ નહિ શકે અથવા ભયંકર વિનાશ કરી બેસશે.

પ્રોકસી યુદ્ધ

પાકિસ્તાને વચ્ચેનો એક ત્રીજો રસ્તો પસંદ કર્યો છે. ‘આતંકવાદી પ્રોકસી યુદ્ધ’. છેલ્લાં પંદર-વીસ વર્ષોથી તે આ યુદ્ધ લડી રહ્યું છે અને ભારતને હેરાન-પરેશાન કરવામાં સફળ પણ રહ્યું છે. તોપણ તે પૂર્વનાં ત્રણ યુદ્ધોની માફક આ પ્રોકસી યુદ્ધથી પણ જીતી શકતું નથી. હા, આર્થિક, માનવીય, શાસકીય અને સૈનિક દૃષ્ટિએ તે ભારતને ભયંકર રીતે નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. જોકે અનેકવાર આતંકવાદી હિંસાથી ભારત હચમચી ઊઠ્યું છે. પણ હવે કદાચ તેને પણ આ બધું કોઠે પડી ગયું છે. ઈઝરાયેલમાં એક બે માણસોની હત્યા થાય તોપણ હાહાકાર થઈ જાય અને તરત જ સામાપક્ષના બમણા-તમણા લોકોને ઢાળી દેવાનું ગણિત ગણી લેવાય છે. જ્યારે ભારતમાં પચીસ-પચાસ લોકોને ઢાળી દેવાયા હોય તોપણ કોઈનું ખાસ કાંઈ રૂંવાડુંયે ફરકતું નથી. ધીરે ધીરે બધું કોઠે પડી ગયું છે, એવું લાગે છે. આપણે પોતે જ આપણા ભાઈઓની હત્યાઓની ખાસ નોંધ લેતા નથી એટલે વિશ્વના લોકો પણ ઉપેક્ષા કરે છે. ‘ભારતમાં તો આવું ચાલ્યા જ કરતું હોય છે’ તેવું તેમનું વલણ અંતે તો આપણી ઢીલાશ અને ઉપેક્ષામાંથી પ્રગટતું હોય છે. તો શું અનંતકાળ સુધી કાશ્મીરનો આતંકવાદ ચાલ્યા કરશે અને આપણે બધું સહન કર્યા કરીશું?

મદ્રેસાઓ પર નિયંત્રણ

ભારતના સદ્ભાગ્યે જ અમેરિકાએ અફઘાનિસ્તાનમાં ઝુકાવ્યું છે. કાશ્મીરના આતંકવાદનાં ખરાં મૂળ તો અફઘાનિસ્તાનમાં જ પાણી પી રહ્યાં છે. તેનાં થડ પાકિસ્તાનમાં અને શાખાઓ ભારતમાં ફેલાયેલી છે. અમેરિકા પેલાં મૂળિયાંને કાપી રહ્યું છે. તે જરૂર સફળ થશે તેવું

લાગે છે. તેનો હાશકારો ભારતને થવો જોઈએ. પણ જો પાકિસ્તાનમાં નવાં મૂળ નાખવાનું શરૂ થઈ જાય તો તકલીફ ઊભી થાય. કેટલાક લોકો એવી ધારણા લઈને બેઠા છે કે અફઘાનિસ્તાનને પતાવીને પછી અમેરિકા પાકિસ્તાન ઉપર ત્રાટકે તો જ તે ખરો આતંકવાદ-વિરોધી કહેવાય. જોકે મારી દૃષ્ટિએ અમેરિકા પાકિસ્તાન ઉપર ત્રાટકી જ ચૂક્યું છે. પાકિસ્તાનમાં આવેલા મદ્રેસાઓ કે જ્યાંથી ઓસામા પેદા થયો છે, તેના ઉપર નિયંત્રણ મુકાવા લાગ્યાં છે. આતંકવાદનાં ખરાં મૂળ આ મદ્રેસાઓમાં છે. તેને જ્યાં સુધી નિર્મૂળ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી એક પછી એક નવા-નવા ઓસામાઓ પેદા થયા કરશે. આમ જુઓ તો ખુદ મુસ્લિમ દેશો પણ આ મદ્રેસાઓથી ત્રાસી રહ્યા છે. પહેલાં ધર્મનિરપેક્ષ દેશને ઇસ્લામિક ધાર્મિક દેશ બનાવવો અને પછી મદ્રેસાઓના દ્વારા તેને અંતિમવાદી ઝનૂની બનાવવો. જ્યાં બિનમુસ્લિમ સત્તા નથી ત્યાં મુસ્લિમ સત્તાની સામે પણ બળવો કરવો-કરાવવો અને ઝનૂનપૂર્વક કટ્ટર માન્યતાઓની સ્થાપના કરવી-કરાવવી. આવું બધું ઇસ્લામિક દેશોમાં પણ થઈ રહ્યું છે. એટલે મદ્રેસાઓમાંથી નીકળતી અંતિમવાદી ઝનૂની વિચારધારાથી ખુદ ઇસ્લામિક દેશો પણ ચિંતિત થઈ રહ્યા છે. પાકિસ્તાનમાં પણ અફઘાનિસ્તાનની સીમા ઉપર આવેલા મદ્રેસાઓ ઉપર કડક નજર કરવી શરૂ થઈ ગઈ છે. હા, હજી ભારત આ બાબતમાં જાગ્રત થયું નથી. ભારતના મદ્રેસાઓનો પહેલો પાક જે દિવસે ઊતરશે તે દિવસે કાંઈ કરવા જતાં ઘણું મોડું થઈ ગયું હશે. પણ આપણે ક્યારેય વહેલા થતા નથી. હંમેશાં મોડા જ પડીએ છીએ.

ધર્મને હાથો ન બનાવવો જોઈએ

મારા કહેવાનો અર્થ કોઈક એવો ન કરે કે બધા જ મદ્રેસાઓ આતંકવાદીઓ પેદા કરે છે. તેમાંથી ઘણા ઉત્તમ જ્ઞાન આપનારા તથા માનવતાપૂર્ણ ભાઈચારો વધારનારા પણ હશે જ. તેમનું રક્ષણ થવું જોઈએ. મુખ્ય પ્રશ્ન મૂળગ્રંથની વિચારધારા કરતાં તેના વ્યાખ્યાતાનો છે. વ્યાખ્યાતા ધારે તો એક જ ગ્રંથમાંથી આગ પેદા કરી શકે છે અને તે ધારે તો તેમાંથી શીતળતા પણ પેદા કરી શકે છે. આ દૃષ્ટિએ કાં તો વિશ્વે ‘સંપ્રદાયમુક્ત ધાર્મિકતા’નું સૂત્ર અપનાવવું પડશે અથવા પછી સામ્યવાદીઓની માફક ધર્મને અફીણની ગોળી માનીને તેનાથી મુક્ત થવાનું રહેશે. જેમ જેમ કટ્ટર સાંપ્રદાયિકતા વધતી જશે તેમ તેમ પરસ્પરનો ભાઈચારો ઘટતો જશે. વિશ્વનું સૌથી મોટું દુઃખ પરસ્પરના ભાઈચારાના ઘટવાથી કે નષ્ટ થવાથી આવતું હોય છે. ભારતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી જેવા મુખ્ય - મુખ્ય ધર્મોમાં અંતિમવાદીઓ પેદા ન થાય અને ભાઈચારો ઘટાડવા માટે ધર્મને હાથો ન બનાવે તે જોવું પડશે.

અણુશસ્ત્રોના કબજા દ્વારા નિયંત્રણ

અમેરિકા, પાકિસ્તાનને એક બીજી રીતે પણ નિયંત્રિત કરી રહ્યું છે, અને તે છે, અણુશસ્ત્રનો જમાવ અને તેનો ઉપયોગ. પૂર્વનાં ત્રણ યુદ્ધો વખતે પાકિસ્તાન અણુશક્તિસંપન્ન રાષ્ટ્ર ન હતું એટલે તેની વિનાશકશક્તિ સીમિત હતી પણ હવે તેની પાસે અણુશસ્ત્રો આવી ગયાં છે. એટલે તેની વિનાશકશક્તિ ઘણી વધી ગઈ છે. બીજું, પૂર્વનાં ત્રણે યુદ્ધો તેણે જ શરૂ કર્યા હતાં. એટલે તે આક્રમકતામાં પહેલ કરવાની આદત ધરાવે છે. હવેનું યુદ્ધ પણ પાકિસ્તાન જ શરૂ કરશે એટલે તેની આક્રમકતા ગમે ત્યારે અણુબૉબનો પણ ઉપયોગ કરવા તૈયાર થશે જ. આવી સ્થિતિમાં ભારતની ચિંતા હજાર ગણી વધી જાય તે સ્વાભાવિક છે. પણ હવે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. પાકિસ્તાનનાં અણુશસ્ત્રો, આતંકવાદીઓના હાથમાં ના પડે એટલા માટે અમેરિકાની સાથે આખું વિશ્વ ચિંતિત બન્યું છે. આ ભયથી બચવાનો એક જ ઉપાય છે કે અણુશસ્ત્રોનો ગમે ત્યારે દુરુપયોગ ન થઈ શકે. અણુશસ્ત્રોનાં નિયંત્રણનો અર્થ અંતે તો તેને પ્રયોગહીન બનાવવામાં જ છે. જો આવું કરી શકાય તો ભારત માટે તે અત્યંત નિશ્ચિંતતાની વાત હશે. મને લાગે છે કે હવે અમેરિકા આવું કરીને જ જંપશે. અને આર્થિક રીતે દબાયેલું પાકિસ્તાન અત્યારે ચૂંચાં કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી. આ પ્રયોગ ભારત અને વિશ્વના લાભમાં છે. એક રીતે અણુશક્તિસંપન્ન હોવા છતાં પાકિસ્તાન અણુશસ્ત્રવિહીન દેશ થઈ જશે. ભારતે હરખાવું જોઈએ તથા પોતે પણ સ્વયંભૂ રીતે અણુશસ્ત્રોનું નિયંત્રણ રાખવું જોઈએ.

ભારત અને પાકિસ્તાન બંને માટે અણુશસ્ત્રો વિનાનું યુદ્ધ લડાવું શક્ય નથી. બંનેનું અર્થતંત્ર મજબૂત નથી. ખાસ કરીને પાકિસ્તાનનું અર્થતંત્ર તો તદ્દન બીમાર છે. પણ થોડા દિવસનાં છમકલાં કરી શકાય છે. પહેલાં પણ થોડા દિવસનાં છમકલા જેવાં જ યુદ્ધો થયાં છે. વર્ષ-બે વર્ષ કે પાંચ વર્ષ ચાલે તેવાં યુદ્ધો લડવાં બેમાંથી એકે માટે શક્ય નથી. અને આ થોડા દિવસનાં યુદ્ધોથી કોઈ ધાર્યું ભૌગોલિક પરિણામ મેળવી શકાય તેમ નથી. સીમારેખાની આજુબાજુ દશ-વીસ કિલોમીટર કોઈ આ બાજુ કે પેલી બાજુ આઘા-પાછા થાય તેટલું જ

થાય. અને તે પણ યુદ્ધવિરામ પછી એકબીજાને પાછું આપી દેવાનું થાય. એક રીતે એમ કહી શકાય કે આવાં યુદ્ધો પરિણામશૂન્ય જ નીવડે. એટલે પાકિસ્તાનમાં થોડું પણ ડહાપણ હશે તો તે હવે મોટા પાયા ઉપર કદી યુદ્ધની શરૂઆત નહિ કરે. ભારતની તો નસમાં જ યુદ્ધ નથી. તે તો હંમેશા રક્ષણાત્મક યુદ્ધ જ કરતું રહ્યું છે.

આવી સ્થિતિમાં પાકિસ્તાન માટે પ્રોકસીવોરનું એક જ અવલંબન બાકી બચે છે. પોતે અલગનું અલગ રહીને ભારતને બધી રીતે ખુવાર કરતા રહેવાનું તે વર્ષોથી કરી રહ્યું છે અને વર્ષો સુધી કરી શકે તેમ છે. અફઘાનિસ્તાનમાં તાલિબાનોની જગ્યાએ ભારતને અનુકૂળ સરકાર આવશે તો પ્રોકસીવોરને બહુ મોટો ફટકો પડશે. પણ તે માટે વધુ પડતો આશાવાદ રાખવો ઠીક નથી. કેમકે અત્યારે છ મહિના માટે અંતરિમ સરકાર થઈ છે. તે પછી જ્યારે ચૂંટાયેલી સરકાર આવશે ત્યારે તે કેવી હશે તે કહેવું કઠિન છે. તેમ છતાં તાલિબાનો જેવી તો નહિ જ હોય તેવી આશા રાખી શકાય. એટલે કાશ્મીરના આતંકવાદના બે મુખ્ય સહાયકો (તાલિબાનો તથા ઓસામા)થી ભારતને છુટકારો મળી જશે. આવી રીતે પાકિસ્તાન પણ આતંકવાદીઓને સહાયતા કરવાનું બંધ કરશે તેવું માનવું ઠીક નથી. તે તો આતંકવાદીઓને સ્વાતંત્ર્ય સેનાની માને છે. આતંકવાદી માનતું જ નથી. એટલે પાકિસ્તાનનો આતંકવાદ તો ચાલુ રહેવાનો છે. તેને રોકવામાં ભારત સફળ રહ્યું નથી. ભારતના પક્ષે ઘણી કમજોરીઓ છે. તે સમજવી જરૂરી છે.

ભારતની કમજોરીઓ

પ્રથમ તો ભારત એ ભારત છે. ઈઝરાયેલ નથી. આતંકવાદીઓના સીમાપારમાં આવેલા અક્ષાઓને નષ્ટ કરી શકાતા નથી. બિન્દાસ્ત રીતે પાકિસ્તાન ત્યાં પ્રશિક્ષણ આપે છે અને પછી ભારતનાં છોડામાંથી તેમને ભારત મોકલે છે. સીમાપાર કરીને આવનારા આતંકવાદીઓમાંથી પાંચેક ટકા સીમા ઉપર મરાતા હશે. પણ બાકીના અંદર ઘૂસી આવે છે. તેમને સંતાડનારા તથા બીજી બધી સહાયતા કરનારાં તત્ત્વો આ તરફ મળી રહે છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી આતંકવાદમાં એક નવું પણ ખતરનાક તત્ત્વ ઉમેરાયું છે અને તે છે આત્મઘાતી હુમલાખોરો. ધર્મના નામે માણસોમાં એવું ઝનૂન અને સમર્પણ ભરી દેવાયું છે કે નવયુવાનો ખુદ મરી જવા તૈયાર થઈ જાય છે. આવા માણસોને રોકવા અત્યંત કઠિન કામ થઈ જાય છે. સીમાપારનાં આતંકવાદી થાણાં ઉપર હુમલો કરવા જતાં પૂરું યુદ્ધ ફાટી નીકળે તેવો સાચો ભય ભારતને સતાવે છે. એટલે તે સીમા ઉપર પલાંઠી વાળીને બેઠું છે. કોઈ નજરે ચઢે તો ઉડાવો નહિ તો રામ-રામ! સીમાક્ષેત્ર પણ પર્વતીય અને ઝાડી-ઝાંખરાંવાળું દુર્ગમ છે. તેથી પણ શતપ્રતિશત આતંકવાદીઓને રોકી શકાતા નથી.

આતંકવાદીઓનો ખતરનાક વ્યૂહ

બીજી તરફ મરણિયા થઈને ઘૂસી આવેલા આતંકવાદીઓનો વ્યૂહ ખતરનાક હોય છે. સેનાનાં વાહનોની અવર-જવર હોય ત્યાં સુરંગો બિછાવી દેવી. શક્તિશાળી સુરંગના વિસ્ફોટથી વાહન અને વાહનમાં બેઠેલા સૈનિકોનો નાશ કરવો. ઉપરથી મશીનગનોથી ગોળીબાર કરીને બીજા સૈનિકોને ઢાળી દેવાના અને પછી ભાગી જવાનું કાં મરી જવાનું—આ બધું થતાં સુધીમાં પાંચ-દશ મિનિટ લાગે. બચેલા ભારતીય સૈનિકો સામો ગોળીબાર કરે. તેમના માટે કોણ આતંકવાદી છે અને કોણ નાગરિક છે તે ભેદ કરવો મુશ્કેલ હોય છે. એટલે ઘણી વાર કેટલાક નિર્દોષ નાગરિકો પણ માર્યા જાય. તેથી પ્રજામાં અસંતોષ અને વિદ્રોહ વધે તે સ્વાભાવિક છે. તેને દબાવવા ફરી પાછો બળપ્રયોગ થાય એટલે ફરી પાછી એક બે લાશ પડી જાય. આમ અનિચ્છાએ પણ પ્રજા, સરકારથી દૂર હટીને વિદ્રોહી બની જાય અને વિદ્રોહીઓને સાથ આપતી થઈ જાય. પ્રજાને જરા પણ નુકસાન કર્યા વિના આતંકવાદીઓનો સામનો કરવો કે નાશ કરવો શક્ય જ નથી. જોકે પ્રજાને જે નુકસાન થાય છે, તેમાં પ્રજાનો પોતાનો પણ ભાગ હોય છે. પ્રજામાંનો એક વર્ગ આતંકવાદીઓને સંતાડવાથી માંડીને બધી જાતનો સાથ આપે છે. જે વર્ગ સાથ નથી આપતો તે ચૂપ રહે છે. સરકારને જાણકારી નથી આપતો. તેને આતંકવાદીઓનો સાચો ભય લાગે છે. સરકાર અને આતંકવાદીઓની વચ્ચે તે પિસાય છે. બંનેમાં આતંકવાદીઓનો પક્ષ વધુ ભયાનક હોવાથી અને સરકાર રક્ષા કરી શક્તી ન હોવાથી આવો તટસ્થ વર્ગ પણ ચૂપ રહી જાય છે. પ્રજાને રાષ્ટ્રભક્ત બનાવવા માટે પણ સરકારે પ્રખરપ્રબળ બનવું જરૂરી હોય છે. નમાલાપણું સાથીઓને સાથ છોડાવી દે છે. આ રીતે આતંકવાદીઓની સામે સરકાર એકાકી થઈ જાય છે.

વાંઝણી ધમકીની અસર ન થાય

બીજું, કાશ્મીરમાં પોલીસ અને બીજા કર્મચારીઓમાંથી મોટો ભાગ કાશ્મીરીઓનો છે. જેમાંથી ઘણાખરા પૂરા વિશ્વાસપાત્ર નથી. લોભ-

લાલચ, ભય કે પછી ધર્મના કારણે કેટલાક લોકો ઉપરથી નહિ તો અંદરથી આતંકવાદીઓની સાથે કૂણું વલણ ધરાવતા થઈ ગયા છે. તેનું ખરું કારણ તો સરકારની કમજોર નીતિ છે. કમજોરી સહાયકોને વધારી ના શકે. જે હોય તેને પણ ઘટાડી મૂકે. સરકારની વારંવારની વાંઝણી અને હાસ્યાસ્પદ ધમકીઓથી પ્રજા અને કર્મચારીઓ બળવાન ન બને, ન વફાદાર થવાની પણ પ્રેરણા મળે.

શસ્ત્રો અને વ્યૂહરચના ચડિયાતાં જોઈએ

ત્રીજું સૌથી વધુ મહત્ત્વનું કારણ છે—આતંકવાદીઓ સાથેના સંગ્રામમાં સિપાઈઓ તથા બીજા લોકોના મરણનો મોટો આંકડો. સામાન્ય રીતે કોઈ પણ પ્રકારના યુદ્ધમાં સેનાપતિની કુશળતાનું માપ, તેના વ્યૂહમાં હોય છે. વ્યૂહબાજ સેનાપતિ ઓછામાં ઓછા સિપાઈઓને શહીદ કરીને વધુમાં વધુ શત્રુ પક્ષના સિપાઈઓને અને લક્ષ્યાંકોને નષ્ટ કરતો હોય છે. જ્યારે અયોગ્ય સેનાપતિ પોતાના પક્ષે જાન-માલની ખુવારી કરીને યુદ્ધ લડતો હોય છે. કુવૈત-ઇરાકના યુદ્ધમાં મિત્ર રાષ્ટ્રોએ આજ પદ્ધતિથી ઇરાકના હજારો સૈનિકોને મારી નાખ્યા પણ પોતાના પક્ષે દશ-વીસ સૈનિકોને પણ મરવા ન દીધા. આનું કારણ ચઢિયાતાં શસ્ત્રો અને ચઢિયાતી વ્યૂહરચના છે. અફઘાનિસ્તાનમાં પણ આ રીતે જ યુદ્ધ લડાઈ રહ્યું છે. અત્યાર સુધીમાં અમેરિકાની જાન-માલની હાનિ નહિવત્ થઈ છે જ્યારે સામા પક્ષે તાલિબાનોનો બધી રીતે કચ્ચરઘાણ નીકળી ગયો છે. આવી કુશળતા આપણે કાશ્મીરમાં કે ક્યાંય બતાવી શકતા નથી.

ગ્રામજનો કેમ સામનો કરી શકતા નથી ?

આતંકવાદીઓના હુમલા બે ક્ષેત્રમાં થાય છે: એક તો નિર્દોષ જનતા (હિન્દુઓ) ઉપર અને બીજો, સરકારી લક્ષ્યો ઉપર. કાશ્મીર ઘાટીમાં તો હવે હિન્દુઓ રહ્યા નથી, બધાને આતંકવાદનો ભય પમાડીને ભગાડી મૂક્યા છે. કાશ્મીરી પંડિતો પોતે જ પોતાના દેશમાં નિરાશ્રિત થઈ ગયા છે. હવે જમ્મુક્ષેત્રમાંથી બે ત્રણ જિલ્લાઓ ખાસ કરીને ડોડા, ઉધમપુર રાજૌરી વગેરેમાંથી હિન્દુઓને ભગાડીને કાશ્મીર ઘાટીના ક્ષેત્રફળને માત્ર મુસ્લિમક્ષેત્ર બનાવી દેવા સફળ પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે. દૂર-દૂરના પર્વતીય ગામોમાં રાતના સમયે આતંકવાદી ત્રાટકે છે. વીણી-વીણીને હિન્દુઓને ઘરની બહાર કાઢે છે, લાઈનસર ઊભા રાખે છે અને પછી ગોળીઓથી ભુંજી નાખે છે. કાં તો લોકોને દૂર જંગલોમાં લઈ જઈને પછી ભુંજી નાખે છે. પછી ભાગી જાય છે, સંતાઈ જાય છે. હવે વારો પોલીસનો આવે છે. ચાર-છ આઠ કે દશ-બાર કલાક પછી પોલીસ આવે છે. આતંકવાદીઓ સુરંગો બિછાવીને પછી ભાગ્યા હોય છે એટલે પોલીસ વાહનોનો અને સિપાઈઓનો ભોગ લેવાય છે. ચારે તરફ હાહાકાર, રોકકળ અને ભયાનક ભયનું વાતાવરણ છવાઈ જાય છે. આવી ઘટનાઓમાં એક ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ એ હોય છે કે કદી કોઈ ગામમાં ગ્રામ લોકોએ સામનો કરીને બે-પાંચ આતંકવાદીઓને ઢાળી દીધા હોય તેવું સાંભળ્યું નથી. આવનારા આતંકવાદીઓની તુલનામાં ગ્રામવાસીઓ તો અનેકગણા હોય છે. વળી તેમનાં ઘર તો કિલ્લાનું કામ કરી શકે છે. જો તેમની પાસે પણ આધુનિક હથિયારો હોય તો તેઓ ઘરમાં રહીને પ્રહાર કરીને આતંકવાદીઓને લડત આપી શકે છે. પણ આવી લડાઈ થઈ હોય તેવા સમાચાર જાણ્યા નથી, એટલે કાં તો તેમની પાસે શસ્ત્રો નહિ હોય અથવા તેઓ શસ્ત્રો ચલાવવાને લાયક નહિ હોય. સરકારે અનેકવાર શસ્ત્રો આપવાની જાહેરાત કરી છે તો પછી કેમ શસ્ત્રો નહિ હોય? કે પછી હિન્દુ પ્રજા શસ્ત્રવિમુખ બની ગઈ હોવાથી છતાં શસ્ત્ર શરણાગત થઈ જતી હશે? જો આ બીજું કારણ હોય તો આ પૂરી પ્રજાનું નવેસરથી ઘડતર થવું જોઈએ. નહિ તો કાશ્મીરના પંડિતોની માફક નિરાશ્રિત થઈને સ્થળાંતર કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ.

ગ્રામવાસીઓને કેવી રીતે બચાવી શકાય ?

મને લાગે છે કે ગ્રામવાસીઓને આતંકવાદીઓથી આવી રીતે બચાવી શકાય: ગામથી એક-બે કિલોમીટર દૂર આધુનિક સેન્સરો ગોઠવવાં જોઈએ અથવા ચોકીપહેરો ભરવા માણસોને સંતાઈને બેસાડવાં જોઈએ, જે આતંકવાદીઓને દેખતાં જ ગામને સૂચિત કરી દે. આવી જ રીતે તે નજીકના પોલીસ થાણાને પણ સૂચિત કરી દે. ગ્રામવાસીઓ તૈયાર થઈ જાય અને આતંકવાદીઓ જેમ ઘાત લગાવીને હુમલો કરે છે તેમ ગ્રામવાસીઓ આતંકવાદીઓ ઉપર હુમલો કરી દે જેથી એક પણ આતંકવાદી જીવતો પાછો ન જઈ શકે. તેમની લાશો નવા આતંકવાદીઓ માટે સંદેશો આપે કે ખબરદાર ફરી કોઈએ હિંમત કરી તો આવી દશા થશે. પણ આવું કાંઈ થતું નથી. ઊલટાનું ગામ લોકોની હિંમત ખલાસ થઈ જાય અને આતંકવાદીઓની હિંમત વધી જાય તેવી સ્થિતિ સર્જાય છે. એથી આતંકવાદ વધવા લાગે છે.

સૈનિકો અને પ્રજાની હાનિ કેમ થાય છે ?

આતંકવાદીઓ અને પોલીસની પરસ્પરમાં જ્યારે મૂઠભેડ થાય છે, ત્યારે પાંચ આતંકવાદીઓ મરે છે તો ત્રણ-ચાર પોલીસ પણ મરે છે. કેટલીક વાર ઊંચા ઓફિસરો પણ મરાય છે. આવું એટલા માટે થાય છે કે આતંકવાદીઓ કોઈ મકાનમાં છુપાયા હોય છે, જે મકાન તેમના માટે કિલ્લાનું કામ કરે છે. જ્યારે પોલીસ વગેરે સામે ખુલ્લા મેદાનમાં ઊભા રહીને ગોળીબાર કરે છે જેથી તેમનો મરણનો આંક વધી જાય છે. ખરેખર આવું ન થવું જોઈએ, પણ વ્યૂહ આવી રીતે બનાવવો જોઈએ: પ્રથમ તો આતંકવાદીઓની પાસેનાં શસ્ત્રો કરતાં સિપાઈઓ પાસે બે-ત્રણ ગણાં ચઢિયાતાં શસ્ત્રો હોવાં જોઈએ. માનો કે આતંકવાદીઓ પાસે એ. કે. 47 રાયફલો છે અને તેની પ્રહારરેન્જ એક કિલોમીટર છે, તો સિપાઈઓ પાસે બે કે ત્રણ કિલોમીટર રેન્જવાળાં શસ્ત્રો હોવાં જોઈએ. જેથી શત્રુપક્ષની રેન્જથી દૂર રહીને સિપાઈ યુદ્ધ કરી શકે. પોતાની રક્ષા વિશે તેને જરા પણ ચિંતા ન હોય. શત્રુપક્ષનો વિનાશ નિશ્ચિત હોય. સરકાર પાસે તો તોપો, મોર્ટારો અને હેલિકોપ્ટરો પણ છે, અરે બખ્તરબંધ ગાડીઓના દ્વારા નજીક જઈને પણ યુદ્ધ કરી શકાય. પણ આવું કાંઈ થતું નથી. ઘણીવાર તો આતંકવાદીઓ કરતાં પણ ઊતરતાં શસ્ત્રો સિપાઈઓ પાસે હોય છે. આ રીતે લડવા ધકેલી દેવા તે તેમના ઉપર અત્યાચાર કરવા બરાબર કહેવાય. ખરેખર તો આતંકવાદીઓના કરતાં બે-ત્રણગણાં ચડિયાતાં શસ્ત્રો અને વાહન-વ્યવહારથી જ આ યુદ્ધ લડી શકાય. આવું બધું ભારત પાસે છે, પણ સમયસર તત્કાળ તેનો ઉપયોગ કરી બતાવવાની આવડત નથી. એટલે વીસ વર્ષથી ચાલતું આ પ્રોક્સી યુદ્ધ જીતી શકાતું નથી અને પરિણામે સૈનિકોની અને પ્રજાની મોટા પ્રમાણમાં હાનિ ભોગવવી પડે છે.

સંસદભવન પર આતંકવાદી હુમલો

આજે જ્યારે આ લેખ પૂરો કરી રહ્યો છું. ત્યારે દિલ્હીમાં સંસદભવન ઉપર આતંકવાદી હુમલો થઈ ચૂક્યો છે. લાલકિલ્લા ઉપર જ્યારે આવો જ હુમલો થયો હતો ત્યારે દેશને આશા બંધાઈ હતી કે હવે સરકાર ઢીલાશ નહિ રાખે અને એથી પૂરેપૂરી ચોકસાઈ રખાશે, પણ એ આશા ઠગારી નીવડી છે. લોકસભા પણ સુરક્ષિત નથી. લાલકિલ્લાની તપાસ કેટલે પહોંચી તે તો રામ જાણે, પણ હજી સુધી કોઈ આતંકવાદી પકડાયો હોય તેવું જાણ્યું નથી. લોકો કરતા સરકાર બહુ જલદી આવું બધું ભૂલી જાય છે. અને જાણે કે કશી જ ભૂલ થઈ નથી તેવી મગરૂબીથી બોલવા-ચાલવાનું ચાલુ કરી દે છે. રાજીનામું આપવાની તો જાણે કોઈમાં હિંમત જ નથી. આવનારા દિવસોમાં આ આતંકવાદ સમાપ્ત થાય તેવાં કોઈ ચિહ્ન દેખાતાં નથી.

સીમા અંદરનો આતંકવાદ શરૂ થશે ત્યારે

ભલે કોઈ કહે કે માને કે હવે આ આતંકવાદી યુદ્ધ છેલ્લા તબક્કામાં છે. હજી એટલું સારું છે કે અત્યારનો આતંકવાદ મોટા ભાગે સીમાપારનો છે. જે દિવસે ભારતમાં શરૂ થયેલા ઠેરઠેરના નવા-નવા મદ્રેસાઓનો જુવાનફાલ તૈયાર થશે, તથા નેપાળ અને પૂર્વ ભારત તરફથી માઓવાદીઓ જોર પર આવશે ત્યારે સીમા અંદરનો આતંકવાદ શરૂ થશે. જોકે અત્યારે તે શરૂ થઈ ચૂક્યો છે જ. પણ હજી તેનું પાણી નાક સુધી પહોંચ્યું નથી. હજી તે કમ્મર સુધી જ આવ્યું છે. ચારે તરફનું પાણી નાક સુધી પહોંચે તેની પહેલાં જ મક્કમ અને સ્થાયી ઉપાયો કરી લેવા જોઈએ. પણ તેના માટે અત્યંત જરૂર છે કુશળ નેતાઓની, જેમનામાં મુત્સદ્દીપણું, પરાક્રમ અને મોરલ હોય. પક્ષીય અને કોમવાદી રાજકારણથી મુક્ત માત્ર રાષ્ટ્રવાદી નેતાઓ અને તેવા જ પક્ષો આ કામ કરી શકશે.

* * *